९८
७

१५
७

इति
"संक्षेपशारीरकम्"
(सर्वज्ञात्ममुनि विरचितम्)
(मधुसूदनी व्याख्यासहितम्)

१५
७

७ ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया विरंतराभावाच्चैतस्या विषयत्वेपि शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यप्रतिज्ञा नाविरुध्यत इति परिहरतीनैतदिति। तदुक्तं दूषणं नेत्यर्थः। कुतः
यतो वाक्यप्रसूतप्रमारूपा बुद्धिर्दृक्कल्पितस्य जगतो यन्मूलमज्ञानं तद्दहति नाशयतीति मूलधगिष्यते। ततस्तन्निवर्तकत्वेन तत्र शास्त्रप्रामाण्य
मुपपद्यत इति भावः। ननु बुद्धिरूपाया अपि प्रमायाः स्वगोचरविषयाज्ञानादिनिवर्तकस्वभावत्वं तत्र ब्रह्मणः शास्त्रीयप्रमाविषयत्वाभावे कथं तस्यास्त
न्निवर्तकत्वमिति चेन्न। अस्त्येव हि ब्रह्मणो घटादिवद् वृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशस्याप्यसजातीयविषयत्वस्य च्छविषयत्वं न तस्य स्पर्शो यादृशमिति विषयत्वं वृत्ति
विरोधाद्वैतन्मांशुविषयत्वं तु स्वप्रकाशे विरुद्धमेव। न च तत्र तन्मानमस्ति तथापि प्रवृत्तेन कार्यं त्वाति रविद्याविषयस्य पूर्णचैतन्यस्यैव प्रकाशमान
स्याविद्यानिवर्तकत्वोपपत्तेस्तदाकारसाक्षात्कारवृत्त्यात्मनाभिव्यक्तिरूपावरणाभिभूतो प्रकाशमानचैतन्यस्यैव सर्वगाविद्यादिनिवर्तकत्वमिति तत्रोक्तो तदाकार

नैतद्दृक्कल्पितस्य जगतो वाक्यप्रसूतप्रमा बुद्धिर्मूलधगिष्यते तव निजस्वाकारमात्रग्रहात्। कर्मत्वं न करो
ति वाक्यजनिता बुद्धिः स्वरूपे तव स्वाकारग्रहणेन केवलमियं संसारमूलं दहेत् ॥२४५॥ ॥ ॥ ॥

तामाग्रमपेक्षितं। तत्रोहास्तीत्याह। तवनिजेति। निजो यः स्वस्वभावभूतश्चैतन्यानंदघन आत्मा तदाकारमात्रग्रहादित्यर्थः। मात्रपदेनाहंकारादिव्या
वर्तयति। ननु ज्ञानस्य घटादेरिव कर्मकज्ञानाभिहितेरिव प्रज्ञानत्वेन न तु ब्रह्मणो वरत्वान्नित्यसत्त्वमनुमीयत इत्याशंक्य जडगोचरत्वं तज्जोपाधिरित्याश
येनाह। कर्मत्वं न करोतीति। किंवाविद्यानिवृत्तेरविद्याविषयस्य प्रकाशमानेतात्तदाकारवृत्त्यभिव्यक्तेनोपपत्तौ न कर्मत्वं तत्र प्रयोजकमिति प्रयोजकत्वं हेतो
रित्यभिप्रेत्याह। तव स्वाकारग्रहणेनेति। केवलं कर्मत्वरहितं यथा स्यात्तथेयं तव स्वाकारग्रहणेनेति संबंधः। एवं च वेदांतादिजन्मवृत्त्याकारमात्रतया
ब्रह्मप्रतियाप्यमेवान तु घटादिवत्फलव्याप्यतापि धर्मयत्नतस्तन्नैतन्मविषय इति भावः॥२४५॥ ॥ ॥ २ २ २

सं.टी.म.अ.१

५९ ननु तदाकारवृत्तिव्यक्तचैतन्यविषयत्वं विनाऽविद्यादिनिवृत्तिमात्रेण परीक्षकाणां प्रामाण्यं संमतमित्याशंक्य मीमांसकानां तावत्संमतमित्याह सं
विद्धासादकमिति। कर्ममीमांसकानां तावत्संविदुल्लासकं तत्स्वरूपत्वात् कं च येन ज्ञातं ज्ञाततावास्य प्रकाशमित्यादिवाक्यमभिमतं तत्र घटपटाद्यर्थस्य यासं
वित्स्वरूपे कर्मत्वं ज्ञाततानां तद्विषयज्ञानं चानस्ति प्रतिजनयति। ज्ञाततया तु तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन तज्ज्ञाततांतरस्य ज्ञानांतरस्य चाऽयोगात् ज्ञानस्य योऽस्
ज्ञानविषयत्वोपगमे वाऽपरोक्षविषयत्ववत्स्वप्रकाशत्वविरोधादित्यर्थः। किं तर्हि तत्र प्रमाणतां हेतुमपिति तत्राह। किं त्विति सादिना। तत्र ज्ञाततास्य तद्
आकारज्ञानजननद्वाराऽज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वादिसंज्ञयाऽदरपनुत्त्यानिवृत्त्या फलवदभिमतमिति यहनदति संबंधः॥४६॥ लोके व्याहारं कार्यत्वेति यथा

९४/७

संविदुल्लासकं यद्वचनमभिमतं कर्ममीमांसकानां तत्कर्मत्वं न तावत्तस्य प्रतिघटपटाद्यर्थसंवित्स्वरूपे। किं तु ज्ञानापनुत्त्या फल
वदभिमतं तत्र शिष्यस्य तद्वत्सर्वे वेदांतवाक्यं फलवदिदमपि प्रसंगात्स्वरूपे॥४६॥ अकार्यस्वरूपस्य कार्यत्वमिष्टं यथाका
रकैर्मृत्तमित्याद्यर्थो वा। तथैवाप्रमेयस्य मेयत्वमस्य प्रमाणौघमतं तदनुसारात्॥२४७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

9A/7

साध्यस्वरूपस्य कूपगगनादेरिति रोधायकमत्वावागणमुल्लास्यद्रिपसारयद्वि:कारकैश्च कर्तृकरणादिभिश्च कार्यत्वं साध्यत्वमिष्टं तथैवाप्रमेयस्येति संबंधः।
लोके हि देवदत्तादिकर्तृभिश्च कुद्दालादिभिश्च कूपश्च साध्यते कूपस्य च वाच्छिन्ननभस एव तत्स्वस्वरूपस्याभिरूपणाव्यवनत्वं च स्वरूपेणो पाधिद्वारा वा साध्यता संभवति।
मृत्तद्व्योत्सारणाद्यतिरेकेण प्रयत्नसाध्यस्याप्रस्याभावासंभवादेवं च यथा तावते वेकूपाकाशस्य साध्यता व गम्यवक्ष्यप्रस्याप्रमेयस्यापात्मनश्च प्रमाणौघर
ज्ञानतं कार्यविलोपास्य मेयत्वव्यवहारः इति भावः॥२४७॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीराम ॥ श्रीराम ॥ श्रीराम ॥ राम० ५९

आर्थक्रमानुरोधेन द्वितीयं पद्यमवतार्यते। एवं फलाव्याप्येऽचैतन्याविषयेऽवात्मनि विधिरूपवेदांतप्रामाण्यमुपपाद्य तमुपसंहरति। एवं वेदशिरइति। तावदु
ताच श्रुतिसत्त्वयोश्च शास्त्रप्रमाणकत्वप्रतिज्ञापि न विरुध्यत इत्याह तत्रेति। प्रतिज्ञाऽविलोपमेव विवृणोति। कर्मत्वं न करोतीत्यादिना॥२४८॥ नन्वेवं सा
गाध्ययनादेवोपन्यासज्ञानादृष्टविद्यानिवृत्तिश्च स्यादिति शंक्यदृष्टादृष्टप्रतिबंधरहितत्वमभिव्यक्तप्रत्यक्चैतन्यस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वान्नेवमित्याशयेना
ह। वाक्योत्थापितेति। अत्र फलापुत्रसीताद्युक्ता। यज्ञादिभिरमलेति संबंधः। निष्कलामंशत्यादिरहिता। अत एव स्वच्छा सन्निधेः सन्निधानादेव विशेषा प
दविभर्तितत्स्थितिं वंगम्यनाती सेतस्मात् ज्ञानात् सविलासाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः॥२४९॥ एवं सर्वेषां विधिमुखप्रवृत्तवेदांतानामात्मावाऽइदमेकएवाग्रआ
सीदित्यादिसर्ववेदस्य निर्विरोधात्मोपक्रमोपसंहारैक्यादिनोदस्मं तंकुरुत इत्यादिभेदमाश्रित्य वचनैनैकधैवानुद्रष्टव्यं तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या

एवं वेदशिरश्च प्रमाणामुदितं प्रसक्तस्वरूपे तत्र कर्मत्वं किरहयत नहिनो बाधश्च प्रतिज्ञागिरश्च। कर्मत्वं न करोति बोधयति वस्तुत्वं
चेद्वेद्यरूपं तावकमेवमस्य भवति प्रमाणमत्रात्मनि॥२४८॥ वाक्योत्थापितबुद्धिर्निरमलायज्ञादिभिर्निष्कलावेदांतप्रवणादि
भिश्च स्फटिकवत्स्वच्छा सती तावकं॥ रूपं दर्पणवद्बिभर्ति परमं विस्रोश्चपदं सन्निधेरेतस्मात् [redacted] हक
राणां रथमवेत्संसारबीजक्षयः॥४९॥ पृष्ठेन नपराविषुपाक्रियते प्रतीतिर्नेतीतिवाक्यजनितान गतो निषेधी॥ प्राधान्यमस्त विधि

वाचोविमुंचयेत्तामपातिपरिकार्थमात्रेऽपतनदितरपरिहार्यत्ववदनेन चवर्तितमाथोइति तेनाखंडैकरसेतात्पर्यं निरूपितं। इदानीं निषेधवाक्य
मपिपरार्थज्ञोपनद्वारातत्त्वमस्याद्यनुग्राहकत्वात् तैवपर्यवसन्नमिति वक्तुं प्रथमं नेतीनेत्यस्थूलादिवाक्यमपि तत्त्वमस्यादिनासप्रधानं तद्दद्वा
प्रधानमित्रिमेरेनतेषां विमतमुत्थापयति। पृष्ठेनेति॥ सएव नेमिनेत्यात्मेत्यादिवाक्यजनिता प्रपंचनिषेधप्रतीतिश्च पृष्ठेन पश्चाल्लिविलमनेदति
बोधानुपपत्त्या पराविषुपाक्रियते। पराबुद्धेर्वाहमस्मीत्येवमाकाराभवति यस्मात्तस्मान्नस्य निषेधवाक्यस्य विधिना विधिमुखप्रवृत्तेनतत्त्वमादिनासम
प्राधान्यमस्त्वथवा तद्वचनमेवप्रधानमन्त्विति संबंधः॥२५०॥

६० उक्तमेवार्थद्वयं विवृणोति। अद्वैताकरणामिति। प्रसक्तब्रह्मैक्याकारेत्यर्थः। अथवा सकलप्रपंचनिषेधानन्तरमनुपपत्त्या नद्युपस्थानमद्वयं ब्रह्माहमेवेति अ-
र्थात् प्रतीतिर्भवेत्। यथा तत्त्वमसीतिवाक्याद् इत्यर्थः। ननु निषेधवाक्यार्थानुपपत्त्यैकत्र अद्वयात्माकारं ज्ञानं भवति। अपरत्र शाब्दं इति। कथमनयोः
साम्यमित्याशंक्य भवेत्त्वेवं विशेषः। अविद्यानिवृत्तौ तु न तत्कारणमात्मज्ञानस्यापेक्ष्यते तत्रोभयत्रापि सममेवेति किं शाब्दत्वार्थत्वविनिर्मोकेणेत्याह।
आर्थशाब्दमिति। अप्यापि वा। अथवेत्यर्थः। द्वितीयपक्षमुपपादयति। यदुक्तं निर्भेदमर्थमाकृष्य तदाकारज्ञानं जनयितुं न क्षमः। कुतः शाबलार्थ-
गोचरत्वेति। तत्त्वमस्यादेः शाबलार्थत्वात् अखण्डार्थज्ञानं ततः संभवतीति न ततोऽविद्यानिवृत्तिः संभवतीति। तत उक्तविधया निषेधवाक्यमेव फलवत्

अद्वैताकारतां निषेधवचनादस्मद्बुद्धेरपि तुल्यं तत्त्वमसीति वाक्यजनितप्रसक्तप्रतीत्या सह। आर्थं शाब्दमथापि वा भवतु नः किं ते
न यद्वा विधिर्नाकितुं शाबलार्थगोचरतयाऽभेदमर्थं क्षमः ॥५१॥ संबन्धजातविरहान्न च लक्षणापि संभाव्यते परिहृता च विलक्ष-
णस्या गौणी॥ ब्रह्मात्मवस्तुनि ततः प्रतिषेधवाक्यशेषत्वमेव विधिरित्यपि केचिदन्ये ॥२५२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्प्रधानमिति भावः॥५१॥ ननु शाबलार्थस्यापि प्रागुक्तप्रकारेण तत्त्वमस्यादेर्लक्षणया अखण्डार्थत्वमस्त्वेवेत्याशंक्य असंगेऽद्वये वाच्यार्थसंबन्धासंभ-
वान्न लक्षणा संभवतीत्यभिप्रायेणाह। संबन्धजातविरहादिति। संयोगसमवायतादात्म्यकार्यकारणतादिसंबन्धासंभवादित्यर्थः। ब्रह्मात्मवस्तुनि संब-
न्धजातविरहात् तस्मिंस्तत्त्वमादिवाक्ये लक्षणापि न संभाव्यते। संबन्धाभावस्य सिद्धत्वं ब्रह्मविशिनष्टि परिहृतेति। इतिपक्षतस्तद् इति संबन्धः। शेषत्वं शाब-
लार्थं तत्त्वमादेरपि निषेधस्य भेदस्य पक्षतया निषेधवाक्यशेषत्वं एनु आप्नोतु अपिमास्वेति पक्षसमुच्चयं द्योतयति। केचिदन्ये इति। वृत्तमेव व्याप- राम०
देशादुक्तमतमेतदभिप्रायः। अन्ये तु अनराथी ॥२५२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६०

उच्यते संबन्धजविरहादित्यसिद्धं। असंगेऽद्वयेप्यात्माध्यासिकमिति सविलसंबन्धस्य यथानुभवं स्यात्। किं चैवं सत्यादिवाक्यस्य तस्य ज्ञानाद्यात्मकब्रह्मसिध्यासेवनेति सैन्-
दिवाक्येन तत्सरागत्वं निषेधोऽपि न स्यात्। अवान्तरवाक्यस्य न लक्षणाभ्युपगमे च किमपाक्षं महावाक्येन तेनेत्याशंक्याह। वाक्यमिति। विधिमुखेन
बोधकं तत्त्वमादिवाक्यमेव भागलक्षणया तत्पदार्थशुद्धचैतन्यस्वरूपानुवादेन ह ब्रह्मप्रतिपादनान्मुक्तिफलावधि यस्य तत्तं यथास्यात्तथा परोक्षरूपाभि-
नियादकतः साक्षादुत्पादयतीति नैवं निषेधात्मकमिति संबन्धः। साक्षाज्जनकस्वरूपमेतीत्यावोजना। अथ स्वामिहंकारस्वरूपव्यावृत्त्यर्थं येन साक्षादित्युक्तं। ननु मा भवतु
तः साक्षान्मुक्तिफलज्ञानजनकत्वादृष्टि विष्णतीति चेन्न। अत्रीति विधिपरिगृहीतोपनिषदः एव साक्षाद्धस्वज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वे संभवत्सार्थकत्वात्तर

वाक्यं मुक्तिफलावधि जनयति स्पष्टं विधिव्यापृतं साक्षाद्वस्तुस्वरूपकथनान्नैवं निषेधात्मकं॥ अध्यारोपितरूपभेद-
विलयव्यापारनिष्ठं तत्स्वाकारस्य हतास्मान् हि धियं कर्तुं समर्थं यतः॥२५३॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

योगात्। औपनिषदस्येति श्रुत्वा ब्रह्मशिक्ष्यमाणान्तरस्य निषिद्धत्वात्। किं च अर्थादपि किमहं ब्रह्मेति ज्ञानं मुक्तिसाधनं न तनोजायते किं वाऽद्वयं ब्रह्मेति वा। नाद्यः।
अस्मिन्पक्षे हि तत्त्वमादिना निषेधवाक्येन वा नान्तरज्ञानं भवतीति तयोर्वैकल्पिकं साधनत्वं वाच्यमेवं च निषेधस्यात् तत्त्वमादिवाक्यानपेक्षत्वाज्जीवस्यापि प्रपं-
चवन्निराकुर्यात् जीवस्वरूपशोधकवाक्यानां त्वंपदशोधकानामपि तेन नवेसिनत्वात्। नोऽहं ब्रह्मेत्याकाराधीर्निषेधमात्रपर्यवसितान्न भवेदित्याशये-
नाह। अथ्यात्मेति। आत्मात्मा तेनिविन सप्रपंचतारूपभेदस्य विलये निवृत्तौ योऽत्यापारस्तन्निष्ठमित्यर्थः। प्रपञ्चाभावमात्रबोधकमिति यावत्। साकाय्य

[illegible]

६१ नापि द्वितीय इत्याह। अस्थूलादिवच इति। अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिसमस्तद्वैतनिषेधवचनादुत्पन्नं ज्ञानमित्यर्थः। साक्षादित्यर्थादित्यस्याप्युपल
क्षणं। अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिरज्ञानविच्छेदिनी विभोरद्वयवस्तुनस्तदाकारत्वात्साक्षादर्थाद्वा नात्मनेत्यग्रहीष्यतीत्यर्थः। तृतीयमत्तस्वरूपस्यैवा
ज्ञाननिवर्तकत्वमित्याशयेनाज्ञानविच्छेदिनी इत्युक्तं। ननु तदाकारत्वमित्याशङ्क्य स्वसिद्धत्वरूपत्वादिति सामान्यन्यायेनाह। अज्ञातस्येति। द्विपतोऽज्ञातस
वस्तुनो धियोऽन्तःकरणवृत्त्यास्तदाकारसंवेदनं। आत्मनः स्वरूपविशेषस्फुरणाभावान्नद्विषयस्य वस्तुविषयस्य विभ्रमहेतोर्विभ्रमहेतोर्ध्वान्तस्याज्ञानस्या
विध्वंसनं निवृत्तिर्नहि भवति। अज्ञानं हि स्वविषयस्फुरणान्निवर्तते। तत्स्वस्फुरणात्स्फुरणमन्तरेणाविनिवेधमात्रादतिप्रसंगात्स्फुरणं च प्रमाणाज

अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिर्नाकारमाहात्म्यतः साक्षाद्द्वयवस्तुनस्तव विभोरज्ञानविच्छेदिनी। अज्ञातस्य हि वस्तुनो न हि धिया
स्वाकारसंवेदनं मुक्त्वा तद्विषयस्य विभ्रमहेतोर्ध्वान्तस्य विध्वंसनं॥५४॥ रज्जुज्ञानविजृम्भितस्य फणिनो रज्जुप्रकाशात्मसंविज्ज्ञानं
विरहय्य न प्रशमं ददृशे निषेधे कृते। तद्वत्संसारविधायिविरचितसंसारदुःखं न तत्संवित्तिं विरहय्य शाम्यति धियामेतीत्यग्र्योह्यपा॥२५५

ननु सधीनमिथ्यावृत्तगोचरप्रमाणावृत्तिरावरणपक्षी विभावनः॥५४॥ ततः किमित्याशङ्क्योक्त्वा यस्य विज्ञेयं दृष्टान्तं दर्शयन्नाहर्ज्वितिकेतदभावे दुःखोपशमो न स्या
२ दित्याह। रज्जुज्ञानेति रज्जुज्ञानाहारोपितस्य सर्पस्य नायं सर्प इति निषेधे कृतेपि रज्जुरियमिति तद्विधिष्ठानाज्ञानविशेषज्ञानं विना तदज्ञानस्य प्रशमनं न दृष्टं।
नास्तियत्र जड इति संबंधः। जीवस्याभिन्नमुक्तादृश्यब्रह्माज्ञानात्संसार इति तत्प्रकाशं विना तदज्ञानतन्मूलसंसारनिवृत्तिर्न भवेदिति नाद्वयं ब्रह्मेति ज्ञानं राम०
मुक्तिसाधनं। ततो निषेधस्य न तत्त्वमादित्साम्यं एतेनेन तदेव प्रधानमिति पक्षोपि निरस्तो वेदितव्यः॥२५५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६१

किं तर्हि अस्थूलादिवचःसु संमुक्तिसाधनज्ञानस्य विधिवाक्यादेव सिद्धत्वादित्याशङ्क्य पदार्थशोधकतयानुपयुक्तत्वमादिवाक्यशेषत्वमाह। अस्थूलादिवचो निषे
धकतैरिति संबन्धः। वाच्यार्थाभिन्नलक्ष्यो यावत्तौ सकलरूपभक्तौ तयोः संशोधनादित्यर्थः। तत्संशोधनं च द्वैतमननेन करमस्यादिवाक्यस्य वाच्यार्थस्य लक्ष्यार्थ
स्य तस्येति। भेदस्य निषेधकतया वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः संशोधनादस्थूलादिवचो वाक्यार्थान्वयसिद्धये एवं वाक्यार्थसिद्धये घटते। अपि च न + यदि
निवृत्ति वाच्यार्थेन वाक्यतात्पर्यमपि तु लक्ष्यमात्र इति मिथ्य एव तयोः संशोधनं। एवं च निषेधवाक्यं विधिवाक्यशेषमेव न विपरीतं न वा निषेधवाक्यमपि प्रधा
नमित्याशयेनाह। एवमिति। मोक्षाय भवतीशेषः साक्षात्तु साक्षान्मोक्षाय नैव भवतीत्यर्थः॥२५६॥ एवं निषेधवाक्यस्याज्ञातमपं च निषेधप्रतिपादनद्वारान

अस्थूलादिवचो निषेधकतया भेदस्य संशोधनाद्वाक्यार्थान्वयसिद्धये तु घटते वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः। एवं तत्त्वमसीति वाक्यगतयोस्तत्त्वं पदार्थयो
र्थयोः संशुध्यैव तु नेति नेति वचनं मोक्षाय साक्षान्न तु॥५६॥ अन्ये पुनर्विधिवचो जनितात्मबुद्धिसामर्थ्यसिद्धमनुवक्ति निषेधवाक्यं। द्वै
तोपमर्दमिति शासति शिष्यवर्गं तिष्ठ प्रशान्तमनवद्यमभीष्टमेव॥२५७॥

समस्याद्यं तर्हि वो दर्शितः। अन्ये तु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानसामर्थ्यसिद्धद्वैतनिषेधस्यानुवादविधया द्वैतनिषेधवाक्यं महावाक्यानुग्राहकं द्वैतनिषेधानुवाद
इति महावाक्यस्याद्वैतात्मपर्यवसिद्धत्वात्तस्य तत्स्वरूपानुमोदने अन्ये इति। सामर्थ्यसिद्धमिति। तत्त्वमस्यादिवाक्येनाहमद्वयानन्दं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधे जाते अहं वेदितं
भवतत्सहितकालत्रयेपि मयि द्वैतं नास्तीति द्वैताभावो निश्चीयत इति तमनुवदति निषेधवाक्यं न तु तं प्रतिपादयतीत्यर्थः। तत्प्रयोजनं। निषेधवाक्यस्य तत्र प्रो
यत्नतः सर्वाभावे तु तात्पर्यलाघवात्सशास्त्रसमीचीनत्वाबाधितत्वाद्द्वानवद्यां प्रपञ्चनिषेधमन्तरेणापि द्रष्टव्यादिना द्वैतमिथ्यात्वमात्रे शास्त्रस्याद्वय
ब्रह्मप्रतिपादकत्वोपपत्तेः। अत एवाभीष्टमेवेत्यर्थः॥२५७॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६२ विधिसामर्थ्यसिद्धनिषेधानुवादस्तौ लौकिकदृष्टांतेनाप्याह। दृष्टश्चेति। रज्जुविधिना इयं रज्जुरिति वाक्येन। वस्त्विति स्वतिस्वरूपपरं। तथोपस्थितेयं रज्जुर्न चेभुजंग
मइत्यतः तवाक्यं इयं रज्जुरिति वाक्यसामर्थ्यसिद्धभुजंगाभावस्य जायं भुजंगम इत्यनुवादो यद्वदुदितः पीत्यर्थः॥५८॥ एवं निषेधवाक्यस्य निर्विशेषे महावाक्यतात्म
येप्रमित्यनुकूलतया तच्छेषत्वं मुक्तिफलज्ञानप्रसवस्तत्त्वमादेरेवेत्युक्तमथ तत्र चोपपत्तिं पपसं तरमाह॥ अस्यैवेति। तत्त्वमादेरेवेत्यर्थः। तत्त्वविनिवेदनशक्तिमा
जः तत्त्वं परमार्थसद्वस्तुतद्रूपं ब्रह्म तन्निवेदनं शक्तिभाज इत्यर्थः। संसारमूलस्य विनिवृत्तिं फलं यस्य ज्ञानस्य तत् प्रमितस्माविसर्थः। अस्यैवेत्यसामर्थ्यमुक्ति
माह। पटुभिरिति। समर्थैरित्यर्थः। परिहृहितत्वाद्योप्यैद्दलितत्वात् वेदांत प्रमिशुणताः अवणताः पठिताः रक्षिताः वत। पंच विधा ये अर्थवादाः रतार्थवादा हास्ते स्थ
र्थः। अर्थवादानां हि विधिनैवान्वय इति प्रसिद्धं विशंतभागेव संनिविष्टमाताः पंचविधार्थवादाः नेश्च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यैवाशानताः पकतया विधिस्यानी
यस्यैः पोद्दलनं द्वारेन तु निषेधवाक्यस्येति। तत्त्वमादेरेवार्थवादाद्विनितस्य फलवत्त्वमिति जनकत्वमित्यर्थः॥५९॥ नानेनार्थवादानन्दर्शयं तत्त्वमादेरत्त
स्तुयहानुरूयार्थसाधनज्ञानहेतुत्वमुक्तं तेन तन्निषेधस्येत्याह। स्तुतिस्थि[redacted]तीति। स्तुतिर्विधिपरादेः सर्जनं। स्थितिः त

इष्टश्च रज्जुविधिना च गतार्थविधर्थवत्त्वसामर्थ्यसिद्धभुजगप्रशमानुवादः। रज्जुत्ववाययनुरयं न भुजंगमो यमिस्यत्र तद्वदिह यो न यथितप्रमेत
ता॥५८॥ अस्यैव तत्त्वविनिवेदनशक्तिभाजः संसारमूलविनिवृत्तिफलप्रसूतेः॥ सामर्थ्यमस्ति पटुभिः परिहृहितत्वाद्वेदांतभूमिगतपंचविधा
र्थवादैः॥५९॥ स्तुतिस्थितिप्रलयसंयमनप्रवेशव्यापारजातकथनछलतः प्रहर्षैः॥ सानुग्रहं हृदयमस्ति खलु तत्त्वमादेर्वाक्यात् रस्य घटते न नतोऽपरस्मात्

स्पतत्रैव स्थितिस्तत्पालनमिति यावत्। प्रलयस्तस्य तत्रैव लयस्तत्संहरणमिति यावत्। संयमनमियंतृत्वं प्रवेशो जीवरूपेण प्रतिफलनं तत् एव व्यापाराः तेषां जातं
समूहः तत्कथनछलतः तद्व्याजेन प्रहर्षैः अर्थवादैः हर्षो यो नुग्रहः तत्सहितं तत्त्वमादेर्वाक्यादितियोजना। वेदांतेषु हि यतो वा इमानि भूतानि जायंते। येन जातानि जी
वंति। यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः। स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादौ श्रूयंते। तेषां वा
दत्वं। निर्गुणब्रह्मप्रकरणागतत्वात्स्वतः प्रयोजनशून्यत्वात्परार्थत्वाद्युपपत्तेश्च। तत्र सृष्ट्यादिरूपेण कारणस्य ब्रह्मणः प्रपंचप्रविलापे निषेधंकारणानम
न्यायेन सिद्धतिनियमेन तन्नियंतृत्कारणस्य चेतनस्य प्रवेशेन तस्य जीवात्मत्वमपि स्वेमिरेवमुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्तेः तत्त्वमादेर्वाक्यार्थ हढीकरणा
त् स्वेष्टत्वनत्वोपकारकत्वेन तु निषेधवचनस्य कथमपि न प्रस्तुतिस्थिति लोके कथं च निषेधस्य संजकत्वानन्दानुग्राहकत्वेपि प्रत्याहीनां तदनुपयोगश्च राम॰
एवं संपन्नमतदिवित्रोक्त। योपन्यासस्येतितत्त्वमादेरेव वाक्यात् तदर्थस्याद्दयब्रह्मणो बगनिर्घटनेन ततो परस्मान्निषेधादित्यर्थः॥२६०॥ छ॥ ६२

एवं सूत्रकारस्याशयाद्विपि विधिवाक्यस्यैव प्राधान्यं निष्कर्षी यत इत्याह। सूत्रमिति। वेदांतवेदी। वेदांतानां सम्यगर्थवेदनशीलः। अनेनास्य तद्विषये ज्ञानादि
राहित्यं सूचितं मुनिर्व्यासो दरायणः। तत्तु समन्वयादिति सूत्रं तु नवानिति संबंधः। किमर्थमित्यत आह। विधीत्यादिनिषेधनाये यत्वं तत् सहितं गर्वासनतु समन्वयादि
ति सूत्रेनेतत्सहितेन निर्दिशो ह्ययं संज्ञानं तत्त्वकं ब्रह्मशास्त्रप्रमाणकं प्रतिज्ञाय तत्र समन्वयादिति हेतुं दर्शयति न तु निषेधादिति। नहि निषेधवाक्यस
मन्वयमात्रात्तत्त्वज्ञानानंतानंदब्रह्मसिद्धिरिति। विधिव्यापारमेववचनं ब्रह्मशीभ्रमाणमिति दर्शितवानित्यर्थः। ननु सचकेफनबलेनैव मुक्तिफलानि
शंक्ये तन्मात्रेनेत्याह। मात्रेनेति। आकलय्य समग्र शेष वाक्यार्थं निश्चित्य तत्स्याप्यखिलवचनव्यापारानुकूलनेन सामर्थ्यमाह। दूरीकृत इत्यान्तः। स्वतः
कृतत्वात् तत्र अतएव तस्येश्वरत्वं समर्थते। कोऽसौ। पुंडरीकाक्षात्महाभारतकृतत्वं वेदितात्। अत एव सकलेपि वेदशिरस्सि सर्ववेदांतार्थस्वैरं चरन्त्सत एवा

सूत्रं तु समन्वयादिति विधिव्यापारनिष्ठं वचो यायेनिर्मिवेदना यवत्तनवानयं वेदांतवेदीमुनिः॥ मात्रेणाकलय्य शेषवचनव्यापारदूरीकृत
स्वातंत्र्यः सकलेपि वेदशिरसि स्वैरं चरत्याश्वरः॥६१॥ वाक्यार्थविचिंतनस्य सर्थकथने गीतिवाक्यं पुनः साक्षात्सूचयति स्म सूत्रकृदतस्तत्त्व
मसि निश्चितं॥ एवं हास्त तन्नापि तामलकवत्स्सर्व्यसिद्धेरनेसमस्या इति स्वयंतियदितितत्कं तुं कथं प्रकुमस्त॥२६२॥ ॥ ॥ ॥

वगच्छन् शेषवचनेनेति पूर्वेणसंबंधः॥६१॥ एवं वाक्यतात्पर्यनिरूपकसमन्वयसूत्रबलादिविधिप्राधान्यमुक्तं। संप्रतिनस[redacted]दार्थशो[redacted]धनतत्त्वा
वएव सूत्रकार[redacted]स्य। प्रकृते तावत्तं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च सूत्र इत्यादि सूत्रेणानिषेधवाक्यविचारात् विनिषेधवचनं विधिशेष एवेत्याह। वाक्यार्थे
नि। पुनरपि सूत्रकृता नेतीति वाक्यं साक्षात्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थान्वयीय तत्सदर्थः। तत्कथनेतच्छो धनार्थं प्रतिषेधतीसनेन सूत्रयति स्म यतः अतः तन्नि
धवाक्यं तत्पदार्थपरं न तु वाक्यार्थपरमित्यर्थः। सूत्रकारोऽप्युहास्य सूत्रेण अथात आदेशो नेति नेतिवचनं मूर्तादिकं कारणं ब्रह्मस्वरूपं प्रकृत्य प्रति
षेधति न तु रूपि ब्रह्मेति प्रतिपाद्यं तत्सदर्थमेव शोधयामासेतीन तत्प्रधानमिति भावः। ननु विधिर्वा प्रधानमस्तु निषेधो वा किं तत इत्याशंक्य निषे
धप्राधान्ये पक्षसिद्धांतः स्यादित्याशयेनोपसंहरति। एवमिति। स्पष्टं॥२६२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु तत्पदार्थसंशोधनस्य सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यवांतरवाक्यैरेव सिद्धत्वात् किं तदर्थं निषेधवाक्यविचारेणेत्याशंक्यानंतपदार्थे दृढीकरणाय तदपेक्षितम्
६३ इत्याह। सत्यं ज्ञानमनंतमिति। सत्यादिरूपेणाभिहिते परिपूर्णे संभावनाऽनीयत इत्यसंबंधः। आनीयत इति पदं अनंतमात्मानमिति वदन्यथासिद्धिं शंकासंभवादि
त्यर्थः। अस्थूलादिविशिष्टानंतमात्रयोजनीयं फलितमाह। तेनेति। येन निषेधवाक्यानां सत्यादिवाक्यार्थानंतसंभवबुद्धिहेतुत्वं तेनेत्यर्थः। अवांतरवाक्येन सत्या
दिवाक्येन या लक्ष्यानंतब्रह्मविषया बुद्धिस्तां दृढीकुर्वता वाक्यार्थधीः। तत्त्वमादिवाक्यार्थधीः परंपरया जन्यत इत्यर्थः॥६३॥ नन्वेवं तत्पदार्थस्य संशुद्धत्वस्य
वस्यात्र पतद्धर्मकलुषीकृतजीवस्वरूपस्य कथमखंडवाक्यार्थप्रवेश इत्याशंक्य पुद्गतस्पदार्थमनुवदंस्तस्यापि ज्योतिब्राह्मणागातस्यैवैणजाग्रदाद्यवस्था
तद्धर्मकामकर्मत्वादिरहिता संगृह्य मात्रतया सिद्धत्वात् स्वखंडवाक्यार्थवेदीत्याह। अस्थूलादिवदशात्। परंपरमाणतत्त्वं तद्येमिसमुच्चये। पदार्थद्वय

सत्यं ज्ञानमनंतमित्यभिहिते संभावनाऽनीयते नास्थूलादिवचःसमुद्भवधिया द्वैतोपमर्दं विना। तेनावांतरवाक्यलक्ष्यविषयां बुद्धिं दृढीकुर्व
तां सर्वद्वैतनिषेधकेन वचसा वाक्यार्थधीर्जन्यते॥६३॥ अस्थूलादिवचोनिरस्तनिखिलद्वैतप्रपंचं परं ज्ञात्वा ब्रह्म तु सुषुप्तिवर्जितमिदं प्रत्यक्स्वरू
पं तथा॥ एकीकृत्य परस्परेण पदयोरर्थद्वयं तत्प्रत्यक्चाद्वयमेकरूपं चतदितिप्रेक्षस्व निःसंशयम्॥६४॥ अद्वैतं परिशोधितं भगवती विद्योः
प[redacted]रयत्नदृढदेहेन समर्पितं परिगृहीता देयमात्मकमपि॥ पश्चोपाधिविवर्जितं तव निजं सत्स्वात्म
रूपं तयोरेकत्वं परिवर्जितत्वबुद्धिकं प्रसक्त्वमीक्षस्व भोः॥२६५॥ ॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ श्रीराम॥ ॥ २

शोधनफलमाह॥ एकीकृत्येति। परस्परेण परस्परं पदयोस्तत्त्वंपदयोरेकीकरणाप्रकारमेवाह। तत्त्वंतदसादिना। निःसंशयं यथा स्यात्तथेः॥६४॥ नन्वतत्त
सुद्धमपि पदार्थद्वयं यथैव तत्कथं निष्ठसंशयं प्रेक्षणं स्यादित्याशंक्य पदद्वयलक्ष्ये भेदकाभावात् कथमपि भेदो न संभवतीति कथं न निष्ठसंशयं प्रेक्ष
णमित्याशयेनाह। अद्वैतमिति। भगवतो विद्योर्यत्स्वरूपं परिशोधितं सत्यादिवाक्येन निखिलप्रपंचरहितस्वभावलक्षणया तत्पदेनोपादेय मित्याशयेनाहोप
रिगृहीता देयमिति। परिगृहीतमादेयमुपादेयांशो यथा स्यात्तथा समर्पितमित्यर्थः। पञ्चोपाधिवर्जितमहंकारादिरहितम्। अतएव सत्स्वात्मरूपं परिवर्जि
तत्वबुद्धिकं। निरस्तपरस्परभेदकं एतदुक्तविशेषणमसमतामेहाभेदभिप्रायम्॥२६५॥ ॥ ॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ ॥ ६३

परिगृहीतादेयमित्यनेन सूचितं सत्याद्यवांतरवाक्यसिद्धं परत्वं परं सत्यादिपदत्वनामनन्तादिपदवच्छेदः एवमात्मितिकं मयोक्तमिति दर्शयन्ननन्तादिस्याहृति
मुखेन मखंडवाक्यार्थप्रपंचनमुपसंहरति। अनंतजडेति। विमलेत्संगंतपदस्य वच्छेद्यं परिच्छिन्नमुक्तं तु छेति सत्यदव्याख्यां। एतानन्तादीनसहनं इत्यसीह
नां एतद्धि लक्षणमिति यावत्। एवंविधं वपुर्यस्य तदित्यर्थः। नमःपदार्थाविवेकं तद्धि वेदनेन निरस्यपरसज्ञानानंतानंदरूपं परिहृतसकलप्रपंचम
दयमुरारेः परमं पदं तत्त्वमेलितमादिवाक्यादवेहीति संबंधः॥२६६॥ एवमखंडवाक्यार्थं निरूप्य तस्यातिसूक्ष्मतया पुनः संदिहानं प्रत्युपसत्यादेवं तु
सूक्ष्मसाधनस्य नेन साधनसंपन्नत्वस्य तयोक्तायामपि श्रद्धायां तस्याः प्राधान्येनकर्तव्यतामभिप्रेत्य तत्रश्रमाशामाह। श्रद्धत्स्वेति। छांदोग्ये यं वैसोम्ये

अनंतजडविमलेऽद्वयनुच्छासहनवपुः परमंपदं मुरारेः॥ परिहृतसकलप्रपंचमात्मानवतदवेहि तमोनिरस्य वाक्यात्॥२६६ श्रद्धत्स्व सो
म्येति हि शास्त्रिभ्यः श्रद्धाधनत्वं श्रुतिरस्ति चास्य॥ श्रद्धानुयसेस्व परं वाक्यमधीयते संशयकृत्समाय॥२६७॥ ॥ ॥ ॥

तमसि मार्गं निभालयस्व एतस्यवै सोम्ये षोडितं न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति श्रुतिसूक्ष्मस्य जगन्मूलब्रह्मणोऽवर्धितेयतयातद्विज्ञानसाध
नं श्रद्धामिर्दवाक्यं विधत्ते। तथाहि हरेरप्यके श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदित्याह। तुरिदमाह। श्रद्धाधनस्य श्रुतिरिति। एवं यस्य स्यात् श्रद्धानविविकि
त्सानीति संशयमितिजये परमपि वाक्य छंदोगाग्र धीमते। तस्त्वंवर्णितेऽखंडवाक्यार्थे संशयमभिवनये श्रद्धां कु। विसर्थः॥२६७॥ ॥ ॥ ॥

६४ एवं तमोनिरस्य सम्यग्ज्ञानस्य संशयाख्यकुलमायेति संशयस्य च निवृत्तिं सूचयता तयोरनर्थहेतुत्वं सूचितं श्रद्धया श्रवणानुष्ठेयत्वं सूचयता तदभावस्यापि तत्सू-
चितं तन्निश्चयं भगवतोपि सम्मतमित्याह। अज्ञो विकल्पयतीति। अप्रविवेकी परमपुरुषार्थाद्विकल्पयतीत्यर्थः। अतिमूढभावात्। तत्त्वपदार्थाविवेकात्। अज्ञो
पि यदि कर्मादिश्रद्धया तस्य कदाचिद्वेदपि पुरुषार्थो निश्च अश्रद्दधानस्य। तस्य नास्ति कथमपि संयोगोनानर्थसंभवात् इत्याह। अद्वयोपहतबुद्धिरिति।
बुद्धिवैक्लव्यादिकष्टः अतिदुःखी इत्यर्थः। यदि कश्चिच्छ्रद्धामपि संपाद्य विवेकादिसाधनसंपत्त्योपसन्नस्य स्यान्निश्चयरूपापातज्ञानेन कृतार्थो भवत्यमा-
नः श्रवणादिकं नानुतिष्ठति। असावतः संदिग्धात्मा भावपुरुषार्थसाधनं श्रुत्वा तत्त्वं यथा अदृष्ट एवेत्याह। कष्टात्त्विति। ननु कश्चिद्वादिवाक्यार्थनिश्चया-
नंतरमपि वाद्वैतवाक्यार्थसाक्षात्कारानंतरमपि किं कर्तव्यमिति तत्र स्त्रीत्याक्रमानंतरमपि तदनंतरमेवाद्वयं विररतिध्यानं रंबुलमाप्तस्य कर्तव्यकरणादिसाध

अज्ञो विकल्पयति पुमानतिमूढभावाद् अद्वयोपहतबुद्धिरतोपि कष्टः। कष्टात्तु कष्टतर एव तु संशयात्मा दुःखी सदेति भगवान
पि वासुदेवः॥२६८॥ रूपं तावकमुज्झितद्वयमभूद्द्वैतमेवं जसा तज्ज्ञाद्वैतमपास्य मोहजनितं यो रोस्यमाम्नायमस्तावेवं वेदशि
रःपदानयवशादेकत्वमेकान्ततः सिद्धं प्रलपन्नयोरिति न बध्येय समासिंगतं॥२६९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाभावात्तदधिकश्रेयसोभावाच्चनेवास्तीत्याह। रूपं तावकमिति। तावकं रूपं स्वरूपमुज्झितद्वयं पविलत्वाहंकारतद्धर्मादिद्वैतं यथा स्यान्तथा ज्ञसा स्वभावतोऽद्वैत
मेव पूर्णं ब्रह्मैवाभूत् तज्ज्ञाद्वैतं मोहजनितं। पारोक्ष्यमपास्यान्नसा तदात्माभवद्वीतिसंबंधः। हीति वैदिकप्रसिद्धौ। एवं दसति तत्त्वमस्यादिवाक्यादहं ब्रह्मास्मी
तिसाक्षात्कारउदिते पूर्णपुरुषार्थलाभ इत्याह। एवं वेद ● शिर इति। न बध्येय इति मावर्त्मे देति शेषः समाप्तिं गतं विरवृत्ते यं मामप्रिसर्थः। प्रतीचः पूर्णमानं-
दाद्वयब्रह्मत्वमेव श्रेयः समाप्तिस्तथा ताभाकाष्ठा सा परागतिरिति श्रुतेः। आत्मलाभान्न परं विद्यते। एतेनैद्धावाबुद्धिमान्नसान्तःकृतकृत्यस्य भारतेति स्म
तेश्च। अपिहोत्रादिज्ञानमात्रे नैवं विधपुरुषार्थलाभ इति तत्रानुष्ठानापेक्षेति भावः॥२६९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
६४

एवं वेदान्तानामखंडब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः। अखंडार्थतायाश्च वाक्यस्य लोकवादिप्रसिद्धिर्दर्शिता इदानीं मन्ते पित तत्प्रत्यर्थितवादिप्रसिद्धिं दर्शयति तत्रादौ वैकप-
दलक्षणावाद्वैशेषिकमतेनाह। संबद्ध इति। संबंधविशिष्ट इत्यर्थः। समवायपदेन वैशेषिकप्रसिद्धो नित्यः संबंधः कथितः। कुतो न शक्यमित्याह। अनवस्था
भयादिति। वैशेषिकैर्गुणित्वयवावयव्यादिसंबंधः समवाय इत्युच्यते। तत्र समवायस्यापि संबंधेन तत्कारणाद्वा वादिविशिष्टबुद्धिः स्यात्। न च समवायस्या
पि समवायात्तत्संबद्धत्वमिति वाच्यं। स्वस्य स्वस्मिन् दर्शनाभवेन समवायान्तराभ्युपगमे तस्य तस्यापि समवायान्तराभ्युपगमे प्रसंगनवस्था स्यादिति चोद्यपरिहा
राय स्वरूपसंबंधाभिप्रायेण संबद्धः समवाय इत्युच्यते। तत्र संबद्धपदस्य समवायस्वरूपमात्रेलक्षणा स्यादिति न वैशेषिकपदमपि तत्रे वैशेषिकपदं नाखंडार्थता
तदभ्युपेयेति भावः। न केवलं समवायान्तराभ्युपगमे ऽनवस्था किंतु तेषामभ्युपगमविरोधोपि स्यादित्याह। पंचानामिति। वचनस्स्वस्वचनस्याघातमपादि

संबद्धः समवाय इत्यपि परे वैशेषिको ब्रवीति तेनाखंडमतिरिक्तवस्तुवदितुं ज्ञो नवस्थाभयात्॥ पंचानां समवायिनेतिवचनव्याघाततो तेरपि संबंधान्तरम
स्यानास्य नाभिमनुते वैशेषिकः कातरः॥२७०॥ ज्ञश्चोगकार इति लौकिकप्रसिद्धिवाक्यं दिस्यश्रुतमप्ति च पदद्वयमत्र वाक्ये। प्राभाकरे सम येन गका रमात्रादस
यद्द्वयविगघमभी सुमस्मिन्॥२७१॥

इत्यर्थः। आत्मसमवायस्य। अवयवावयविगुणगुणिक्रियाक्रियावज्जातिव्यक्तिविशेषनित्यद्रव्याणां पंचानामसमवायइति हि तेषां तत्र संबंध्या
तःस्यात्। नसा रहितापसमवायेसमवायांतरं कातरस्य सिद्धं तसंरक्षणाकुलचित्तो वैशेषिकः कथमंगीकुर्यादित्यर्थः॥७०॥ प्राभाकरमतेप्यखंडार्थतामाह
द्विमाह। ज्ञश्चोगकार इति अस्त्वेवविधवाक्यस्य लोकप्रसिद्धिस्त्वस्यापि संबंधार्थ नैव किं तस्मात्तत्राह। प्राभाकरे चेति। प्राभाकरे समये चास्मिन् वाक्ये पदद्वयमिगघ
ज्ञश्चोगकार इति पदद्वयं प्रतियाद्यमसन्नामी रमिति संबंधः। अस्मिन् पदद्वयात्मके तद्वाक्ये ज्ञश्चोगकार इति वाक्ये हि प्रकृतपदद्वयेन प्राभाकरे गकारम
क्रिमात्रमभिधेयमिसंगीकृतमिती दं वाक्यमखंडार्थमभ्युपेयमिति भावः॥२७१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६५ ननु इयं घट इति वाक्यमपि वाक्योगकारमिति वाक्यमपि परापरजातिद्वयविशिष्टाभेदं प्रतिपादयिष्यतीति नाखंडार्थमिति तत्राह। शब्दत्वजातिमत्ता तेरप्युपलक्षणम्।
शब्दः शब्द इति शब्दः। एतद्गशब्दस्याप्युपलक्षणं शब्दशब्दस्य जातिवचनत्वाभावे व्यक्तिवाचकत्वमपि वाच्यार्थ्यांकयं दृष्टि क्षित्सन आह। श्रोत्रोपलंभनतये
ति। श्रोत्रोपलभ्यतेनेतरस्थेनोपाधिनेत्यर्थः। निर्बंधेन निर्मित्तेना नन्याधिवेक्षयाजातिर्लघीयसीति सत्यं। किंतु जातेः संस्थानमंग्यत्वनियमेन दुष्टत्वा
त्। श्रोत्रोपलभ्यतेनेतरस्थेनोपाधिनेत्यर्थः। निर्बंधेन जातिरितिशब्दः एवगत्वमपि न जातिरिति गकारशब्दोऽपि साक्षात्कारत्व किमेवाहसाधुत्वक्ति रेकासंभवतीतिकानंतस्य क्षितिवा
हेतदसंभवदर्साह। नहि जातिरिति [redacted] एवगत्वमपि न जातिरिति गकारशब्दोऽपि साक्षात्कारत्व क्तिमेवाहसा दृष्टत्वप्रतितिभिन्नव्यक्तिछलाद्यतीतेर्गकारशब्द
रत्वेवोपीसात्रायेनाह। सा साक्षात्कारमिति। प्राभाकरैरद्व्यवहृतिजास्वन स्वुपगे माद्दोत्राच्च त्वसप्रत्यप्रवृत्तिनिमित्तवस्तनछन्नदप्रतीतेर्गकारशब्द
स्यचैकगकारमात्रनिष्ठत्वाद्धिकार्थाभावस्याखंडार्थतैवकल्प्येति भावः। ७२। प्राभाकरैरसखंडार्थत्वसिद्धिसमर्थनमुपसंहरति। तस्मादिति। यस्माद्गत्व २९
स्यचैकगकारमात्रनिष्ठत्वादधिकार्थाभावस्याखंडार्थतैव कल्प्येति भावः।७२। प्राभाकरैरसखंडार्थप्रसिद्धिसमर्थनमुपसंहरति। तस्मादिति। यदि परापरजाति
विधायखंडार्थतातैरभ्युपेयात स्मादित्यर्थः। परिहरंति तस्मंतु नचेयाभिपरिहेतुश्च हृत्संहिरहितदुत्तरार्थं तद्योग्युपपादयितुमेवावाक्यं। यदि परापरजाति

शब्दत्वजातिवचनो नहि शब्दशब्दः श्रोत्रोपलंभननपानुनिबंधनेनगवर्णानद्बवीति नहि जातिरिहाभ्युपेता साक्षात्कारमयमाह गकार
शब्दः। ७२। तस्मादखंडविषयैव वचमेविवादं प्राभाकराः परिहरंतु नचेदवाक्यं निर्जलमेनरिहवाक्यमितोमथाचेदर्थकल्पनम
[redacted]
भीप्सितमिच्छातिथ। ७३। प्रातिपदिकाव्यतिरिक्तविषयाणि प्राह भगवान्प्रथमशाधितदि
तस्मा। पाणिनिरतः सकलतर्कसमयज्ञो वचिवचसोरनतिरिक्तविषयत्वं। ७४। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।।

निबंधगं पदद्वय सामानाधिकरण्याप्युपगम्यते तर्हि तत्सिद्धांतसतिरित्याह। इत इति। उक्तप्रकारादित्यर्थः। असमस्तवाक्यमतो मथार्थकल्पनमभीप्सितं चेदि
च्छामि इति संबंधः ७३। अखंडार्थत्वे प्रागुक्तानामविपाणिनिसंमतिमेवपुनरप्युदाहरति तस्याप्यथासिद्धत्वं शंकाविरासाय प्रातिपदिकेति। भगवान्पा
णिनिः प्रातिपदिकानिविभक्तिवर्जितकृत्सादिशब्दान् प्रथमशाधितविभक्त्याप्रथमेसुरत्याविभक्त्यावादिरूपयानतिरिक्तविषयाणि एकार्थविषया
णि प्राहेति संबंधः। पाणिनिः खलु प्रातिपादिकार्थमात्रे प्रथमेतिततद्र्थे प्रथमाविभक्तिविधत इति प्रकृतिप्रत्ययात्मकं तद्वाक्यं अखंडार्थं न चैव विभक्तेरप्य
र्थमस्तस्सिद्धानुवादत्वं चेति नतयोर्वाक्यमितिवाच्यं। नयानहेव प्रातिपदिकस्य प्रयोगनियमेनस्वार्थप्रतिपादकत्वेनचतदुभयाभावात्। यस्मादयं पाणि
निः प्रातिपदिकप्रथमयोरेकार्थत्वमाह अतो यं सकलमायाभिज्ञो अस्मत्राप्यपर्याप्यदयोवाद्रायतमाचानतिरिक्तविषयत्वं वष्टीष्टतीत्युपसंहरति। रामः
अतइति। ७४। ।।।।। ६५

किंच लोकेऽपर्यायपदद्वयवाक्यप्रयोगस्यैकार्थदर्शनान्नात्रवादिभिर्विवादः कार्य इत्युपसंहरन्नाह। इयं घटव्यक्तिरिति। इयं घट व्यक्तिरि[redacted]
[redacted]मेवमादिषु लोकव चस्सुपदद्वयमेकरसार्थगोचरमेवेति प्रसिद्धं येन तेनात्रास्मिन्नर्थे विवादसंग्रहो नैव भजनस्यते। नयुज्यते वा दिनामिति शेषः। इयमि
ति पुरःस्थितं वस्तुमात्रं परामृश्यत स घटव्यक्त्यभेदमात्रं विवक्षितमिदं वाक्यं प्रतिपादयतीति तदेकरसार्थमित्यर्थः। ७५। एवं वेदांतानामखंडैकर
से श्रुतिन्यायाभ्यां तात्पर्यं निरूपितं इदानीं किं च प्रमांतरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्तिः सिद्धेषु वस्तुषु जगत्सु वलब्धपूर्वेत्वेन नसिद्धवस्तु विषयवाक्यस्य प्रमाणांतरसं
वादायत्तार्थवत्त्वनिश्चयतया वेदांतानां यदि सिद्धब्रह्मपरास्तर्हि मानांतरसापेक्षाः स्युर्लौकिकसिद्धवाक्यवदिति यदुक्तं तन्मानांतरयोग्यार्थत्वोपाधेः।

इयं घटव्यक्तिरितीदृशेषु च प्रसिद्धमेवैकरसार्थगोचरं। पदद्वयं लोकवचस्सुतेन च भजनस्य नेप्सविवादसंग्रहः। ७५। न च प्रमाणांत
रयोग्यतायाः प्रयोजकं स्यात्परिनिष्ठितत्वं। यतः प्रमाणांतरयोग्यतायां प्रयोजकं रूपरसादिमत्त्वं। ७६। ततोऽस्तु रूपादिविहीनरू
पे प्रमांतरागोचरवित्स्वरूपे। वचःप्रमाणांतरनिःस्पृहस्य प्रमाणता मत्र नमनिनिर्विवादं। ७७।

नचतदपि सिद्धार्थत्वेन वेदांतेष्वनुमेयमितिसाधनव्यापकतोपाधेरिति वाच्यं। यतो न यत्परिनिष्ठितं तत्प्रमाणांतरयोग्यमिति नियमोऽस्ति येन तत्प्रमाणं वेदांते
मानांतरसापेक्षत्वसाधकतानिर्वाहानच प्रमाणांतरेति। प्रयोजकं गमकं व्याप्तमिति यावत्। परिनिष्ठितत्वं कुत इत्यत आह। यत इति। रसा[redacted]आदि
पदस्पर्शादेः स्वरूपं च रसादिस्वरूपरसारितावस्तुतः सरूपरसादिमान् तस्यभावस्तत्त्वमित्यत्रैवास सविज्ञानोऽदृष्टिहि श। रूपादि विशेषोऽपि हि दृश्ये प्रसक्षत्प्रमाणा
स्य प्रवृत्तौ मूलं व्याप्त्यादि विशेषश्चानुमानादेरित्यर्थः। ७६। फलितमाह। ततइति। यतो रूपादिमत्त्वमेव शब्दातिरिक्तप्रमाणांतरगोमूलं तत्तद्रहिते अत एव
प्रमाणां[redacted]तरयोग्येस्मिन्नचैतन्यात्मनि सापेक्षत्वानुमानस्योक्तोपाधिदुष्टत्वेन वेदांतवाक्यप्रमाणांतरनिरपेक्षत्वसिद्धिः संदिग्धं प्रमाणं भवतीत्य
र्थः। ७७।

६६ किंचलोकेमानांतरस्याप्यथासिद्धत्वात्तत्सिद्ध्यर्थमाह प्रमाणान्तरमित्यत्रमित्याह।लोकप्रसिद्धेति।लौकिकमानसिद्धाया पदगोचरतातन्निमित्तंतद्वाप्यक
मित्यर्थः।ततःकिंतत्राह।आह।लोकप्रसिद्धपदेतिद्धपदेति।अस्मिन्निर्विशेषेवेदांतलक्ष्ये।फलितमाह।इतिचेति।तत्प्रमप्रमाणाविषयत्वंसर्वपदलक्ष्येब्रह्म
णिसप्रतियहस्यानपेक्षत्वान्नतन्निमित्तमानांतरापेक्षातत्रनाहूत्येतिभावः।।७८।।एवंस्वपक्षेत्राह स्वलक्ष्येब्रह्मणिमानांतरनिरपेक्षप्रामाण्यमुपपा
द्यवेदांतवादिनांकार्यमिवेदार्थत्त्वबुलिङ्गप्रतिधेयमितिमतंतेषां मिदसापेक्षत्त्वदूषणपरिहरमिसाचायेनाह।लोकप्रसिद्धिमानांतरसिद्धत्वसंग
तिग्रहोपकप्रइतिकार्यलोकप्रसिद्धपदगोचरतालीत्युक्तः।फलितमाह।तेनेति।लोकप्रसिद्धपदगोचरत्वेनतेसापेक्षत्वप्रसंगेनसिद्धेवेदप्रामाण्यम

लोकप्रसिद्धपदगोचरतानिमित्तमन्यप्रमाणविषयत्वमिहप्रसिद्धपदगोचरतानचास्तिब्रह्मात्मनीतिचतत्त्रमिवारणीयं।।७८।।
लोकप्रसिद्धपदगोचरतास्तिकार्येतेनास्यकार्यपरवाक्यमप्रत्रोषतत्त्वे।।मानांतरेषुपरतंत्रतयाप्रमाणं साधनेदूषणामिदंश्रुतिमस्तकेषु
।।७९।।नचक्रियाकारितसंहतीनिपदानिलोकेनियमेनवक्तुं।।समीहतेपद्गतिःपदानांक्रियांविनाप्यन्वयदर्शनेन।।८०।। ।।

श्रुपेक्षकार्येतत्प्रामाण्यमभ्युपगंतुलवअशेषतः।अशेषेषुमानांतरेषुपरतंत्रतयामानांतरापेक्षयास्वार्थेप्रमाणमत्स्यादितिसंबंधः।अप्रमाणमितिपदच्छेदः।स
पक्षेलोकविधयानेदूषणमायस्तीत्याह।नदूषणमिति।मानांतरापेक्षत्वार्थप्रामाण्यमिसेवरूपमिदंदूषणंश्रुतिमस्तकेषुवेदशिरस्सुनब्रह्मपदत्वाभिधा
यिपदत्वेलौकिकपदत्वाभावादित्यर्थः।।७९।।ननुनरतंकिंचक्रियापदमपेक्ष्यपदानिवाक्यभावेनसम्यग्गिहसंगतिमाप्नुवंतीत्यादिनावेदांतेषुक्रियापदाभा
वान्नतत्रैपदानांपरस्परसमन्वयइति।कुतस्तत्तोवाक्यार्थप्रमितिरितितत्राह।नचक्रियाकारितेति।क्रियाकारितं परंतन्निमित्तासंहतिःसमन्वयोयेषांपदा राम०
नांतानिसमीहतेइच्छतिवक्तुंनसमीहतइतिसंबंधः।पद्धतिः।लौकिकमार्याणिजत्राकुतइत्यत आह।पदानामिति।।८०।। ।। ।। ।। ।। ६६

तदेवदर्शनमुदाहरति।महीभुजोयमिति।कस्ययंपुरुषःकस्येदंफलमितितत्संबंधिविशेषमात्रजिज्ञासायामयंमनस्वीपुरुषोमहीभुजइत्यादिनासंबंधि
विशेषमात्रनिष्ठोयंप्रयोगइतिक्रियापदापेक्षाभावान्नतन्निमित्तस्तत्रसमन्वयः।लोकेवक्तुःपदानिवक्तव्यप्रयुक्तानिबहूनिपदानीतिसंबंधः।आकांक्षायोग्य
तासन्निधिमत्त्वंहिपदानांपरस्परान्वयेनिमित्तंनक्रियापदंनवातद्विशेषः।तस्माद्वाक्यांक्षादियुक्तस्यैवान्वयित्वेनलाघवेनतावन्मात्रस्यैवतत्प्रयोजकत्वा
दितोवेदांतपदानांपरस्परान्वयेनकिंचिद्बाधकमितिभावः।।८१।।एवंतावत्तिकंपरिहृत्यस्थूलानादभ्युपगम्याप्याह।क्रियापदमितिमिनवेदेदवेदांतानामपिक्रिया
निष्ठत्वप्रसंगइत्याह।विवक्षितार्थेति।परंतुतत्क्रियापदंवेदांतेनप्रतिपिपादयिषितोर्थोद्वितीयैकरसब्रह्मतत्त्वरूपोसांतत्रवेदांतप्रामाण्यविरोधीस्व
र्थः।अनुरूपापत्यावर्त्यमाह।विवक्षितार्थप्रतिपत्तीतिउपासीतेत्यादिक्रियापदंस्वीकृतंपदितमपितत्रार्थकमित्यर्थः।।८२।।विवक्षितार्थानुरूपा

महीभुजोयंपुरुषोमनस्वीवनस्पतेस्तत्फलमित्यपीह।।क्रियांविनान्वयवंतिलोकेपदानिदृष्टानिबहूनिवक्तुः।।८१।।क्रियापदंवेद
शिरस्स्वपीष्टंनेविवक्षितार्थानुगुणानुतत्त्वं।।विवक्षितार्थप्रतिपत्तिघातितुक्रियापदंस्वीकृतमप्यनर्थकं।।८२।।असत्त्वमसीतिवच
श्चतुरंक्रियायावेदांतवाक्यगतमाददरतःपठंति।।तस्मान्ततःसकलवेदशिरःपदानांसंघातसिद्धिरिहवेदशिरोनिबद्धा।।८३।।प्रत्यु
प्रमाणमनुभूतिरितिप्रमाणसामान्यलक्षणमपिपुनर्वदंति।।सत्प्रमाणप्रयत्नप्रतियोग्यतानोलक्ष्येनिष्ठत्वमतेथनपेक्षते।।८४।।

क्रियापदंवेदांतेकिमन्नीष्पेक्षायामाह।असत्त्वमसीति।अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदाअहंब्रह्मास्मितत्त्वमसीत्यादौक्रियापदमस्तीत्यादिरितिउक्तपदमित्यर्थः।अ
तुरमनेकमितिपदविशेषणं।तस्मादेवेदस्यांकानिरुक्तयेआदरतइत्युक्तः।फलितमाह।तस्मादिति।।वेदशिरोनिबद्धाःसमन्वयसूत्रेणकृतावादरायणाभगव
तात्प्रणीतया।।८३।।ननुवेदांतानामस्त्वर्थनिष्ठत्वेनसैवमानांतरसापेक्षतास्यात्।अस्त्यर्थोहिप्रमाणान्तरविषयत्वमेवनतदतिरिक्तसत्ताजातादिःसत्ता
देरसत्त्वप्रसंगात्तस्यसहातत्कब्रह्मणोमानांतरवेद्यत्वमावश्यकमितिआशंकातत्त्वस्तुवदतिपक्षितित।तदुक्तविधयातन्मातमनुपपन्नमितिदूषयितुंतदुक्त
प्रमाणमाह।प्रमाणमनुभूतिरिति।अनुभूतिःप्रमाणमितिप्रमाणसामान्यलक्षणमुक्तापत्यावन्मानादिविषयतांप्रतियोग्यतासनेतियदुक्तंनितदुद्ष्टमि
त्यमिमेरासंबंधः।तेषामेवंवदतामात्ययमाहअतोनेति।अनपेक्षतानस्यादितिसंबंधः।।८४।। ।। श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम राम राम

सं·टी· म·अ·१

१२ दुर्घटत्वमेवाह। नखल्विति। किं संविद्विषयत्वं सत्वं उत तद्योग्यता। नाद्य इत्याह तत्र सर्वमर्थस्यासत्वप्रसंगात्। द्वितीये च संविद्विस्वाक्षिताच वा। आद्ये किं स्वविषयत्वं स्वयोग्य
ताकिं वा संविदंतरविषयत्वयोग्यता। द्वितीये संविदोऽस्वप्रकाशत्वापत्तिरिति मत्वा प्रसंगाभावे हेतुमाह। नहीति। अस्याः संविदो योग्यता एतन्निरूपितविषयत्वस्य यो
ग्यताश्रयात्मनि स्वस्मिन्नसंभवादिति नोपेयमेतिनयुज्यत इत्यर्थः। कुतो न युज्यते तत्राह। वस्त्वंतरेति। स्वस्मादन्यस्मिन्नेव घटादौ स्वविषयत्वमुपलक्षितं यत्स्वपर
त्वं स्वविषयत्वं तस्माद्धेतोरित्यर्थः। संविद्विषयत्वस्य तदन्यनिष्ठत्वनियमात् स्वस्यां तत्संभवतीत्यर्थः। स्वविरुद्धत्वगोचरत्वाभावे दृष्टांतमाह। नहीति। आत्मरू
पदहने स्वस्य भस्मीकरणादित्यर्थः॥८५॥ संविदि स्वयोग्यताभावेऽपि द्वितीयपक्षमनूद्य प्रतिक्षिपति। संविन्मात्रेति। घटज्ञानं संबंधविषयत्वमिति यावत्।
संविदि प्रमातृविषयत्वयोग्यताभावे इत्यसत्तीमस्याः प्रमातृविषयत्वयोग्यता या एवं तन्मते वक्तव्यं न संगतेत्यर्थः। अस्तु तर्हि असत्त्वमिति चेन्न

तद्दुर्घटं न खलु संविदियं स्वयोग्यतास्याः क्षितिरिति मुधैव मतियोग्यतास्याः। वस्त्वंतरोपहितमेव पदं स्वहेतोर्नह्यात्मरूपदहने दहनस्य शक्तिः॥८५॥ संविन्मात्रघटनां प्रतियोग्यतां वेन्नेयं द्विमतिर्न सतीम विदितुं समर्था। तद्योग्यतैव यदि मात्रघटादिसत्ता तस्याप्यसत्त्वमिति त्रिप्र
स्यमुपाजिहीथाः॥८६॥ वस्तुस्वभाव इति सत्त्वतोऽपहाता तद्बुद्धिवेति वितथाविनथत्वमेतत् एतत्सद्रूपमितरेतरसंकरेण तत्सद्वत्तत्कुमिषिरचये
स्त्वकाले॥८७॥

तदुक्तं भवप्रसंगात् किं वै वंतरधीनत्वं सर्वमेवासत्स्यादित्याह। तद्योग्यतैवेति। मूलमुपाजिहीथाः पक्षमागच्छेः तमपि ग्रस्तवारी भविष्यसीत्यर्थः॥८६॥ य
तो मात्रतु[redacted]योग्यतान सत्त्वं अतस्तदुपसंहरति। वस्तुस्वभाव इति। बाधायोग्यवस्तुस्वभाव इत्यर्थः। अतस्तं कुत्वस्वभाव इति गृहाण तामेवं कुर्विति संबंधः। न
नु किमात्मवस्तुनः स्वभावः किं वा प्रपंचस्यात्तो भयस्य वा। नाद्य द्वितीयौ प्रपंचात्मनोरस्त द्भाव प्रसंगात्। तृतीये तु द्वैतापातः इत्याशंक्यात्मन एव तत्स्वमिति सादृ
कमनु[redacted]स्मारयन्नाह। तद्बुद्धिधेति। गृहाणोस्तु यंगः द्वैविध्यमेवाह। वितथेति। वितथमसत्त्वं वस्तु तं व्यवहारकाले सत्यम्। अवितथं परमार्थसदिति भेदादित्यर्थः। रामः ९ १०
नन्वेवमपि शाब्दस्याप्येकार्थताप रित्याशंक्याह। इतरेतरेति। संकरेण मिश्रेण। तृतीये तथा भावे शाब्दात्मना न संछन्दवा अमितिति गृहाण। अतो नोक्तदोष इत्यर्थः॥८७॥

तर्हिसत्यर्थं आत्मादिरूपः स्यादित्याशंक्य प्राग्युक्तमेवार्थं स्मारयति उक्तञ्जेति। तत्र वाच्ये इतरस्मिन्स्वरूप इति संबंधः। तत्स्वरूपमाह संवित्स्वरूपेति। एतत्र परमार्थ
स्वेहेतुतमोऽत। एवं भूतस्वरूपे भूमिमरायेन प्रदृष्या प्र[redacted]मिरेधत इति तं प्रसकृप्य वशां कुर्वन् परमार्थसद्ब्रह्माहमस्मीति बुद्धिमजस्रं कुर्विति संबंधः। तथा च
नोक्तदूषणामिति भावः। ८४॥ यद्वोक्तं मानांतरं पदिनवेच्छतिशाद्बुद्धात्मके तत्राह। कथमिति प्रतिपाद्यमिति तत्राह। ब्रह्मत्वस्वयं प्रमितिमिति। ततः किं तत्राह। अ
तः शाबलेत्विति। एतत्राह मा दिशा दृशा स्यास्ति भास्माहंकारतद्धितिशाबलाभिप्रायं स हि वाच्य घटादिशाबल्यं तु वस्तुराश्याः स्वं ब्रह्मपदवाच्यं च कार्यलिंगत्वा
तर्केणाब्रह्मपदवाच्यवस्तुस्साचोपस्थितमेवतन् प्रमिमायेत्यापिशादृष्टा मानां तरानधिगते शुद्धाबलेऽपि तत्स्वरूपेऽप्रामिति संबंधः। उक्तिनेन प्राग्युक्तेन मार्गेणात्मा अनन्यभि
द्वैत अविवेकिभिः अपघपिवाक्यतात्पर्यगम्ये ब्रह्मणि किमपि मानं नप्रवर्ततेन तथापि तत्स्वशाबले शुद्धवत्प्रमाणां यथानुभवं च संगतिर्यद्धितुं शाक्यतत्र इतिनतर
उक्तं तत्रवितथांशमध्ये तदस्मिन् संविस्वरूपपरमार्थसतिस्वरूपे। बुद्धिं कुरु प्रतीदमत्रायेन भद्रमिवि ब्रह्माहमस्मि परमार्थसदिस्सजस्रम्॥८८॥
ब्रह्मत्वयं प्रमितः शाबलेषु तस्मानांतरानधिगते परिशुद्धरूपे॥ रूपयुद्धजनसंव्यवहारहेतो शाब्दात्मयहीतुमुदितेनयथानभिज्ञैः॥८९॥ लो
कप्रसिद्धार्थपदं नरास्तां समीपसंकीर्तनतोऽपिशक्तिः ब्रह्मादिशब्दस्य सुखाववस्या यथा हि पूर्वादिगिरस्तथैव॥९०॥ विनयविशक्तियस्तांपर
मात्मनोर्वाच्यकभावभाजां। भवेत्सर ब्रह्मणि वेदवाक्यान्यनीरीतरन्यव्यनितिषेधनेन॥९१॥ ॥ श्री श्री श्री श्री राम श्रीराम श्री श्री श्री॥
र्थमपेक्षितप्रमाणेनवेदांतानामनुवादतानवासंगतियहवरिह इति भावः॥८९॥ ब्रह्मादिपदस्य मुख्यानुपायांतरं सदृष्टांतमाह। लोकप्रसिद्धेति। पतोवाङ्मानिमृता
निजायंतइत्यादिति द्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेतिवाक्ये ब्रह्मपदस्यातिरिक्तानां यतोवेत्यादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थानां समीपे संकीर्तनेनापि तत्र्व विधयोपस्थिते जगत्कार
व णरूपे इदं वेदार्थे ब्रह्मादिशब्दस्य शक्तिः सुखावसेया भवेत्। यथा पूर्वत स्मृतियूपमष्टाश्रीकरोतीत्यादि प्रसिद्धार्थत आयादिवा चक्रसदस्यमपि व्याहारमाम
र्थ्या तत्सरणादिसंस्कारविशिष्टे यूपशब्दार्थः॥ एवमाह[redacted]वनीयमादधातीत्यादिवाक्यं आधानसंस्कारवान्ग्निराहवनीयशब्दार्थ इति निश्चीयते। त
थैवेत्यर्थः॥९०॥ इदानीं ब्रह्मादिपदानां शक्तिग्रहाभावेऽपि निखिलप्रपंचनिवारकनिषेधवाक्यसामर्थ्यान्निष्प्रपंचं ब्रह्मसिध्यतीतिस्वास्यं मतमपि पक्षमाह। वि
नापीति। परः परमात्मा आत्मा च तयोर्वाच्यकभावभाजां वाचकत्वयुक्तानां पदानामिति संबंधः। अन्यस्य ब्रह्मातिरिक्तप्रपंचस्य नेहनानेत्यादि प्रतिषेधनेनेत्यर्थः॥९१॥

ननु नतावत्ब्रह्मणि प्रमाणानां नरेणाप्रतिषेधः संभवति शब्दस्य शक्तिग्रहमपेक्षत इति कथं विनापि शक्तिग्रहणात् सिद्धमित्याशंक्य मनआदिपदानां लोकप्रसिद्धार्थत्वेनापि
नापि ब्रह्मणि पदशक्तिग्रहं तदुपपादयन् इत्याह। नजः प्रपंचप्रतिपादकस्येति। स्थितः पुमान् नजः पदस्य नानाकिंचनेत्यादि निषेधप्रपंचप्रतिपादकस्य च पदस्य व्य
वहारतः शक्तिं किं प्रतीत्येति संबंधः। स्थित इति। अर्थाद्व्यवहारस्य माविति लभ्यते। परं परमात्मतत्त्वं स्पृशेदेवं सतन्त्वात्प्रपंचप्रतिषेधमार्गतः समीक्षितुं शक्नोतीति।
योजना। अत्र यद्यपि परमात्मनि शक्तिग्रहो नापेक्ष्यते तर्हि हेय इत्यादिपदैः परमात्मानमनुपदत्तत्र कथं प्रपंचो निषिध्येत। न हि निरधिष्ठानो निषेधः पर्यवस्यतीति तो
वा कथमात्मासिध्येत्। नन्वात्मा स्वप्रकाशः इति चेन्नाहि किं प्रपंचनिषेधेनापि। तस्मिन्नप्रपंचतासिद्धये तन्निषेधः इति चेन्न। तदन्यनिषेधाभावे कथं तस्य तदपि सिद्ध
ता इहहेत्वादिपदस्य तत्र संगतिग्रहे च किमपराद्धं ब्रह्मात्मादिपदैः सत्यादिपदलक्षणाविनाभावेति ब्रह्मत्वस्वरूपासिद्धेस्तेन मनं नयं स्थकर्त संमतमिति द्रष्ट

नजः प्रपंचप्रतिपादकस्य च प्रतीत्य शक्तिं व्यवहारतः स्थितः॥ पदस्य शक्नोति परं समीक्षितुं स्पृशेत्प्रपंचप्रतिषेधमार्गतः॥ ९२॥ ब्र
ह्मास्मीति वचो निविष्टपदयोर्मानं भवेदन्वयः साक्षाद्दूरवत्सतुस्य च भवे मेय न तत्त्व कृतेः। यद्यत्र प्रमितिं करोति भवति प्रामाण्य
मत्रास्य च स्पष्टं दृष्टमिदं हि युक्तिघटितं रूपे यथा च स्फुटं॥ ९३॥

अं॰ ग॰ ९३॥ एवमात्मस्वभावस्यैव सत्तास्य चोक्तविधया मानान्तरायोग्यत्वात् छवले ब्रह्मादिपदसंगतिग्रहस्यापि सुकरत्वात् कृतब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यप्रबा
धितमिति तयोर्मानमेयभावसिद्धिरित्याह। ब्रह्मास्मीति। पदयोरन्वय इति संबंधः। मानं मितिजननयोग्यः साक्षादपरोक्षं अत्यगम्यत्वमिति यावत्। तस्य ब्रह्मा
स्मीति वचनस्य चोक्तधारणतो भवेदेवेति संबंधः। मेयं मितिविषयतायोग्यः कुतः यत्र प्रमाणात्मा हा। न न इति। तस्माद्वेत्तत्त्वस्वरूपार्थः। तस्य भूतमस्तकनत्वान्तरेव
गतेरित्यर्थः। न तथायोग्यात्मत्वाविष्यन्नेः। तदुभयं न प्रयोग्यमित्यर्थः। एतस्याप्रमाणत्वे यदि चात्मात्रं प्रमाणसामान्यलक्षणां कथयन्तं परिहरति। यदि
ति। यत्करणं यस्मिन्नर्थे प्रमितिमबाधितां ज्ञातार्थविबोधं करोति। अत्रार्थे अस्य प्रामाण्यं प्रमाजननयोग्यत्वं भवतीव इदं हि स्पष्टं दृष्टं युक्तिघटितं च। ए
तद्देवोदाहरणाविशेषेरर्पयति। रूपे यथा चक्षुरिति। यदनधिगतमबाधितं येन निश्चीयते तत्तत्प्रमाणमिति हि प्रमाणसामान्यलक्षणाय थाना द्रष्टा
रूपं ते च क्षुरादिनैव प्रमाणमिति भावः॥ २९३॥

प्रमाणसामान्यलक्षणां प्रकृते दर्शयन् फलमाह। मानान्तरानधिगतमिति। यद्वत्तत्त्वमद्वा वेदस्तत्त्वाः सर्ववादम्भूत्वा मानान्तरानधिगतं परिनिष्ठितमपि
यद्वैतत्सिसमर्पयति बोधयति तत्तथामेवाबाध्यमेवाबाध्यमेव भवतीति समासमास्त्वा। यथैव विधिवाक्याद्वगतो धर्म इति संबंधः। अत्रोदाहरणस्यानुसारासंग
तस्याप्यनुत्तमेन तस्यार्द्दस्तुतः। वेदतात्पर्यगोचरविपरीततयाहिताः एवामानत्वानर्थे अबाधित एवेति वेदस्तत्र प्रमाणमेवेति भावः॥ ९४॥ ननु कार्यैकार्थवाक्य
वद्बहुल्याख्यातत्र कथं प्रमाणत्वस्यात् कार्यत्वस्य तत्त्वमेयत्वेन इत्यत्राह प्रमाणस्यैव प्रयोजकत्वात्। न चाकार्यत्वमेव वेदार्थत्वे प्रयोजकमेव वेदस्य प्रमा
णत्वेपि तद्वचनत्वमेव प्रयोजकमस्तु न कार्यत्वादीति वाच्यं प्रयोजकत्वौदुवापाता दितिवेन्न। तस्मात्तेपि महाजनाश्रितवेदान्तप्रामाण्ये वेदार्थबाधप्रसंगात्को न
नं भयमपि प्रयोजकं। किं त्वन्यदेवेत्यभिप्रेत्याह। निष्पन्नमिति। पदियदित्यर्थः। वाग्रबृहद्वार्थे अस्तुस्यात्। यद्विष्पन्नस्यात्। यत्तदुरूपप्रयत्ननिष्पाद्यं तदुभ
यमिह वेदप्रमेयत्वे अनंगं अप्रयोजकं। एवं विधिर्भावत्रापूर्वमन्वयः। सिद्धवाक्यं वा इदं प्रयं प्रामाणकारणमिति संतोनवदंतीत्यबाधितानधिग
तनिश्चायकत्वस्यैवतत्प्रयोजकत्वादिति भावः॥ अथवा चोदनासूत्रबलात्कार्यमेव वेदार्थः चोदनैव प्रमाणमिति सिद्धान्तत्कथं सिद्धवाक्यमपि प्रमा
मानानन्तरानधिगतं परिनिष्ठितं यद्वदः समर्पयति चेतसि तत्त्वमर्थ्यमनघं अनुत्थमेव भवतीति समासमाख्यप्रेयस्करो विधिगिरोवगतो यथैव
॥ ९४॥ निष्पन्नमेव यदि वा पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यमस्तु न तदंगमिह प्रमेये॥ एवं विधिर्भवतु वा यदि समन्वयो वा प्रामाण्यकारणमिदं न वदंति संतः॥ २९५॥
णां न दर्थोपि वा वदर्थनरसाशंक्याह। निष्पन्नमिति। निष्पन्नत्वमित्यर्थः॥ निपातानामनेकार्थत्वोक्तेरिवेतिवार्थः। यथानिष्पन्नत्वं वेदप्रमेयत्वेनांगत्वोन सु
रूपप्रयत्ननिष्पाद्यत्वमपीति संबंधः। केसपिहद्वानार्थे। शाब्दसमन्वयत्वं वेदप्रामाण्यकारणमिति यथा संतो न वदंति। एवमिदं च उक्तमपि न भवत्। इदं वाक्यार्थ
माह। विधिरिति। विधित्वमित्यर्थः। यद्वा चोदनासूत्रबलात्कार्यत्वादेव वेदप्रमेयत्वादेनु प्रयोजकं। किं तु वस्तुप्रमाणत्वेनैवाबाध्यत्वादिगुणकप्रमेयप्रमा
णामपि नादगर्थनिश्चायकमेव। तत्र सिद्धं कार्यं वा भवतु न तत्सिद्धत्वादिमात्रं प्रमेयत्वे निमित्तं। न वा विधित्वादिप्रामाण्यप्रयोजकमित्याशयः। अत्रांगत्वमेवे
तिसंबंधः। ते निष्पन्नमेवेत्यनन्तरं तानार्थनिश्चायक इति शेषः। तस्मा [redacted] त्स्वाधितानधिगतत्वोत्तरसमीहितमेव वेदतात्पर्यगम्यं। तादृगर्थनिश्चा
यकत्वेनैव वेदोपि प्रमाणं। अन्यथा भोजनादिकार्यता विषयस्य मानादिना वा तुल्यस्यत्व इभिमनत्कार्यस्य न तद्वाक्यतुल्यचोदनायाप्रमेयत्वाद्यनिवार्यत्वापत्तेश्च ला
घवादुक्तमेव वेदप्रमेयत्वादौ प्रयोजकं। चोदनासूत्रादारास्य तु परिष्टाद्वृत्यश इति॥ २९५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

९९

यद्यपि वेदः सिद्धं कार्यं च बोधयति तथापि [redacted] सिद्धत्वादि वेदबोध्यत्वेन प्रयोजकं। न वा तदन्यतरबोधकत्वं वेदस्य प्रामाण्ये प्रयोजकमिति न्याय तदुक्तं स्वे
नैवाप्याह। नीलोत्पलगोचरतयेति। अस्य च सूत्रपक्षपाती कार्यमात्रगोचरः सिद्धमात्रगोचरो वा नेति संबंधः॥२९६॥ उक्तमर्थं जैमिनीयन्यायबलादपि दृढय
ति। यद्बादरायणमतमिति। परिगृह्य आश्रित्य एवं पूर्वतंत्रे। अस्य समन्वयस्याप्रसक्तत्वेऽहं तदा व्यासस्य पूर्वं बादरायणमतमाश्रित्यानधिगते धर्मे चोदनायाः प्र
प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य वस्तुस्वरूपकथनेऽपि विशिष्टमस्ति खल्विति संबंधः। एवं च तन्त्रे हि जैमिनिनाऽनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणं बादरायणस्यान
पेक्षत्वादिति सूत्रांशेनानपेक्षत्वेनैव वेदप्रामाण्यं बादरायणसंमतमित्याश्रित्य धर्मेऽप्युपदेशस्य तथैव प्रामाण्यं प्रदर्श्यापि तं। नादृतौ किंवा

नीलोत्पलगोचरतया नियतं न वस्तुजन्यस्यापि तदिवषये नियमोऽस्ति शास्त्रे। तद्वज्जपेद्वचसामपि शक्तियोगः कार्यादिवस्तुकथं
च न पक्षपाती॥२९६॥ यद्बादरायणमतं परिगृह्य पूर्वं श्रेयस्करेऽनधिगते खलु चोदनायाः। प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वय
स्य वस्तुस्वरूपकथनेऽपि विशिष्टमस्ति॥२९७॥ मानान्तरानधिगतं खलु गम्यमानं मेयं भवेदिति हि मेयविदो वदन्ति॥ मानान्तरान
धिगते विषयेऽवबोधं कुर्वत्प्रमाणमिति मानविदां प्रसिद्धिः॥२९८॥ एवं सती ह यदि वेदशिरो न मानं श्रेयस्करे विधिशिरोऽपि
न मानता स्यात्॥ श्रेयस्करे विधिशिरो यदि मानता स्याद्वस्तुस्वरूपकथनेऽपि समन्वयस्य॥२९९॥ श्री श्री श्री श्री श्री राम

र्थपौरुषेयवेदान्तेष्वप्यस्तीति कथं न तेषु ब्रह्मणि प्रमाणत्वं। चोदनासूत्रं तु स्वमतविवार्य तेन प्रतिज्ञातकर्मवाक्यमात्रापेक्षत्वेन वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं जैमिनेरपि
संमतमन्यथा धर्मेऽपि तन्न निर्वहेदिति भावः॥२९७॥ तस्मात्सकलप्रमाणप्रमेयसाधारणमेव रूपं वेदनद्वयोर्व्याप्रियाणीयं। तच्चात्राप्यस्तीत्याशये
न सर्वप्रमाणप्रमेयसाधारण्यरूपमुक्तं। भट्टाचार्यप्रभृतीनां संमतमित्याह। मानान्तरेति॥२९८॥ एवं प्रामाण्यप्रयोजकरूपे सत्यपि यदि वेदा
न्तो ब्रह्मणि न प्रमाणं ब्रह्मवत्प्रमेयं स्यात् तर्हि चोदनाधर्मयोरपि न तदुभयं स्यादिति ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यबाधकमुखेनोपसंहरति। एवं सतीति।
प्रामाण्यप्रयोजकरूपे सतीत्यर्थः। इह ब्रह्मणि। न मानता स्यात्तत्प्रयोजकरूपान्तराभावादित्यर्थः। यदि मानता स्यादिति। तेनैव रूपेणेति शेषः। तदा स
मन्वयस्य मानता स्यादिति अनुषंगः॥२९९॥ राम ९९

एवं सिद्धपरत्वेऽपि वेदान्तानां न सापेक्षत्वप्रसंग इत्युक्तं। नन्वेवमपि सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रयोजनासंभवात्स्वाध्यायविध्युपात्तानां वेदान्तानां कथं तत्रापर्यवसानं स्यादि
त्याशंकते। वस्तुस्वरूपकथनेन इति। नन्विति चोद्ये। पुंसः स्वाध्येतुः कथं तर्हि फलपर्यवसानमित्याशंक्य विध्येकवाक्यत्वेन नास्तीत्येके जैमिनीयास्तन्मतेन विधी
नां स्वतः फलं संभावयति। विधिवचः स्विति। प्रवृत्तिरर्थभावनायाः फलं स्वाभावनाभाव्यं। न तु प्रवृत्तत्वात्पुरुषार्थभाव्यनिष्ठत्वाद्विधीनां फलवत्त्वमित्यर्थः। कथं
तर्हि वेदान्तानां तदेकवाक्यता सिद्धे ब्रह्मणि विधेर्य संभवान्न स्वभावार्थैकगोचरत्वनियमादित्याशंक्य कर्मविधिनार्थवादानामिव कर्मादिस्तावकत
यात्वेकवाक्यतामाह। अत इति। अतो वेदान्ताः स्वतोऽफलाः विधिस्वफलवान्तत इत्यर्थः। न तु स्वप्रधानतोपरमेवेऽर्थे। न तत्स्वसिद्धब्रह्मणि प्रमाणाभावात् स ५
तत्सिध्यतीति भावः॥३००॥ एवं वेदान्तानां स्वातंत्र्येऽपि गौणविरक्तमिति विलड़ः स्वविरतिश्रद्धायामन्ये ब्रह्मणामतिफलत्वादिति परिहरति। स्यादेतदिति। वेदान्तेषु वि

वस्तुस्वरूपकथनेन तु नास्ति पुंसः किंचित्फलं विधिवचः स्तु पुनः प्रवृत्तिं। संभावयन्ति फलमतः किल वस्तुनिष्ठवाक्यं विधिस्तुतिपरं स्विति जैमिनीयाः॥३००॥
स्यादेतदेवमनवद्यपुमर्थसिद्धिर्वेदान्तवेद्यविषयावगतौ न चेत्स्यात्। स्वात्मसमक्षकवलीकृतभोगवर्गमिसंपूर्णकामस्य विदुषो भवतीति दृष्टं॥३०१॥ ॥

षयावगतौ समामनवद्यपुमर्थसिद्धिः। साक्षात्स्वस्मादेवं स्वकृतविधध्येन तत्कर्मशेषत्वं स्यात्कचैतदस्तीत्यर्थः। ननु सिद्धज्ञानात्सद्यः साध्यसंभवात्फलमात्रं न सं
भवति। कुतो नवद्यपुमर्थलाभ इत्याह। स्वात्मेति। स्वस्वरूपसौख्यमित्यर्थः। अत्र सिद्धब्रह्मसाक्षात्कारे सति तस्य निरतिशयस्वभावादेकवलीकृतेति। ब्रह्मा
दीनां या भोगभूमयो भोगा इति यावत्। ताः कवलीकृताः। स्वान्तर्गमिता येन स्वाराज्येन तत्तथा। अत एव संपूर्णामनवच्छिन्नां दृष्टां सद्यः फलं ब्रह्मण आनंदस्यादि
श्रुताविति शेषः। ब्रह्मविदिति वा। एवं च वेदान्तानां फलवत्त्वेऽपि संभाव्यं न प्रवृत्त्यापेक्षे तन्न विध्येकवाक्यत्वं न वा अद्वैतब्रह्मणो विमानत्वमिति भावः
॥३०१॥

७० ननु आत्मावेक्षणादिव्यवहारात् ज्ञानमपि ज्ञानमभ्यासरागं वाच्यं। तत्कुतस्तत्र वन्माअन्नुमर्थलाभस्तत्राह यस्यापीति। यस्य ब्रह्मसुखस्य विशुद्धिश्रुतिस्तु दृष्टोपि श्राकृ
दयस्त्रिलोकीश्वरपदं तत्परः कृतार्थतया निवर्तमाणः स्वरूपानंदैकलेशभूतं त्रिलोकीशासनादिसंभवं सुखं प्राप्य यं यं हृतार्था इति यमा मानानामदपेक्षंत
इत्यर्थः। तत्र यस्य कृत्स्नभावकलादिविशिष्टं वैष्णवं विष्णोः परमपदं सुखमवाप्नुवतो विदुषः किममत्र कर्तव्यं स्यात्। आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति
पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति श्रुतेः। आत्मावेक्षणानुकूलप्रकरणो विहितमिति परांगं वेदमात्मज्ञानं तत्प्रकरणो विहितमिति
तिस्वतंत्रं। एवं चाप्यहृतानामपि संमतं। सर्वत्रैव हि विज्ञानसंस्कारत्वेन गम्यते। परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारितमिति तंत्रे इति भावः। तेषां सुखे पु

यस्यापि विशुद्धिकृतार्थतया निवृत्तिः शक्रादयो जलचरा इव सागरस्य॥ भस्त्र कृत्स्नभावकमपास्तसमस्तदुःखं तद्वैष्णवं सुखमवाप्नुवतः
किमन्यत्॥३०२॥ अज्ञानमात्मविषयं भवहेतुभूतं प्रध्वंसकं च परमात्मसुखस्य तस्मिन्॥ प्रध्वंसतां वाक्यजनिता प्रमितिर्विपाकमासाद्य हंति च
दितत्र किमर्थनीयं॥३०३॥

क्लेशप्राप्तिमात्रेणाकार्तार्थ्ये दृष्टांतमाह। जलचरा इति। सागरस्य विशुद्धिकृतार्थतया निवृत्तिर्जलचरा इवेत्यर्थः। ३०२। नन्वात्मेत्यं सुखरूपश्चेत्किमिति सदा
मिति ध्यानानुभूयत इत्याशंक्याज्ञानेनावृतत्वादस्माभिर्नानुभूयते विदुषस्तु विघ्नोस्तीति मात्रैवाज्ञाननिवृत्तेः पूर्वमुक्त [redacted] नुभवतु
पपद्यत इत्याशयेनाह। अज्ञानमिति। तत्प्रमाणमाह। आत्मेति। आत्मविषयं साक्षिसिद्धं। तस्यानर्थहेतुत्वमाह। भवहेतुभूतमिति। भवः संसारः तत
द्धेतुमित्यर्थः। पुरुषार्थप्रतिबंधकत्वमाह। प्रध्वंसकं चेति। परमात्मसुखस्य प्रध्वंसकं चेति संबंधः। प्रध्वंसतां च हंतः तस्मिन् हंतीति संबंधः। आ
पाततः त्वनथ्य वक्तेत्युमाह। विपाकमिति। श्रवणादिभिर्निःसविषयप्रतिष्ठामित्यर्थः। तथा च ज्ञानमात्रेणाकृतकृत्यत्वे भावः॥३०३॥ ॥ ॥ राम॰ ७०

ननु सर्वथा साध्यस्यैव पुरुषार्थत्वं दृष्टं न तु आकृतसिद्धस्य। ब्रह्मसुखं च नित्यसिद्धमिति कथं तस्य प्रेक्षावदभिलाषास्पदत्वमित्याशंक्य लोके प्राकृतसिद्धस्याप्यज्ञातस्य
प्रेक्षाविषयत्वं दृश्यते। ज्ञानेन तद्ज्ञाननिवृत्तौ चेष्टं प्राप्तमिति सन्नुभवोपि। एवं प्राप्तेप्यज्ञाते ब्रह्मसुखे प्रेक्षावतां प्रेक्षा तन्निवृत्तौ कार्तार्थ्यं चोपपद्यत इति श्लोकद्वये
नाह। करमुष्टिनिविष्टमित्यादिना मुष्टीकृतमित्यर्थः। प्रस्मरणात्। विस्मरणात्। आप्तवाक्यतः दर्शितविमुग्धपश्येत्याप्तवचनात्। प्रतिपत्तात्तलभत इति संबं
धः। ३०४। परमात्मपदमित्यादिराष्ट्रंतिकः। एवमित्यादैयोजनीयं। स्वभावतःप्राप्तमपीति संबंधः। अनवाप्तवत्। अप्राप्तमिवाप्राप्यवस्त्वादिवत्। लिप्सते। आ
प्तुमिच्छति। प्रमाणतः श्रवणसाक्षात्कारात्। नहि सुखस्य कृतिसाध्यत्वमपि पुरुषार्थत्वप्रयोजकं। गौरवात्। दुःखादिसाध्यारकातत्वाच्च। किं तु सुखस्य भ्रकाशमा
नसुखत्वं च नित्यसिद्धमात्मसुखे प्यस्तिं न च ज्ञानवेद्यमित्यतस्तदरतामिष्टत्वेन दृष्टेः [redacted] गादिति भावः।३०५। एवमवाधिनाम

करमुष्टिनिविष्टमुत्तमं कनकं प्रस्मरणात्तदलब्धवत्॥ प्रतिभाति नरस्तदाप्तवाक्यतः प्रतिपत्तात्तलभत एव यथा जनः॥३०४॥ परमात्मपदं प्रकृतं
तद्धितं प्राप्तमपि स्वभावतः॥ अनवाप्तवदेव लिप्सते लभते चैव समयं प्रमाणतः॥३०५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धिगतब्रह्मप्रतिपादकानामनतिशयानंदब्रह्मप्राप्तिपर्यवसायिनां वेदांतानां धर्मेश्वचोदनाख्याः बलात्तीप्रामाण्यमनपचारिमित्युपपादितं। वनुसत्वमी
दृशं ब्रह्म वेदांतेभ्योऽवगम्यते। परं तु कार्यपरेभ्यस्तेभ्यो न तु केवलसिद्धपरेभ्यः। लोके तथा दृष्टानामसिद्धे संगतिग्रहासंभवेन वेदस्यापि अनर्थकत्वात्। कार्ये तु संगतिग्रहस्यो क
त्वात्। आत्मेत्येवोपासीतेति स्वात्मोपसनं विधीयते। तत्र चराचरात्मितया प्रयेन ब्रह्मैव भवतीत्यादि अर्थवादवगतब्रह्मभवनकामो नियोज्यः कल्प्यते। ब्रह्मभवनकाम
स्य च कर्तव्यतयावगतः उपासनादिविधयनियोगः स्वस्य साक्षात्कर्तव्यत्वायोगात् स्वसिद्धयर्थं स्वविषयोपासनस्यानुष्ठानमाक्षिपति। तद्वोशांतं चानुष्ठातुं
शक्यमिति तत्ज्ञानाय विषयतया तन्निरूपकमद्वैतात्मानमुपासनानियोगोपेक्षते। ततः को सावात्मेतित दृष्टं कांक्षायां सत्यादिवाक्यमुपासनानियोगपर्य
वसाय्येवाभमाद विधि परादे

११ वताविग्रहमात्मानं बोधयतीति तस्य कार्यपरत्वेऽन्तात् सिद्धिरिति भेदं। सिद्धे पित्राद्यानां संबंधग्रहस्य दर्शनात् मास्ताम्मोक्ष कामंम्पसुपासना विध्यर्थं संभवा
दग्नाथाहि। किमुपासनं प्रधानकर्मतया विधीयते गुणकर्मतया वा। आद्ये उपासनाजन्मापूर्वस्य मोक्षोपयोग इति चिंतनीयं नतावद्दृष्टे कल्पे तस्योपयोगः त
स्य नित्य सिद्धस्यतरसाधनत्वात्। नाप्यविद्यानिवृत्तौ। तस्या अपि ज्ञाने कफलत्वात्। नाप्यात्मसाक्षात्कारे तस्य श्रवणादि विधिफलत्वात् तदफलत्वात्। अन्व
यव्यतिरेकाभ्यां तत्साधनत्व सिद्धाव् तत्र प्रवृत्तिसंभवादि धिवैयर्थ्याच्च। अवघातादिवदविद्यमानपूर्वमस्तीति न विधिवैयर्थ्यं प्रकृते चितथास्त्विति चेत्त
द्दुपासनाया अपूर्वद्वारा मुक्तिफलत्वानस्यादिति न प्रधानकर्मता। किंतु सिद्धं तद्दवविदिध्या सनस्य तत्त्वज्ञानार्थतया तत्त्वशेषत्वे वस्यात्। अत एव न गुण
कर्मतयापि न द्विधिः। किंच गुणकर्मणः फलप्राप्तिः संस्कारो विकारो वाप्यानं। न चैषामन्यतमोपि ब्रह्मण्युपासनया संभवतीति अतिरेकं दर्श
नेन सहैदर्शयति। न स्वाध्यायेत्यादिना। अस्यब्रह्मणः साधनेन। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विहितस्वशाखाध्ययनेन स्वाध्यायस्येवाप्यता आप्तिः संभवति

न स्वाध्यायवदाप्यतामवपुरस्त्रेनाग्निवदाप्यतामवीत्यादिवद्दस्यसंस्कृतिर्गुणानो सोमवद्विक्रिया। पाठाधानजलोक्षणाभिषवांश्च कूटस्थ
रूपं हि तत्त्वब्रह्म पास्तविकारजन्मनरतांनि श्रेयसं साधनैः ॥३०६॥ ॥ ॥ ॥

स्वाध्यायेवस्त्वाप्राध्येतृधीनोच्चारणाक्षमतानापिवसंतेब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति विहिताधानेन गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपाग्निवदुपसेवोत्प
त्तिः। नापि व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिनाविहितप्रोक्षणेन व्रीह्युलूखलादिवत्संस्कारः तत्र तानीहृयादि त्रयः। तथा यज्ञसंबंधः। नापि सोमभिषु
णोतीतिविहितेनसुरूपाभिषवेणसोमस्येव विक्रियास्यथाभावः पाठोऽपनं प्रक्षणं सोमः एषां चतुर्णां पाठादीनं यथाक्रमं स्वाध्यायाधा
यनादिभिः संबंधः अन्न साधनैरितिहेत्वं पूर्वपक्षे मनोमयादिब्रह्मोपासनाघमिव्यापेयम्। कुतोब्रह्मणो नैष संभवइत्यत आह। कूटस्थेतिहि हेतौ। यतो
ब्रह्मकूटस्थादिरूपमतआप्यताघनेनेति संबंधः। कूटस्थ्यपदस्यचितनिर्विकारत्वमप्रजन्यत्वापादीनिदर्शितं। अत एव विभाव विकाराविरस्ते इति सर्व पिनु
मरणाग्रहणं ब्रह्मपदेनतस्य सर्वात्मत्वं दर्शयता अस्यन्तं निरस्तं। विश्रेयसमितिपरमप्रयोजनरूपस्योपयुक्तोपयोगाक्षमानाभावास्संस्कार्यत्वनिर राम. ११

नतु ब्रह्मैव सदब्रह्माप्येतीतितस्याप्यत्वं श्रूयते। नच ब्रह्मैव सन्निति तस्मात्त्वविसत्त्वाभ्यासिक्रियासाध्यत्वमिति वाच्यं। क्रियापदानुरोधेन ब्रह्मैवेत्यस्यभा
वि[redacted]परत्वकल्पनात्। नचैवमपि तस्य सर्वगतस्य घटेनाकाशस्येव न क्रियया प्राप्यत्वमिति वाच्यं। अथय एतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इति श्रुतिसि
द्धविकृत ब्रह्म प्रदेशस्याप्याप्यत्वोपपत्तेरित्याशंक्याह। ब्रह्मैव सन्नितीति। उपसंहारस्थं एतद्वाक्यं तेन श्रूयमाणमप्यत्वं यन्न अंशं यन्न उचितानामुख्यात्।
ब्रह्मैव सन्निति सावधारणं प्रथमश्रुतत्वात् अथवत्तु हि मुख्यार्थसंगतं विरोधितया बलीयो भवत्यानेकुत्प्रपत्येति श्राहु मुख्यार्थत्वमप्यावयति।
एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमानुरोधेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् तथा यत्र योवेदा अजायंतेत्यर्थवादोपक्रमगतवेदशब्दानुरोधेनोच्चैर्ऋचाक्रियत इति वै
रमपठितत्वेपि ऋगादिपदं वेदपरतयानीतमतो ब्रह्मात्मनोरसंतमभेद इतिनानयाप्तुलोनतत्प्राप्त्यत्वसिद्धिरित्येवसिद्धाभिवस्थाः
प्राप्तश्चानिद्धेस्एवतथोपचर्यते। अविकृतं ब्रह्म च सर्वत्र सदाऽस्येवाप्रत्यगत्वेनतस्य सवविक्रियाप्रसक्त्वात्स्त्यन्तरवस्तुनिरत्र ब्रह्म समप्राप्तइति। नस्यो
१२ ब्रह्मैव सन्निति वचः प्रथमश्रुतत्वाद्दम्यमितिवाक्यमुपसंहृतास्थ्यान्तु द्वे ॥ प्रत्यावद्यत्त्व विषयानुचिताध्वली प्योब्रह्मात्मनोरनतिक्रमसाध्यता
द्य ॥७॥ आग्नेयइत्याघयितद्विनीतनमष्टाकपालादिसमन्वितं सनते॥ आप्यानतदाक्यस्यधुरं विभत्तिभवार्थसंविनिविबंधनत्वात्॥३०८॥
द्वितीयस्य तथवर्णानुपासनार्थमिति ॥३०७॥ नन्वनामपदस्माख्यातानांतपदंप्रतियुगाभूतं भूतार्थस्य भव्यशेषत्वेन नसमर्पयोरपि तथा भावस्य वक्तव्य
त्वात्। एवंनुरवणीत्वमौप्यकल्पनेति ब्रह्मैव सन्निति नामपदस्वलक्षणोद्भितानवाक्याभ्यां तात्वेति पदद्वयाशंक्यनामपदस्यविधिविधेयसमर्पकं क्रियाप
दस्यायेकुर्वतक्रियापरमेवेति न नामत्वंगुणत्वमपि तद्दवमविधेयार्थक्रियापरमप्यर्थानामैवेति प्रधानत्वमिति नामसाध्येन दृष्टांतसार्थ
स्तो केनाह। आग्नेयइत्यादिना। आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यग्नीषोमीयमेकादशकपालमित्यादिवाक्येषु अग्निदेवतास्येत्यादिसमसाऽऽदिदेवतासं
बंधितद्धिताभिधायकमाग्नेयइत्यादितद्धितांतपदमष्टसुकपालेषुसंस्कृतःपुरोडाशइत्यादिप्रसिद्धपुरोडाशं वाचकाष्टाकपालादिपदेन
हविर्विशेषवोधकेनाविनंसहाख्यातशब्दस्यविधेयबोधकस्यधुरं कार्यं विभर्तिकरोति। कुतस्तत्राह। भव्यार्थस्य साध्यार्थस्य संविनिजनकत्वादि
सर्थः। आग्नेयादिपदैर्हिदेवतार्थतद्धितांतद्रव्यदेवतासंबंधं अभिधत्ते। सच संबंधो यागनिर्व्याघद्रव्ययागो पितेन मनीयन इतिनदेवाद्रव्या तेन विधीय

७२ एवंतस्मिन्नेवचास्मेभवतीमोदंपदंक्रियापदमेवसदर्थतोनामतत्रहेतुःभक्षेतरेति।भवसर्थससत्तापा अविधेयत्वात्तन्नामसदृशमेवेतिनत्र
धानमिति।भावः।तदर्शयति कमाह।अप्येतिति।अप्येतिशब्देपिनभव्यार्थश्चसंभवति।ब्रह्मभावस्यजीवेसाध्यत्वेऽनित्यत्वेनामृतत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मतीतिदिके
तद्भावस्यासंभवात्ब्रह्मत्वस्यानादिमनंतत्वादेतौमत्रध्यानां।ब्रह्मत्वतुसकलश्रोषीतिनिसदमेवप्रधानं।भूतनभव्यस्यापोपिप्रकृतेनावतरति।तकम्पा त्र
येनप्रकृतेभव्यासंभवादित्याशयः॥३०१॥अप्येतिशब्दस्यानभव्यार्थत्वेसिद्धमाह।ब्रह्मैवसन्निति।तित्रोषितायैमात्वमितिपोजमात्रोषितामधान्यम
त्रहेतुमाह।कथितोचनेतिविभव्यार्थत्वासंभवादित्युक्तोपपत्तेरित्यर्थः।परोक्तंत्रोषितायोजकमनुवदन्नतंतंभात्मीसाह।आख्यातमेवेति।एतत्
अप्येतिपदं॥१०॥मदूरमुपसंहरमि।ब्रह्मैवसन्निति।अस्यब्रह्मेतिशब्दस्यामुनाप्येतिशब्देनसहांगभावस्यत्रोषत्वस्यविरहादित्यर्थः॥फलित

आख्यातमेवसदिदंभवतीतिनामभयेतरार्थमतिजन्मानिबंधनत्वात्॥अप्येतिशब्दमपितद्वदिमंप्रतीमोभके[redacted]तत्सार्थगतब्र
ह्मनिबंधनत्वात्॥३०९॥ब्रह्मैवसन्निति।गिरस्तित्रोषितायेनाप्येतिगीरियमलंकथितोपनेः॥आख्यातमेवखलुनामपदस्यश्रोषितात्वा प
तमेतदनंतत्रामिवेदकत्वात्॥३१०॥ब्रह्मैवसन्निति।ततःपपमेश्रुतंसेदप्येतिशब्दमपसार्थनित्सवा्यात्॥अस्यांगभावविरहात्स्मुना
सहात्नोब्रह्मात्मनोरनतिरेकमुदांतिधीराः॥३११॥भव्यायभवत्वमितिकिंचविधिप्रश्नोनेकांडेनयायमिहतद्विपरीतमाह॥भूतायभव्यमि
माहतोब्रह्मात्मनोरितिअनतिरेकमभेदंडशंतिइष्टं।तिभूतवरंहिसर्ववेदावसानमितिसत्रवदृशं चवक्ष्ये॥३१२॥ ॥ ॥ ॥
तिधीराःभेदवादिनिर्बुधामिमत्वमानाःअपिश्रुतिमामालपातिदारयतिब्रह्मैकनिष्ठाः॥३११॥भव्यार्थत्वोसंभवादप्येतिशब्दस्यनाजनतभव्य
मायावतारउक्तं।किंवापंप्रायःकर्मसमभिव्याहृतमभूतविषयोननुसिद्धब्रह्मविषयोपि।भमूतविपरीतं।विविदिषावाक्यानुसारेणसर्वांषेक्षा
चपज्ञादिश्रुतेरितिसोऽप्रमायेनचकर्मणाएवब्रह्मत्रोषत्वावगमाद्वाक्यायेमाह।भव्यायभूतमिति।विधिश्चप्रधानंमतिपियादत्यिषिनोपस्मिन्
कांडेतस्मिन्निहब्रह्मकांडेतद्विपरीतां।भूतपयस्मापविपरीतांतद्विपरीसमेवाह।भूतापभव्यमिति।हिहेतौ।यतःभूतपरत्वससिद्धब्रह्मपरत्वे रामः
दावसानंवेदांतस्त्रकूराचचक्षेसमन्वयसूत्रेभाकृत्वाननोमप्यकारादयएवमाहुरित्यर्थः॥३१२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७२

भयस्यभूतशेषत्वेसिद्धमाह।ब्रह्मैवसन्निति।भतोपीति।ततोपिभूतायभव्यमित्युक्तमायादपि।एतद्ब्रह्मैवसन्निति।पदमवासानगतमप्येतिशब्दम
पेक्ष्यबलिष्ठमितिसंबंधः।अतःकिंतत्राह।तस्मादिति।अमुष्यअप्येतिशब्दस्यगोणत्वकल्पनायै।एततः।ब्रह्मैवसन्निति।पदमेवपरिपीडकमुख्यार्थत्रं
त्रकरस्यादितिशेषः।तस्माद्ब्रह्मभावस्यसाध्यत्वादुपासनादिक्रियासाध्यत्वंनसंभवतीति।नपराभिमतसमुच्चयस्यापितत्रावकाशइत्याह।निश्रेयस
मिति।अतइत्कपुक्तिभिःक्रियाभिःकेवलोपास्त्यादिक्रियाभिश्चज्ञानसाध्यत्वमपिनिस्तसिद्धत्वात्मस्यनसंभवतिकिमुवक्तव्यंक्रियासाध्यत्वंनसंभवतीत्याश
येनाह।ज्ञानेनवेति।इयसमुच्चयवर्त्मनाज्ञानक्रियासमुच्चयपक्षेपोपपनंतित्रमाकृत्स्नवितमेवफलासंभवंदर्शयति।उपसंहिरिति।आदिनाकुलतिर्नसंभ

ब्रह्मैवसन्निति।ततोपिबलिष्ठमेतदप्येतिशब्दमवसानगतंभवेस्या॥तस्मादमुष्यपरिपीडकमेतदेवब्रह्मैवसन्नितिपदं
गुणाकल्पनायै॥३१३॥निश्रेयसं[redacted]नखलुसाध्यमनःक्रियाभिर्ज्ञानेनवाइयसमुच्चयवर्त्मनावा॥उपसंहिराभि
विहृतीनचसंस्कृतिश्चयस्मान्नसभवतिवर्तितवर्त्मनेह॥३१४॥तस्मात्मवृत्तिविभिदृतिदिवर्जितत्वंब्रह्मात्मवस्तुविषया
वगतेनतिधन्सर्वप्रवर्तकनिवर्तकमूलदाहात्वात्नहेतुरितिभवत्ममेवतन्नः॥३१५॥ ॥ ॥ ॥

वतीत्यनुषंगः।आप्तिविकृतीनसंभवतइत्यर्थः।एतच्चगत्वाध्यायवर्त्यनेतिश्लोकेदर्शितमित्याह।वर्तितवर्त्मनेति।३१४॥एवंकिंचप्रवृत्तिविनिवृत्ति
विहीनवस्तुतत्वमतीतिजननादिसादिनायसिद्धवस्तुत्वात्मप्रवृत्त्यासंभवाज्जनिष्ठवेर्मातानांनफलपर्यवसानमित्युक्तंतत्रप्रवृत्त्यायभावेपिनिरति
शयपुरुषार्थपर्यवसानंनेयामुपपादितमित्यत्रीयवृत्तासिताहिसमाप्तस्यारोषत्वमुपसंहरन्नेकेवलंतदभावस्यादोषतासप्पिनुभनुक्तानजम्यानां
साभावात्सगुणाएवेत्याह।तस्मात्प्रवृत्तीसादिनि॥सर्वेषांप्रवर्तकनिवर्तकाश्रद्धेषादयश्चतेषांमूलमज्ञानंतत्प्रतिराभ्रितवासनादिचतन्नि
दहेनेरित्यर्थः।तत्रप्रवृत्त्यादिविवर्जिततत्वंनोश्लोकहृत्तहृत्सानां॥३१५॥ ॥ श्रीश्री॥ २ ॥२॥ ॥२ २॥ २॥ २

७३ नुवेदांतानामनवगतार्थबोधकत्वमेवनसंभवति। यद्बलात्सिद्धपितेषांप्रमाण्यंभवेत्। स्वप्रकाशोऽज्ञातताया एवासंभवादित्याशंक्याह। अज्ञा
ततेति। अत्रास्मन्मतेतद्विषयाज्ञानेवेदांतवेद्यमात्मानंनजानामीत्यनुभवंप्रमाणमाह। [redacted] अनुभूतेरिति। अज्ञानेप्रमाणाभावा
भावान्नत्वनुभवासिद्धिमाशंक्याह। जानामीति। इत्यवेद्यात्मनि। नाहंजानामीत्यज्ञाततानुभवनंइत्यनेही। तिसंबंधः। अस्तित्वलुसर्वथा महमि
नजानामीत्यात्मानंनजानामीतिचाज्ञानापरोक्षानुभवः सचनप्रमाणजन्यः। लिंगादेरपरोक्षज्ञानासंभवात्। चक्षुरादेश्चांतरज्ञानायोगात्। मनसस्त्व
प्रमाणत्वात्। प्रमाणात्वान्मनोव्यापारविरहेहेतुत्वामपितदनुभवाच्च। तत्साक्षिमात्रभास्यमित्यर्थः। साक्षित्वाध्यक्षसाधनकत्वमाह। अथवेतोपि
नसाक्षिभास्यमेवेत्याह। नचवास्तवमिति। ततश्चाज्ञाततानुभवनं वास्तवप्रमाणंनभवति। अतःशुक्तिरजतादानुभववदज्ञानुभवस्यपिसाक्षिरूपमित्य
र्थानुविषयबाधंविनाकथमनुभवस्याप्रमाणत्वमित्याशंक्याह। अज्ञानेति। तस्याश्चरज्ञोऽज्ञाततायास्त्वाकलिततामुद्दहतित्याप्यतीतिसंबंधः।

अज्ञाततापिघटतेश्चरज्ञोऽनुभूतेर्जन्मिभिनाहमिदरूपपिरूपतेहि॥ अज्ञाततानुभवनंनचवास्तवंतरत्तानतोद्वहतिकलिततांहितस्याः॥३१॥

अज्ञानस्यापिशुक्तिरजतादिवद्रूपतात्स्वप्रकाशात्मविवक्षतोऽयोगाच्चसाकलितामवतीत्यर्थः॥३१॥ ननुआत्मानंनजानामीत्यनुभवः सिद्धांतेऽनु
पपन्नः। तस्यहिज्ञानाभावोविषयः। नचात्मनिस्वप्रकाशेतथाविधत्वाज्ञानाभावः संभवति आत्मनोनित्यत्वात्। तत्त्वतश्च रहस्याभावोऽस्तीतिवा
वा च्यं। तथापितः ज्ञानाभावासंभवात्। नहिवृत्तिर्ज्ञानं। नवात्मातदधीनप्रकाशः। येनतदभावात्मनोऽस्फुरणमज्ञानंभवेत्। अन्यथावृत्तिं विनानित्यप्रकाशमा
नेसाक्षिणि शुक्तिरजतादौचनजानामीत्यनुभवप्रसंगः। तस्मात्स्वमतिसिद्धेतेनजानामीत्यनुभवोनसंभवतीतिनतद्बलाद्ज्ञानसिद्धिरितिचेत्सत्यं। अज्ञाता
वरणेमम्यनुभवः सर्वजनप्रसिद्धः। सचवस्तुतःविधयाभावविषयोनभवतीतिस्वप्रकाशात्मावरणमेवतद्विषयः तदुक्तं चरज्ञानमनुभववलात्समुपगंतव्यं।
अन्यथासुषुप्त्यादेरात्मनोऽस्फुरतां नस्यात्। किंचविषयः हिस्यमानस्वभावात्प्रवृत्तिः काचिदप्युपेयेत। साचनपरापि मतप्रसादात्। इत्युपात्तमुपरो
पनिषद्भिर्यादृशात्मनोऽध्यस्तैवयाख्या। सेवात्मप्रकाशावरणंतदप्रसक्तिस्ततिरनोरक्षावादप्रमाणाभावाच्च। अज्ञानप्यादरणत्वमावमितिसंबंधः इति रता राम॰ ७३

नमित्यविसिध्यतीत्याशयेनाह। अज्ञानमितिजडबोधेति। या अजडबोधस्यतिरस्क्रियाभावरस्तास्वरूपामहतिः सा ज्ञानमितिप्रसिद्धेतिसंबंधः। एवंचात्मनिन
जानामीत्यनुभवेनानुपपन्नेतिभावः। ननुजडतयानुभूयमानमज्ञानंकथंभावरूपंस्यादितिचेन्न। आत्मस्फुरणविधयाज्ञाभावासंभवेनज्ञानविरोधिभावरूप
मेवाज्ञानमित्युपगंतव्यत्वात्तथापापमधर्मइत्युपगम्यते। नन्वत्र पापशब्देनमहाजनव्यवहारात्तद्वत्तंतस्यानिश्चितमितिचेन्नहि। पिभावार्थतया
सकलप्रसिद्धत्वाप्रमोद्यव्यवहाराभ्यांभावत्वंनिश्चीयताम्। मित्याशयेनाह। आसंचेतिप्रकाशविरोधिस्वरूपविशेषइत्यर्थः। नचज्ञानामत्वंतात्मत्वंवाज्ञाया
मितिनतद्भावरूपमितिवाच्यं। अन्यत्वस्यानुगतस्यैकस्यासंभवेनवस्तुमात्राजडानुगतबुद्धेरयोगात्। यद्यप्यज्ञानंजडमेवतथापिजडप्रपंचानुगततयाज्ञा

अज्ञानमितिजडबोधतिरस्क्रियात्माजगत्प्रपंचमोहमितिचप्रकृतिःप्रसिद्धा। साचातिदु
स्थितवपुर्द्वयमद्वितीयामालिंगतिस्म घटतपिंडरूपा इतिसिद्धं॥३२॥ ॥ ॥

प्रमितितव्यवहारउपपद्यते॥ मोहमितिपुरुषस्यतंमोहात्मकाज्ञानमेवभवदित्यतइतितद्भावरूपमितिभावः। ननुअजडबोधतिरस्क्रियात्मेत्युक्तं नहिप्रकाशमा
नस्यादृश्यस्यद्वितीयेनाप्रकाशमानतासंभवतीतिचेत्। किंवक्तव्यंतेनद्वितीयेनवस्तुसदप्रकाशमानत्वंनसंभवतीतिवदसिकिंवानिर्वचनीयेनानिर्वचनी
यं। आद्येमादृशसिद्धिः। द्वितीयेत्वनुभवविरोधः अनुभवसिद्धमप्यनुपपन्नमितिचेत्। अतएवानिर्वचमितियद्युपपन्नत्वेअनिर्वचनीयत्वायोगादित्याशये
नाह। साचेति। अतिदुःस्थितवपुः दुर्निरूप्यस्वरूपा। विदेत्वनीयेतियावत्। यतोऽद्वितीयांदृशमालिंगति। आश्रित्यावृणोति। तस्मात्तदुभयस्यदुर्घटसंयोगत्वम्। इति।
नस्यद्वितीयेद्वितीयं। प्रकाशमानेअप्रकाशमानत्वंवक्तसद्भवतीतिभावः। स्वविरोध्याश्रयत्वमतिदुःस्थितत्वमित्यत्रदृष्टान्तमाह। घटतपिंडइति। इदं सं

(right margin, vertical) ॥ ३२॥ ...

७३ मनु वेदांतानामनवगतार्थबोधकत्वमेव न संभवति। यद्बलात् सिद्धपि तेषां प्रामाण्यं भवेत्। स प्रकारो अज्ञातता एवासंभवादित्याशंक्याह। अज्ञा
तेति। अत्रास्मन्नतेन द्विधा ज्ञाने वेदांतवेद्यमात्मानं न जानामीत्यनुभवं प्रमाणमाह। [illegible] अनुभूतेरिति। अज्ञाने प्रमाणाभावात्
भावानंदनुभवासिद्धिमाशंक्याह। जानामीति। इत्यवेद्यात्मनि। मां न जानामीत्यज्ञाततानुभवनं दृश्यते हि। तत्संबंधः। अस्ति खलु सर्वेषां महाभिर
न जानाम्यात्मानं न जानामीति बोद्धा नापरोक्षानुभवः। स च न प्रमाणजन्यः। लिंगादेरपरोक्षज्ञानासंभवात्। चक्षुरादेश्चांतरज्ञाने योगात्। न च स प्र
प्रमा। तत्त्वात्। प्रमाणान्तरत्वापत्तेर्याप्यर्थविरहदृष्टा प्रामाण्यमपि तदनुभवाच्च। तत्साक्षिमात्रभास्यमित्यर्थः। साक्षिसाध्यत्वसाधनकत्वमाह। अथवेतोपि
न साक्षिभास्यमेवेत्याह। न च बालत्वमिति। ततः अज्ञाततानुभववैबाल्यप्रमाणान्नभवति। अतः शुक्तिरजताद्यनुभववदज्ञानानुभवस्यापि साक्षिरूपमिस
र्थः। नु विषयबाधं विना कथमनुभवस्याप्रमाणत्वमित्याशंक्याह। अज्ञानेति। तस्या ४र्थो। अज्ञाततानुभवस्याकलितता दृढत्वात् विषयतीतिसंबंधः

अज्ञाततावि घटते न रजतोनुभूते र्जन्यभिन्नाहमिदरूपपि दृश्यते हि॥ अज्ञाततानुभवनं न च बाल्यवंतरत्नातनतोदृढतिकलितता हि तस्याः॥३१६॥

अज्ञानस्यापि शुक्तिरजतादिवद्दृश्यतात्स्वप्रकाशात्मविवक्तत्वोऽयोगाच्च साकलिता भवतीत्यर्थः॥३१६॥ ॥ ननु आत्मानं न जानामीत्यनुभवः सिद्धांते अनु
पपन्नः। तस्य हि ज्ञानाभावो विषयः। न चात्मनि स्वप्रकाशात्मत्वात्सत्तानिरूपेज्ञानाभावः संभवति आत्मनो नित्यत्वात्। न च तद्गतो दृश्यसाक्षी ति वा
वा च्यं तथापि तदज्ञानाभावासंभवात्। न हि दृशिर्नित्या। न चात्मा तदधीनप्रकाशः येन तदभावात्तन्नो अस्फुरणमज्ञानं भवेत्। अन्यथा इति विनाशित्वप्रकाशमा
नेसाक्षिणि शुक्तिरजतादैवनजानामीत्यनुभवप्रसंगः। तस्मात्स्मनि सिद्धं तेन जानामीत्यनुभवो न संभवतीति न तद्बलादज्ञानसिद्धिरिति चेत्सत्य। अस्तिता
वदात्मन्यज्ञानभवः सर्वजनप्रसिद्धः। स च त्वदुक्तविधया अभावविषयो न भवतीति स्वप्रकाशात्मावरणात्मकं तदेतत्तदज्ञानमनुभववलाद्भ्युपगंतव्यं।
अन्यथा सुषुप्त्यादेरात्मनो स्फुरतां न स्यात्। किं च विपरीतदिस्मानस्वभावात् स्मृतिः का विद्यमुपेयो। सा च न परात्मप्रधानादि। अदृष्टान्मपरो रामं॰
पनिबद्धिधारितात्मधर्मसौ वा। सेवात्मप्रकाशावरणं तदस्मत्सिद्धितनिगोरवात्तत्प्रमाणाभावाच्च। अज्ञानस्यावरणात्मभावमिति सेवदति रता ७३

नमित्यपिसिध्यतीत्याशयेनाह। अज्ञानमित्सजडबोधेति। या अजडबोधस्यातिरक्तिर्यात्मावरणात्मरूपा प्रकृतिः सा ज्ञानमितिप्रसिद्धेतिसंबंधः। एवं चात्मनि न
जानामीत्यनुभवेनानुपपत्तिरिति भावः। ननु अर्थतयानुभूयमानमज्ञानं कथं भावरूपं स्यादिति चेन्न। आत्मन्युक्तविधया अभावासंभवेन ज्ञानविरोधिभावरूप
मेवाज्ञानमित्यभ्युपगंतव्यत्वात्। यथापापमधर्मइत्यभ्युपगम्यते। ननु तत्र पापशब्देन महाजनव्यवहाराद्वस्तुतस्य निश्चितमिति चेत्सहि। अपिशब्दार्थतया
सकलप्रसिद्धो ज्ञानमो ह्यवहाराभ्यां भावत्वं निश्चीयतामित्याशयेनाह। जाड्यं चेति। प्रकाशविरोधिस्वरूपविशेषइत्यर्थः। न च ज्ञानाभावत्वं ताज्ञमत्वं वा जाड्या
मिति न तद्भावरूपमिति वाच्यं। अन्तःस्यानुगतस्येकस्यासंभवेन वस्तुमात्राजडानुगतबुद्धेरयोगात्। अघप्रत्ययांजडमेव तथा पिजाड्यप्रपं चानुगत तथा जा

अज्ञानमित्सजडबोधतिरक्तिरात्मा जाड्यं च मोह्य मिति च प्रकृतिः प्रसिद्धा॥ सा वातिदु
स्थितवपुर्दृशमद्वितीयामालिंगतिस्मघतपिं ड इवाग्निमिद्धं॥३१७॥ ॥ ॥

[illegible]

प्रमितिंतव्यवहारादुपपद्यते॥ मोह्यमितिच पुरुषत्वं मोहात्मकज्ञानमेव व्यवस्थितइतितद्भावरूपमितिभावः। ननु अजडबोधतिरक्तिर्यात्मेत्युक्तं न हि प्रकाशमा
नस्याद्वयस्य द्वितीयेनाप्रकाशमानता संभवतीति चेत्। किं च कल्पतेनद्वितीयेन वस्तुसदप्रकाशमानत्वं न संभवतीति वदसि किं वा निर्वचनीयेनापि निर्वचनी
येन। आद्ये मा। दृष्टसिद्धिः। द्वितीयेत्वनुभवविरोधः अनुभवसिद्धमप्युपपन्नमितिचेत्। अत एवानिर्वचमिति यदुपपन्नत्वे अनिर्वचनीयत्वायोगादित्याशये
नाह सा चेति। अतिदुःस्थितवपुः दुर्निरूपस्वरूपा। एवंविधेत्यनीयेति यावत्। अपि तोऽद्वितीयां दृशमालिंगति। आश्रित्यावृणोति। तत्रोक्तिं दृष्टांतमाह तप्तधटितपिंड इत्यादि।
न त्वद्वितीयेद्वितीयं। प्रकाशमाने अप्रकाशमानत्वं वक्तुं सद्वतीति भावः। स्ववेतोध्यश्रयरामसिद्धः। स्थितमित्सत्र दृष्टान्तमाह घत पिंड इति॥ इदं॥

७४ ननु यद्यज्ञानस्याऽऽश्रयत्वं विषयत्वं च ब्रह्मणोरेव स्यात्तदा यदात्मनो विषयोऽभेदद्रष्टुर्ज्ञानेऽपि तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्येऽपि
थाऽऽत्मा तत्राश्रयो न स्यात्तदस्याऽऽश्रयस्तमस्त्वाद्यस्तमोवन्ने तेऽकाश्रयविषयतमस्त्वं च तस्य श्रुतिप्रमाणादेः तमश्च रात्रीतस्य यार्थवैर्ज्यं तदा नास्ति ज्ञानीत्याशङ्क्य
नाह। विद्वत्त्वेन इति। विद्वत्त्वं यद्विद्वत्त्वं परमार्थसत्तत्त्वस्यात्मस्वरूपभूता चितितस्याविदितमिदं भवेदपि योजना। चितीति विषयसप्तमी। विद्वत्त्वमित्यर्थः। लौकिकाज्ञा
नात्त्वाश्रयविषयाभेदेन सविषयत्वस्य व्यभिचारात् ज्ञानमेकाश्रयविषयं भवेदिति भावः। ननु मायायामाश्रयत्वं विषयत्वं चाश्रुतार्थं प्रसिद्धत्वात्किमेतस्मात्
ज्ञानाद्‌यस्मान्नेत्याह। माये इति। एवं प्रकृतिर्विष्णुशक्तिरिति च श्रुतमज्ञानमेवेत्याह। जा प्रकृतिरच्युतशक्तिरिति आख्यायते। अज्ञातरोऽयम्‌ ज्ञानमुच्यते।
भेद इति। विविधप्रपञ्चहेतुज्ञानं प्रकर्षेणाऽऽलीयन्ते सर्वे विकाराः यस्मिन्निति प्रलयः। सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समुदायरूपं गुणसाम्यं नन्दवेत्यर्थः॥३१८॥ नन्व
स्मदादिजीवाश्रयं तदनुभूयते एवं विषयोऽपि ब्रह्म न ज्ञानमीत्यनुभवात्तस्य ब्रह्मैव तत्त्वं कथं विद्वत्त्व नश्चितिर्भवेदित्युक्तं तत्र। आश्रयत्वविषयत्वे इति। अ

विद्वत्त्वनश्चितिर्भवेन्निर्मितमिति तत्र। निर्माणं घटमसंज्ञित्वमानमित्या। मायाजगत्प्रकृतिरच्युतशक्तिरप्यनिर्वृत्तमपि तत्तं प्रलयोऽगुणो कथं॥३१८॥

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला॥ पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः॥३१९॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञानस्वेति शेषः। अज्ञानस्याश्रयत्वं विषयत्वं च भजतस्त्वाश्रयत्वविषयत्वभागिनी केवलाऽद्वितीयैवाऽत एव निर्विभागा। जीवेश्वरविभागरहिता। नवै वं प्रसक्ति
ताऽनुभवविरोधः तस्याऽन्यथासिद्धत्वात्तथाऽऽत्माश्रयत्वादित्याशयेनाह। पूर्वसिद्धेति। स्वसत्ताप्रयोजकाज्ञानस्य सर्वोऽपि हि हेतो। यतो जीवेश्वरविभागस्त्व
प्रयोजकमज्ञानं ततः पश्चिमस्तत्प्रयोज्यो विभक्तो जीवस्तद्विभक्तं ब्रह्म वयथाक्रमेणाश्रयोऽभवद्विति। नापि गोचरः। यद्यपि जीवेश्वरविभाग[redacted]
दिरनादिस्तथापि सनवात्त्वरतमाधिकत्व सोऽद्यवब्रह्मानवभासदशायामेव भवति तितदज्ञानाधीनसत्ताकरे एव। अज्ञानं तु स्वसमायोविभागादिसत्तं नापेक्षत इति
नतत्प्रयोज्यः। एवं वानादिष्वतोऽपि जीव ब्रह्मविभागोऽज्ञानविकार एव। एतदभिप्रेत्य सर्वविसिद्धेत्याद्युक्तं। ततः प्राक्तनमज्ञानसत्त्वसिद्धेर्जीवेश्वरविभागसत्त्वमज्ञा
नस्य विभक्तजीवचेतनाश्रयस्तेनेद धीनं सत्त्वमिति भ्रमो माश्रयः। अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिस्त्वज्ञानाश्रयप्रकाशचैतन्यस्यैवाहंकाराद्युपहितत्वात्तत्रापि तत्तं
भवादुपपद्यते। अत एवैतदनुभवादहंकाराश्रयं ब्रह्मविषयतदिति प्रत्युक्तः। अज्ञानस्य केवलजडवृत्तित्वानुपपत्तेश्च। एवं विषयोऽपि पूर्वत्र प्रलवे इति वस्तुत रामं०७४
इति विद्वत्त्वनाश्चितीत्युपपन्नमिति भावः॥३१९॥

एवं सतः स्फुरणरूपात्मनि ज्ञानाभावासंभवात्तदावरणस्वभावमज्ञानं सन्न भवतीत्युक्तमिदानीं लोकेऽप्यज्ञानमनुभूयमानं सन्न भवति। यद्यपि तत्सधीनम्या
ज्ञानस्य घटादेर्वस्तुनोऽभावेनास्फुरणासंभवति तथापि तस्यानावरणत्वादावरणाद्विषयस्य नज्ञानामीत्यनुभवस्य सविषयोऽनभवितुमर्हतीत्याशयेनाह। ना
भावतेति। अस्य अज्ञानस्य तत्र हेतुर्वरणात्मकत्वादिति। आवरणस्वभावत्वादित्यर्थः। नन्वभावस्याप्यावरणत्वं किं न स्यात्तत्राह। नाभावमिति। अभावशौ
ण्डाः अभाव पदार्थनिरूपणे समर्था वैशेषिकादयः। तेऽपि ह्यभावं नावरणमाहुः। आवरणत्वस्य भावधर्मत्वनियमात् ज्ञानाभावस्य विशेषतो नावरणत्वं
यत आवरणस्य ज्ञानाभावोऽनपेयोजकः। अतस्तत्प्रयोजकममदेवावरणमित्यर्थः। ननु माभूदज्ञानमावरणमिति केन। तन्नज्ञानामीत्यनुभव
विरोधात्। किं चाज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यादिभगवद्वचनमपि तदविरुध्येतेत्याह॥ अज्ञानमावरणमिति। ततश्चावरणत्वात्प्रसिद्धमेघावरणवदज्ञानभव

नाभावतास्य घटते वरणात्मकत्वान्नाभावमावरणमाहुरभावशौण्डाः॥ अज्ञानमावरणमाह च वासुदेवः सद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः॥३२०॥ एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन्॥ येनावृतः कुरुते संप्रमत्तो घोराणि कर्माणि सुदारुणानि॥३२१॥ जाड्यं जगत्सतु गतं खलु भावरूपं मौढ्यं वस्तुगतमिति प्रतिभातिताद्‌दृक्॥ जाड्यं च मौढ्यमिति चानुभवप्रसिद्धमज्ञानमाहुरपवर्गविधान

रूपमिति। किं प्रपति। तद्भावरूपमिति॥३२०॥ भगवद्व्यासवचनेनापि तस्यावारकत्वमाह। एकः शत्रुरिति। येनाज्ञानेनावृतनरस्येतत्सरमजोपजीर्ण। घोराण्यतिगर्हि
तानि पापानि सुदारुणानि तीव्रनरकदुःखावहानि दारुणानीति॥३२१॥ एवमजडबोधस्तिरस्कियाऽत्रसंनाभावस्य संभवतीति भावरूपाज्ञानसेवतत्स्युपपादितं तदानी
प्रत्येकमौढ्यमिति चेत्युक्तं जाड्यमौढ्यात्मकत्वमपि तस्योपपादयति। जाड्यं जगतीति। यत्तद्यदपरादिजडप्रपञ्चेऽद्वंजडमित्यनुगतप्रत्ययरूपात्स्वरंजाड्येतद्भावरूपं
२ चेतनाम्नादेर्भावाभावनिखिलजगदनुगतस्यैकस्य संभवाच्चैवं मौढ्यमपि जीवविकायानुगतं भावरूपं ततः किमित्यत आह। जाड्यं चैति। कोरणात्याजगत
नुगताज्ञानव्यतिरिक्तानुगतजाड्यकल्पने जीवत्वाद्युपाधितया निखिलजीवसंबद्धाज्ञानान्मौढ्यकल्पने च प्रमाणाभावादनुभवसिद्धमज्ञानमेवतदुभयमि
ति रितदात्मकमज्ञानं भावरूपमित्यर्थः॥३२२॥ ॥ ॥३२२॥

७५ इदानीं प्रकृतिरिति श्रुत्युक्तमज्ञानस्य जगत्प्रकृतित्वमुपपादयितुं प्रक्रमते। तत्रेयं शंका। ननु सूत्रकारेण प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रेण ब्रह्मैव जग
त्प्रकृतिर्वेदान्तार्थ इति निरूपितं तत्कथमज्ञानं प्रकृतिरिति तत्राह। साभासामिति। चैतन्यच्छायायुक्तमित्यर्थः॥ एतदज्ञानं उपजीव्य घटकतयाश्रित्य संसारस्य वि
यत्क्षिप्य च स्य कारणं धीराः कूटस्थस्य ब्रह्मनिष्ठाः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां रूपमुद्दिश्य परिस्पन्दरेव संसारकारणमिति चर्क्यं। कूटस्थमचलं ध्रुवमिति
ष्ठलं निष्क्रियमिति शास्त्रवचनात्। तादृशं कारणत्वं प्रपंचविभ्रमाधिष्ठानतयैव निर्वहति। सर्वाधिष्ठानरज्ज्वादेस्तदानीमपि स्वरूपस्थितिदर्शनात् हि प्र
माधिष्ठानत्वं च विवर्तमात्रानमनुपजीव्य न सिद्ध्यति। स्वस्यैव तथा परिणामे पूर्वरूपनाशप्रसंगादिति ब्रह्मकारणतासिध्यर्थमज्ञानमपि जगत्प्रकृतिरि त्य
ति स्वीकर्तव्यमिति भावः। नन्वज्ञानं चेज्जगत्प्रकृतिस्तर्हि तदेव जगदुपादानमस्तु ब्रह्मकारणता श्रुति[redacted]ज्ञानस्य निमित्ततया प्र
यपद्यतरसाश्रं स्यात्। किं च तत्र मज्ञानं प्रपंचनिदानं स्यात् किं वात्मप्रभृत्तं। नाद्यः जडस्य स्वातन्त्र्यायोगात्। न द्वितीयः तत्कार्ययोः सन्नास्ति संभावप्रसंगाद्वेस

साभासमेतदुपजीव्य चिद्द्वितीया संसारकारणमिति प्रवदन्ति धीराः॥ साभासमेतदिति संहतिकारणत्वे द्वारं परं भवति कारणतादृशात्म
॥३२३॥ यावद्दृशो मस्तिकं सृष्टिकारणं तदन्तं वादिसमयेन मतं तज्जडत्वात्॥ यद्यजडं भवति संभवति संसृतिकारणं नेति स्फुटं वदति विश्वहेतु

चिद्द्वितीयमाह। साभासमेतदितीति। आसमन्ताद्भासत इत्याभासं स्वप्रकाशस्वरूपं चैतन्यं तत्सहितं तदाभासं साभासमज्ञानमित्यर्थः। अद्यस्त
स्य हि अधिष्ठानमेव स्वरूपमिति तज्ज्ञानोपबृंहकारणानभवितुमर्हति। किं तु दृशः संसृतिकारणत्वे विवर्ताधिष्ठानत्वे परं केवलं द्वारमुक्तविधया घटकं
भवति। श्रुतिमलकारणतानुदृष्टरेवेति भावः॥३२३॥ ननु सांख्यादिभिः साधर्म्यादिना जडमेव जगत्कारणमनुमानादी[redacted]तां न हत्याय
गीकर्तुमुचितमित्याशंक्य तदेतद्वहस्याज्ञापयेतेति सिद्धवत्तावात्तम्नत्वविषयश्रुतिमाश्रित्य दूरतायतोनसात्म्ये शेषिकादिपक्षस्यतिरस्तत्वा
त्मैवमित्याह। यावद्दृशोऽस्य स्थिति। इह जगति दृशो मतं यावत्तदन्तं वादिसमयेन संसृतिकारणं मतमिष्टं न। कुतः जडत्वात् रज्जुसर्पवत्। न चाप्रयोजकं
श्रुतिमायविशेषकारणतोक्तत्वादिसाम्ये नोक्तश्रुते रनुग्राहकन्यायमूलत्वमित्याह। यद्यजडमिति। स्फुटं वदतीति। ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिसूत्रेरि राम ७५
तिशेषः। अभवेदान्तशास्त्रे। अजडं न तिष्ठदजडम् तिवा संबंधः॥३२४॥ ॥३२४॥

किं च स्वमानुपपन्ने श्वनानुमानमित्यादिना सूत्रकारेणाप्यथान्येन जडकारणत्वनिराकरणाद्विपि चेतनं ब्रह्मैवोपादानमुपेयमित्याह। अजडकारणेति। अजडकारणस्वभावः
सतां तयानिबध्यत इत्याद्यतरति अजडकारणाभावनिबंधनमित्यर्थः। यद्वा अजडस्य विद्यमानकारणाभावेकारणत्वव्यवहारयोग्यत्वे निबंधनं द्वारं सकलमेव जड
मविद्यादि तनुकारणं स्वयमिति शेषः। कपिलादिपक्षनिराकरणाद् इत्यर्थः॥३२५ एवं श्रुत्युक्तं ब्रह्मणैवाविद्याया द्विवर्ताधिष्ठानतया श्रुतिसंमतं जगन्निदानं अवि
द्यानुतद्द्रूकतयैव जगत्प्रकृतिरिति वेदान्तनिश्चायानां मतमुक्त्वा मतान्तरमनुवदति। शबलमात्मपदेनेति। आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिवाक्ये आत्मादिपदेनावि
द्याशबलं ब्रह्म निगद्यते अभिधीयते। ततः किं तत्राह। सकलमात्मजमिति। विपदादिसमस्तमात्मजमात्मनः संभूतमित्यपि च श्रुतिर्दर्शयतीति शेषः। ततो विविक्तमाशा
बलमात्मपदमिति। शबलात्मस्वरूपमित्यर्थः। यतः श्रुतिः सकलमात्मपदनिगद्यात् शबलात्संभूतमिति दर्शयति। तेन शबलमात्मपदं प्रकृतिरिति संबंधः॥३२६॥

अजडकारणभावनिबंधनं सकलमेव जडं ननु कारणं॥ इति हि वेदशिरःसुधियस्तरा कपिलपक्षनिराकरणोद्यताः॥३२५॥ शबलमात्मपदेन निगद्य
ते सकलमात्मजमित्यपि च श्रुतिः॥ शबलमात्मपदं जगतस्तनोः प्रकृतिरित्यपरे तु जनागुः॥३२६॥ सुकृतदुष्कृतकर्मसु कर्तृतां मतिगतात्मचितिरिति
मतिबिंबकं॥ व्रजति तद्वदपरमात्मनो जगति या तितमः प्रतिबिंबकं॥३२७॥ सुकृतदुष्कृतयोः शबला यथा भवति कारणमात्मचितिस्तथा॥
न नगविम्बयुतेः सरकारणा परमचेतनता शबलाकृतिः॥३२८॥ ॥३२८॥

एवं शबलस्य जगत्प्रकृतित्वमुक्त्वा तत्प्रतएव तत्कर्तुस्ततो विशेषं सदृष्टान्तमाह। सुकृतदुष्कृतेति। पुण्ये विहिते कर्मणि दुष्कृते प्रतिषिद्धे चेत्यर्थः। मतिरंतःकरणं
तत्प्रदात्म चैतन्यं प्रतिबिंबकं जीवभावमापन्नमित्यर्थः। कर्तृतां व्रजति। यद्वा तदित्यनिसंबंधः। अरतः तत्त्वाति कर्तृत्वमित्यनुषंगः। तमः अज्ञानं। तत्र प्रतिबिंबकं
यथा पुण्यपापयोर्विभावमापन्नमंतःकरणेन प्रतिबिंबचैतन्यमेव कर्तृ कर्तृत्वात्त्वादिसाम्यायात् नतच्च बलमिति तन्मतं तद्दुर्गतो पितमप्र
तिबिंबकं चैतन्यमेवेश्वरसन्निधानं कर्तृ भवति। न तमो विशिष्टमित्यर्थः॥३२७॥ इत्थं दृष्टान्ते नैव शबलोपादानत्वमपि द्रढयति। सुकृतदुष्कृतयोरिति शबला अ
तःकरणात्मचितिरिति संबंधः। कारणं भवतीत्यनुषंगः। परमचेतनता परमात्मचैतन्यं॥३२८॥ ॥३२८॥

सं.टी.म.अ.१

७६ यद्यपि सर्वास्विवाक्यगतात्मादिपदैश्चैतन्ये न शबलमेवाभिधीयते। तथापि लक्षणया शुद्धपरमेव तद्वाक्यमिति नन्ततः शबलस्य कारणता सिध्यतीति समाध
ते। शबलता कवलीकृतेति। शबलतया शबलस्वरूपेणाकवलीकृतता अवच्छिन्नताया तद्धशात् शबल संबंधवशादित्यर्थः तत्परमचेतनता सर्वो वाधि वि
वर्जितं चैतन्यं तदेव ब्रह्मजिज्ञास्यत्वात् निगद्यते लक्षणया ज्ञाप्यते आत्मपदेन न शबलं कथ्यते तात्पर्यतो निर्देशः। शबलस्य वस्तुतोनात्मत्वादित्यर्थः न
तर्हि शबलाभिधानस्य किं प्रयोजनमित्याशंक्यलक्षणासिद्धेरेवेत्याह। शबलमात्मनीति। आत्मादिपदस्येति शेषः ३२०॥ यत एतस्मिन् वाक्ये आ
त्मादिपदे सत्यलक्षणार्थं शबलमुपस्याप्यते ततः शबलमेव तदर्थ इति तेषां भ्रमो न तु वस्तुतस्तत्वमित्युक्तोनुवादपूर्वकमाह शबलता परिधानेति।
यामित्युत्तरवाक्ये गुहाप्रवेशेन तस्य प्रसिद्धमात्रदर्शयंस्तावनं सोपपादनमात्मनात्वनिरस्तं ततस्तस्य विजातीयगमनादेर्भ्रान्तपतिनीषया तथाहच्छिरूपम्मस

शबलता कवलीकृततावशात्परमचेतनतैव निगद्यते। शबलमात्मपदेन न कथ्यते शबलमात्मनि तेन निबंधनं ॥३२९॥
शबलता परिधानसमन्वयात्परमचेतनतात्मगिरः पदं। भवति तेन जगत्सु विभ्रमः शबलमात्मगिरः पदमित्ययं ॥३३०॥
बहुनिगद्य किमत्र वदाम्यहं शृणु तु संग्रहमद्य वचः सतां। सकलवाक्यनसातिगतात्मवित् सकलयाप्यनसाय वहारभाक् ॥३३१॥

टीका + एतदुक्तं भवति। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति लक्षणावाक्ये स्थानं संबुद्धलक्षणप्रतिज्ञाता यो वेद निहितं गुहायामिति तत्र खलु कार्यकारणभ्रमसत्यापेन कार्यस्य वस्तुतः
लाभमात्रत्वं सिद्धमतीत्युपन्यते तदनंतमेवंच यत आकाशादि संभूतं तस्मादेतस्मादात्मन इति प्रसंगमित्यानंदमिति दर्शयंती श्रुतिरद्वैतमात्मानमेवाभिप्रै
तीति ततः शबलकारणतासिध्यतीति ३३०॥ नन्वेवं सति प्रसक्ता दिदृक्षुस्तु वर्णादेर्घटकुंडलादिकारणत्वम पित्वसत्त्वेनस्यादित्येतस्मात्सर्वं आपि च स्थाय
धिष्ठानं सर्वकार्यानुगतं सत्तत्वं मृदादिशबलं तदा घटादिकारणं न तु केवलं मृदादिस्वस्याधिष्ठानामतयातः पृथक्यकारणत्वायोगादित्याशयेनाह।
बहुनिगद्येति। अत्रास्मिन्नर्थे बहुभाषणेन किं प्रयोजनं अद्य शास्त्रेऽहं सिद्धं तसंग्रहं वदामि तं शृणु नेतिसंबंधः तत्संग्रहमेव निर्गुणस्वगुणोभेदेनाह। स रामप्र०
कलेति। स्पष्टं ३३१॥ ७६

नन्वपरिमायापूर्वकस्य कारणतां श्रुतिर्न प्रतिपादयति कुतस्तर्हि मायाप्रकृतित्वसिद्धिस्तत्राह। चित्रयायागइति। चित्रया यजेत पशुकाम इति पशुफ
लेयागेप्युपमाणोपि श्रुते पिच्छलिक स्ययागस्य कालांतरभावि पशुसाधनतानुपपत्त्या चित्राजन्यं यागजन्यं पशुफलसाधनं तया यः पूर्व
तत्र कर्म कांडे यद्वदाक्षिप्यते कल्प्यते तद्वदत्रापि कांडे चैतन्यात्मा जगदुदयः प्रकृतिरिति श्रूयते। श्रुतेपितस्य निर्विकारस्य जगत्कारणत्वानुपपत्त्याप
श्चात् अस्मिन् जगतिफले कार्ये मायादीनां द्वारभावो भवति भवेदिति कल्प्यते कूटस्थब्रह्मणः श्रुतिप्रदर्शितकारणत्वादिसंरक्षणार्थं जडप्रपं
चोपादानतया नुमितमज्ञानं तद्द्वारकतयाश्रितमितिन तत्सिद्धिरिति भावः॥३३२॥ शबलकारणत्वं न श्रुतिसंमतमित्यत्र ब्रह्मविदामभ्यु

चित्रयायागः पशुफलइतिप्रमाणोपिचित्रापूर्वद्वारं पशुफलतयाक्षिप्यते तत्र तद्वत्॥ चैतन्यात्मा जगदुदयलक्ष्म्यतेत्रापि
पश्चान्मायादीनां भवति जगतिद्वारभावः फलेस्मिन्॥३३२॥ कारणत्वमुपलक्षणं चितेर्ब्रह्मणोन खलु तद्विशेषणं॥
दृष्यमीदमुपपद्यते तदा चेतनाभवतिकारणं यदा॥३३३॥ अन्यदेव यदि कारणं भवेत्कारणं भवेत्कारणत्वमुपलक्ष
णं कथं॥ चेतनस्य घटते न्यगामिनावस्तुनाप्युपलक्ष्मतेयतः॥३३४॥ ॥३३४॥

पगमं लिंगमाह। कारणत्वमिति। जगत्कारणत्वं हि चिद्रूपब्रह्मणो गृहस्येव काकसंबंधउपलक्षणं। तटस्थलक्षणं। न खलु तद्विशे
षणमितिय द्ब्रह्मविद्भिरप्युपेतमिदमपि तदोपपद्यते। यदा चेतनात्मा कारणं भवेदिति संबंधः॥३३३॥ ननु शबलकारणत्वमपि तदु
पलक्षणं किमितिन भवेदित्याशंक्यालक्ष्यवृत्तिधर्मस्य तदनुपपत्तेरित्याह अन्यदेवेति। शुद्धब्रह्मणोन्यच्छबलमेवेत्यर्थः। चेतनस्य ब्रह्म
णः कथं घटते इति संबंधः। कुत इत्यत आह अन्यगामिनेति। लोकेऽलक्ष्यवृत्तिधर्मस्योपलक्षकत्वादर्शनात् शुद्धब्रह्म शबलवृत्तिधर्मेणालक्षितु
न शक्यते यतस्ततो ब्रह्मविद्भिः श्रुतिसंमतमुपादानं मायाया स्वार्थिकं न कृत्यानुपपद्यते। ततोभावरूपैवसेतिभावः॥३३४॥ ॥३३४॥

अ०२

२१ एवं प्रसंगान्मायाप्रकृतिश्चिंतां परिसमाप्य प्रकृतमनवगतार्थविषयतया सिद्धेपि वेदांतप्रामाण्यसमर्थनमुपसंहरति। अनवबुद्धमिति। यतो ऽनु
भवात्मस्वरूपमुक्तविधया तमसा पिहितं। मामहं न जानामीति प्रत्यक्षतोपि। इह साक्षिणि प्रतिभासते ततो नवबुद्धमेतत् श्रुतिमस्तकैर्विषयतामुपपा
दयितुं क्षममिति संबंधः। ३५। यदुक्तं प्राग् अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमित्यादिना तन्निर्वचनीयं किं चिद्रूपत्वेनेति तत् इदानीमाशंक्य निराक्रियते।
ननु स्वप्रकाशब्रह्मणः कथमनवबुद्धत्वं विरोधात्। न च तत्कल्पितमनिर्वचनीयमिति न विरोध इति वाच्यं। तस्यैव गगनकमलप्रायत्वादित्या
शंक्य लोके सर्वानुभवसिद्धत्वान्नैवमित्याह। अज्ञानकल्पितमिति। अस्मिन् लोके आबालवृद्धं बालवृद्धमभिव्याप्य सर्वेषामित्यर्थः। श्रुत्यादौ

अनवबुद्धमतः श्रुतिमस्तकैर्विषयतामुपपादयितुं क्षमं॥ अनुभवात्मपदं तमसा यतः पिहितमेतदिह प्रतिभासते॥
३५॥ अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमस्मिन्नाबालवृद्धमविवादपदं प्रसिद्धं॥ स्वप्ने तथा च भगवानपि वक्ष्यतीदं
संध्येस्ति सृष्टिरिति पक्षनिरासासिद्ध्यै॥ ३६॥

रजतादिर्हि लोके सर्वैरनुभूयते। स न तावत् ज्ञानद्वयं। ततो रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्ज्ञानस्य स्वविषय एव प्रवर्तकत्वादिति भ्रमसिद्धो वस्तु
मात्रविधया सो ऽनिर्वचनीयविषय इति भावः। किं च सत्त्वप्रकारेण यस्तत्र प्रतीयमानस्य रथादेः सत्त्वनिरासायानिर्वचनीयत्वं वक्ष्यती
ति तत्सिद्ध्यै इत्याशयेनाह। स्वप्न इति। यथा लोके प्रसिद्धं तथैवेत्यर्थः। वक्ष्यतीयदार्थयादत्र इति शेषः। इदमनिर्वचनीयत्वं। संध्येस्ति सृष्टिरित्यनेन
संध्ये सृष्टिराह हीति सूत्रमुपलक्षयति। संध्ये स्वप्ने सृष्टिः सृज्यमानो रथादिरस्ति सत्यो यतो ऽथ रथान् रथयोगानिति श्रुतिः सृष्टिमाहेति सू
त्रेणोक्तपूर्वपक्षस्य निरासार्थं मायामात्रमित्यादिसूत्रेणानिर्वचनीयास्त्व उक्तानित्यर्थः॥ ३६॥ ॥ ३६॥

ननु गुरुवेदांतादेरप्यस्य प्रपंचस्य मिथ्यात्वे कथं ततो ऽद्वैतब्रह्मावगमो ऽन्यथा विचित्रं कार्यं भवेदिति चेन्न। स्वप्ने तथा भूतादपि सत्यविचित्रकार्यद
र्शनादेवं जागरणेपि तत्प्रसिद्धमित्याह। मिथ्यासुषिरिति। सुषिः छिद्रं। आयतितः आप्तः सवितरि रश्मिनाभिद्रूपे इव कल्पितं सुषिरं प्रत्यक्षदृष्टिवि
षयो ऽचिरादेव मृत्युं मरणं निवेदयति। मृत्युमेवाह। शरीरेति। स्थूलशरीरलक्षणस्य समष्टिलिंगशरीरस्य प्रविभागरूपं। उक्तं महारूपं सोपि त
द्धि मिथ्येत्याशंक्य व्यावहारिकत्वान्नाह सत्यमिति। एतच्चैतरेयकब्राह्मणे नचिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युपक्रम्य छिद्रइवादित्यो दृश्यत इति
श्रुतिप्रसिद्धमनुभवसिद्धं च नात्र विमतिरिति भावः। वस्तुनः कारणात् कार्ये तच्च सर्वसंप्रतिपन्नासद्भूतलक्षणः स्वरूपाविरोधश्चापेक्षित स्यावतैवान्य
थासिद्धत्वादेः कारणत्वश्रीरस्योपपत्तेः। न तु बाध्यत्वमप्यपेक्षितं। तदभावेनुपपत्त्यभावात्। स्माकं प्रपंचे तदसंप्रतिपन्नेष्टमानुकरस्योनवक्तृतेऽक
स्यापि कारणा। अपूर्वमनपरमित्यश्रुतेः मिथ्याकारणत्वं तु प्रपंचमिथ्यात्वं विना न सिध्यतीति न सत्त्वं कारणत्वस्य प्रयोजकं वदन्विद्धामिति सवितृसु

मिथ्यासुषिः सवितृमंडलमध्यवर्ती प्रत्यक्षदृष्टिपथमापतितो चिरेण॥ इत्थं शरीरकरणप्रविभागरूपं मृत्युं निवेदयति सत्य
मिति प्रसिद्धं॥ ३७॥ स्वप्नः शुभाशुभफलागमसूचकः स्यान्मिथ्यापि सन्निति वसिष्ठरुदाहरन्तात्। गुर्वादिसर्वमिदमद्वयबु
द्धिहेतुर्मायानिबंधनमिति प्रतिपादनाय॥ ३८॥

स्यादेतत्। यथा वस्तुनोपि मरणादिनिवेदकत्वमुपपद्यते। ननु तत्सुषिरज्ञानमेव तत्सूचकं नु तदस्तीति चेत् तर्हि सर्वत्रापि ज्ञानमेव कारणं तच्चाजी
वस्येश्वरस्य वास्तु। न वस्त्विति स्यात्। ज्ञानमात्रस्यातिप्रसक्तेः सकारणत्वानुपपत्त्या विषयमिश्रितस्यैव कारणत्वाच्च सोपि कारणमि
ति भावः। ३७। किंच सत्त्वकारोप्युक्तन्यायाय यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयादित्यादिश्रुतिचयश्च स्वप्नमिथ्यात्वे
पि स्त्रीदर्शनकं जरशरीरहरणासुरपानादिदर्शनरूपः स्वप्नः शुभाशुभफलयोरागमस्य प्राप्तेः सूचकः स्यादिति सूचकं प्रत्याह श्रुतेरित्यादि संवे
णाहेति तत्स्यापि संमतमेवेदमित्याह। स्वप्न इति शुभाशुभेति। पतन्त्रोक्तन्यायायाद्यनुसंधानं। ननु स्वप्नविचारमध्ये किमिदं सत्त्वकारस्य स्वप्नफलनिरूपणं
मित्याशंक्य तदाशयमाह। गुर्वादीति। मायानिबंधनमपीदं गुर्वादि अद्वयबुद्धिहेतुरिति प्रतिपादनायेति संबंधः॥ ३८॥ ॥ ३८॥

अ॰१ ननु सत्ख्यात्यादिविषयस्य सत्यत्वमसंप्रतिपन्नमिति चेन्न। असत्ख्यात्यादौ रजताद्यर्थस्य सत्त्वादिविरलत्वाभ्युपगमात् स्यादेतदुक्तं। तत्र भ्रांतिर्न रजताद्याकारा। विधा
यत्वात्। तदवच्छिन्नसाक्षिचैतन्यं भ्रांतिप्रतीतिः सा किं सविषया निर्विषया वा। आद्ये तद्विषयः किं सन्नुतासन्नुतोभयात्मकः। आद्ये यदि किं तत्रैव स
७८ न्नन्यत्र वा नाद्यः। अन्यत्र सतो त्रापरोक्षप्रतीत्यसंभवात् तद्देशे तोऽन्द्रियसन्निकर्षस्य संयोगादेरसंभवात्। न प्रथमः। नेदं रजतमित्यादिरूपेण
बाधायोगात्। नाप्यसन्। असतोऽपरोक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः। नापि तृतीयः। विरोधेनैकस्य सदसदात्मकत्वासंभवादित्याशयेनाह। भ्रांतिप्रतीताविति।
सदसद्भ्यां केवलविषयत्वे भ्रांतिः शशविषाणस्यापि स्यादित्याह। आकाशेति। यतः साभ्रांतिराकाशगतकुसुमयोर्नास्ति। अतो भ्रांतिप्रतीतिविषयो न च सन्न चा सू५
सन्निति पदयोजना। यद्वा आकाशेत्युक्तेनव्याकाशे सति आकाशवृत्तिज्ञानेन तत्कुसुमेऽपि तत्सत्त्वसिद्धिज्ञानं भ्रमो भवतीत्यर्थः। ततो मेऽपि सदस

भ्रांतिप्रतीतिविषयो न च सन्न चासन्नाकाशतत्कुसुमयोर्नहि सास्ति नापि। तस्माद्भवेत्सदसदात्मकगोचरत्वं न स्यात्ततः किमपि यत्सदसत्स्व
रूपं॥३९॥ आलंबनं च विरहय्य न विभ्रमस्य ज्ञानात्मनो भवति जन्म कदापि चित्र। सिद्धं ततः सदसती व्यतिरिच्य किंचिदालंबनं
भ्रमधियः सकलप्रवादे॥३४०॥

द्विषयत्वान्यथायां भ्रांतित्वानुपपत्तिरूप्येत्यभिप्रेत्याह नापीति। भ्रांतेः सदसदात्मकविषयत्वाभावे विषयासंभवमपि हेतुमाह। तस्मादिति। द्वि
रूपसमुच्चयस्यैकाप्यदृष्टत्वादिति भावः॥३९॥ इदानीं भ्रांतेर्विषयेतिपक्षं प्रतिक्षिपति। आलंबनमिति। विरहय्य वर्जयित्वा भ्रमस्य निर्विषयत्वा
भावे हेतुमाह ज्ञानात्मन इति। अत्र लौकिकैर्यथा च ज्ञानस्य सविषयत्वनियमात् भ्रमज्ञानस्यापि विषयत्वमनुपपन्नमिति भावः। अतः परि
शेषात् निर्विषयो निर्वचनीयः। यद्वा सर्वस्याप्यनुपपत्तेरित्युपसंहरन्नाह। सिद्धं तत इति। व्यतिरिच्याविहाय। किंचित् सदसद्भ्यां विलक्षणमनिर्वचनीयमित्यर्थ
बलात् सिद्धमित्यर्थः। विषयस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि विषयिणोऽप्यनिर्वचनीयत्वमर्थसिद्धमन्यथा तद्विषयत्वायोगादिति भावः। नच सदसत्त्वसमुच्चयवदुद्वैलक्ष
ण्यसमुच्चयेऽप्यनिर्वचनीयत्वमपि विरुद्धमिति वाच्यं। अनिर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वेन विरोधस्यालंकारत्वादिति भावः॥३४०॥ ॥३४०॥

(inverted line:) शांतिर्भवतीति सफलैवात्मनि वेदांतव्याख्यानेत्याह। तत्रेति। अविद्यानिवृत्तौ सत्यां स्वात्मनि वा॥३५३॥
यन्नुवाक्यजन्यमतिरिंद्रियजन्यधीवन्नार्थापरोक्ष्यजननी भवितुं समर्थेत्यादिना वेदांतवाक्यस्य ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानजनकत्वायोगादपरोक्षे ब्रह्मणि
परोक्षज्ञानस्य प्रमात्वायोगाच्च न तत्र तत्प्रामाण्यमित्युक्तं तद्दूषयति। ब्रह्मात्मवस्त्विति। अवधेः। तदापरोक्ष्यप्रतिबंधको वास्तवो मलस्तद्रहितमित्यर्थः
चिद्व्याप्तसंवलितं चेत्स्याद्यदि कदाचित्परोक्षमित्यत एकेति विशेषणं। वन्हेरौष्ण्यं। यथास्वभावस्तथा यथा स्वभावाद्वन्हिरूष्णस्तथा स्वभावादपरोक्षवपु
रित्यर्थः। ततः किं तत्राह। निर्दोषेति। अनेनैव वेदांतेभ्यो भ्रमासंभवात्तज्जन्यज्ञानस्य भ्रांतित्वमपि परास्तमिति मंतव्यमिति दर्शितं। अपरोक्षेयेवेदांते भ्रांत्या
दिमूलत्वाभावान्निर्दोषत्वं च सर्वसंप्रतिपन्नमेव। यतो निरवद्यचिदेकरूपं ब्रह्मात्मवस्तु स्वभावादपरोक्षवपुस्ततोऽस्मिन्ब्रह्मात्मवस्तुनि निर्दोषवेदशिर
सोऽपरोक्षबुद्धिर्भवेदिति संबंधः। ज्ञानापरोक्ष्यं स्वपरोक्षविषयत्वेनैव न त्विंद्रियजन्यत्वेन सुखादिज्ञानस्यानित्यसाक्षिरूपस्यापरोक्षस्यानिंद्रियज
न्यत्वाभावेनापरोक्षविषयत्वस्यैव तत्र तत्प्रयोजकत्वात्। प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चापरोक्षाच्चिन्मात्रत्वाद्घटसाक्ष्यादेरपरोक्षादिति श्रुतेस्तन्निमायपरोक्षमेवेति तत्र वे
दांताज्जातं ज्ञानं शाब्दप्रसूतमपि विषयमहिम्नाऽपरोक्षमेव भवेदिति नोक्तदूषणमिति भावः॥३५१॥ यद्वोक्तं नैतत्प्रमाणमयनेनसतो न तावदिमादिना

ब्रह्मात्मवस्तु निरवद्यचिदेकरूपं वन्हेर्यथात्वदपरोक्षवपुः स्वभावात्। निर्दोषवेदशिरसो वचनात्ततोऽस्मिन्ब्रह्मात्मवस्तुनि भवेदपरोक्ष
बुद्धिः॥३५१॥ साचोपजेयरहिते विषयिण्ययनंतेऽनिर्वाच्यमग्रहणमात्रमपाकरोति। स्वात्यंतिलब्धनिजवस्तुबलेन तत्र नापत्रयं समुपयाति

स्वप्रकाशे ब्रह्मणि यथाभावरूपप्रमाणाद्येयं स्फुरणं न संभवत्येव सदादिस्वभावस्याविद्यादेर्निवर्तिर ११ म्यति निर्निमित्तं॥३५२॥
पिन संभवतीत्यर्थ। तत्र वेदांतप्रामाण्यमिति। तदप्येवं सत्यनवकाशमिति दूषयति। साचेति। अपरोक्षबुद्धिरित्यर्थः। उपजेयं प्रमाणाधेयं स्फुरणं तद्रहितस्य
र्थः। विषयिणि चैतन्ये। अनंते अपरिच्छिन्ने एतदपि तदभावे हेतुरिति। अनिर्वाच्यमितिच्छेदः। अग्रहणं। ग्रहणाविरोध्यज्ञानं। अज्ञानतत्कार्ययोः कस्य
प्रागुक्तन्यायेनानिर्वचनीयत्वात्तस्य च लौकिकज्ञानान्निवर्तितदर्शनात् वेदांतजब्रह्मसाक्षात्कारान्निवर्तत इति रूपपद्यत इति भावः। अज्ञानमात्रं ज्ञाननिव
र्त्यं प्रपंचस्तु तन्नाशेनैव नश्यतीति मतेन मात्रमित्युक्तं। ननु वेदांतजन्यज्ञाने कथमज्ञाननिवर्तकत्वमिति तत्राह। स्वात्मजेति। स्वात्मत्यात्तलब्धमभिमते
तं यन्निजवस्तु स्वरूपं चैतन्यं तद्बलेनेत्यर्थः। जन्यवृत्तिप्रामिवृत्तिः पुरुषेण प्राप्यत्वेन सुषुप्त्यादावनर्थविनाशप्रसक्त्या सदा साक्षात्परंपरया वानर्थसाभावा
दिमार्गावमसुषुप्त्यादौ ततोऽनर्थाभावेऽपि समयांतरे तत्संभवात्तन्निवर्तनिरपेक्षात्यंतिकानर्थनिवृत्तिमिच्छद्भिरपेक्षणीयेति तन्निरतावात्मनि आध्यात्मि

[illegible]

अ०१ यद्यप्युक्तं लोके शब्दानां संगतिग्रहात्तस्य च प्रवर्तकवाक्याधीनत्वात्प्रवर्तककार्यान्वित एव गवादिपदसंगतिग्रह इति वेदेऽपि कार्यपरत्वेन सिद्धब्रह्ममात्रप
रत्वं तद्दूषयितुमनुवदति। वाक्यादिति। प्रवर्तकनिवर्तकरूपं प्रकर्तकनिवर्तकस्वरूपं कार्यं तन्मद्राज सन्त्युच शब्दादित्यर्थः। गामानयेत्यादिवृद्धसर्वमित्या
दिप्रयोजकवृद्धवाक्यात्पुंसः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तत्प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या धियः कार्यधियोऽनुमानात्कार्यान्वितेऽपदस्य शक्तिं शिशुर्व्युत्पित्सुरवैति। अवग
७८ च्छतीति योजना। तदवधारणो। कार्यान्वित एवेति संबंधः। सिद्धार्थेनैतद्दूषणं प्रतिजानीते। तत्रेति। दूषणमिति शेषः॥४३॥ कार्यान्वितसंगतिवादिना
किं योग्येतरत्वमपि तद्विशेषणमाश्रयणीयमुत नान्त्ये अन्वय एव न संभवति कुतः कार्यान्वयपरत्वमित्येतमाद्यो योग्येतरान्वित एवावश्याश्रयणीयेऽस्मिन्
पक्षे पदस्य शक्तिः स्यात्ताकिं कार्यत्वेनापि विशेषणेनेत्याशयेनाह। योग्येतरेति। अन्वययोग्यं यदितरत्तदन्वितस्य पदार्थस्याभिवेदने ज्ञापनेऽर्थ्य
र्थः। योग्यतातु सिद्धस्य कार्यत्वाकार्यत्वस्य च सिद्धेर्न। तदवधारणो। कार्यवाचकलिङ्लोडादिपदेष्वपि कार्यान्विते शक्तिप्रसंगादित्यर्थः॥४४॥ नन्वेतदि
वाक्यात्प्रवर्तकनिवर्तकरूपभाजः पुंसः प्रवृत्तिमुपलभ्य धियोऽनुमानात्कार्यान्विते शिशुरवैतीयदस्य शक्तिमित्युच्यते यदि तत्र वयं वदा
मः॥४४॥ योग्येतरान्वितपदार्थनिवेदने तु शब्दस्य शक्तिरिह हेतुजनप्रयोगो। विज्ञायते न खलु कार्यसमन्वितेऽर्थे कार्याभिधायिषु पदेष्व
पि तत्प्रसंगात्॥४४॥ कार्यान्वितार्थविषया यदि शब्दशक्तिः कार्यार्थवाचिषु लिङादिषु कार्यमन्यत्। वक्तव्यमायततितत्र च तत्र चान्यद्
प्रसंजनमित्याशंक्यप्रसंजकं प्रसंगमनुवदन्नस्यानिष्टपर्यवसानमाह। कार्यान्वितार्थेति। अन्यमेवभवतीत्यनवस्थितिः स्यात्॥४५॥
स्त्वेवमितिचेत्त्राह। तत्र च तत्र चान्यदिति। येन कार्येणान्विते कार्ये लिङादिपदस्य शक्तिः तस्यापि कार्यस्य लिङाद्यन्तरगम्यत्वे तत्रापि कार्यान्तरान्विते त
स्य शक्तिर्वाच्येति लिङादिपदस्यान्तराभिधेयकार्यस्य चानन्त्यप्रसंगः। एकस्मिन्नवायेलिङा[redacted]दिनानात्वासंभवि कृत
लिङादिनैव कार्यान्तरस्याप्यभिधाने तस्यापि कार्यस्याभिधानार्थं कार्यान्तरं वाच्यमिति तत्राप्यनवस्थादेकस्यानेकार्थत्वायोगाच्च। न च शब्दानभिधेयका
र्यान्विते लिङादेः शक्तिरिति नोक्तदोष इति वाच्यं तद्वियत्ताभावेनानन्तकार्यान्विताभिधानप्रसंगात्। न च धात्वर्थकार्यान्विते लिङाद्यभिधेयं कार्यमिति न
कोऽपि दोषः स्यादिति वाच्यं। धात्वर्थकार्यतायास्तन्मते प्रत्ययार्थकार्योपस्थित्यधीनावगमतयान्योन्याश्रयात्तस्मात्किङादेः कार्यान्विते शक्तिरसंगतेति भावः॥
१०॥ समन्वितेऽर्थे शब्दस्य शक्तिरित्यनुषंगः। नन्वभिचारात्कार्यान्वय एव शब्दार्थ इत्याशंक्यासिद्धो हेतुरित्याशयेनाह। कार्याभिधायिष्विति। कार्य॥१० ॥४५॥

एवं सर्वेषां पदानां कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे दूषितेऽस्तु तर्हि लिङादिव्यतिरिक्तानां कार्यान्विते शक्तिरित्याशंक्याह तर्हि किं कार्यपदस्यान्वितकार्ये शक्तिः
किंवा सिद्धान्विते। आद्ये न्वितकार्यप्रतीतिरा कस्मिकी स्यात् इत्यभिप्रेत्य द्वितीयमनूद्य प्रत्याह। सिद्धान्वितमिति। यत्रे वं नाशप्रसंगस्तत्रैव तदीयं नियम
माह। योवर्णितिरिति। अन्यत्र सिद्धान्वितं। आभाकराहि खण्डशास्त्रे सर्वमेव हि पदं कार्यान्वितमेव स्वार्थं वदति न सिद्धान्वितमिति वर्णयन्ति। तत्र लिङादेः सि
द्धान्वितार्थशक्त्यभ्युपगमे बाधितं स्यात् किं चैवं पदान्तराणामपि सिद्धान्विते शक्तिप्रसंग इति योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यस्मदुक्तमेव स्यात्। अन्यथा
शब्दशक्तिप्रयोजकहेत्वैप्रसंग इति भावः॥४६॥ एवं योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यस्मदेव पक्षः साधुः। अनुयोग्येतरकार्यान्वित इति तत्र कार्येष्वपि

सिद्धान्वितपदे लिङादिपदानि कार्यवृत्तौ पुनरुपतितत्तानियमस्त्वदीयः। यो वर्णितिः सकलमेव पदं स्वमर्थं कार्यान्वितं
वदतिनामस्ति खण्डशास्त्रे॥४६॥ योग्येतरान्वितनिमित्तकशक्तिमुपलुप्तनिरेव यदि संभवभागिनी स्यात्। आश्रीयते कि
मिति कार्यसमन्विते येशब्दस्य शक्तिरसदर्थविशेषणेन॥४७॥ ॥२॥

शेषतास्प्रयो खादिदृष्टत्वादिस्तुकमितानीप्रयोगाभावाच्चैवमेवेत्याह। योग्येतरान्विते ति। आद्यपदेतेयं निर्देशः। योग्येतरान्विततत्त्वनिमित्तं प्रयोजकं निरूपकमिति
यावत्। यस्याः शब्दशक्तेस्तत्त्वक्षणत्तिरित्यर्थः॥ योग्येतरान्विते शक्तिग्रहइतियावत्। संभवभागिनीस्यात्। प्रवाधितानभवेत्। अनेन कार्यान्वितस्यविशेष
णस्यवैयर्थ्यं द्योतितं तद्देवाह। असदर्थविशेषणोनेति। असत्त्वविद्यमानोऽर्थः प्रयोजनं यस्यता दृशंविशेषणमप्रिमतंयस्यवादिनस्तेनेत्यर्थः। संभ
वेव्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदितिन्यायेन सर्वस्यापि विशेषणस्य व्यावृत्तिप्रयोजनत्वान्न च प्रकृतविशेषणं तथेत्युक्तमितिभावः॥३४७॥

अ॰१ यद्यप्युक्तं लोके शब्दानां संगतिग्रहा तस्य च प्रवर्तकवाक्याधीनत्वात्प्रवर्तककार्यान्वित एव गवादिपदसंगतिग्रह इति वेदेऽपि कार्यपर एव न सिद्धब्रह्ममात्रप
रत्वेति। तद्दूषयितुमनुवदति। वाक्यादिति। प्रवर्तकनिवर्तकरूपं प्रवर्तकनिवर्तकस्वरूपं कार्यं तद्भाज इत्यर्थः शब्दादिरित्यर्थः। गामानयपरिहरसर्पमित्या
दिप्रयोजकवृद्धवाक्यात्पुंसः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्ति● चोपलभ्य पश्चात्तद्धियः कार्यधियोऽनुमानात्कार्यान्वितेयदस्य शक्तिः शिशुर्बुध्यते स्वेति। अवग
१८ छतीतियोजना। तु रवधारणे। कार्यान्वित एवेति संबंधः। सिद्धान्तीनदूषणं प्रतिजानीते। तन्नेति। दूषणमिति शेषः॥४३॥ कार्यान्वितसंगतिवादिना
किं योग्येतरत्वमायितद्विशेषणमाश्रयणीयमुत न। अन्ये अन्वय एव न संभवति कुतः कार्यान्वयरूपमित्येत्याद्ये योग्येतरान्वित एवावश्यायेति तेश
ब्दस्य वृद्धप्रयोगे शक्तिर्ग्रहस्तत्किं कार्यत्वेनापि विशेषणेनेत्याशयेनाह। योग्येतरेति। अन्वययोग्यपदार्थान्तरान्वितस्य पदार्थस्य निवेदने ज्ञापने तद्व्य
र्थः। योग्यतानु सिद्धस्य कार्येण कार्यस्य च सिद्धेन। तु रवधारणे। कार्यवाचकलिङ्लोडादिपदरेखापिकार्यान्विते शक्तिप्रसंगादित्यर्थः॥४४॥ नन्वेतदि
वाक्यात्प्रवर्तकनिवर्तकरूपभाजः पुंसः प्रवृत्तिमुपलभ्य धियोऽनुमानात्। कार्यान्विते शिशुर्बुध्यते इति यदस्य शक्तिमित्युच्यते यदि तु तत्र वयं वदा
मः॥२४३॥ योग्येतरान्वितपदार्थनिवेदने तु शब्दस्य शक्तिरिह हेतुर्जनप्रयोगे। विज्ञायते न खलु कार्यसमन्वितेऽर्थे कार्याभिधायिषु पदेषु
पितत्प्रसंगात्॥४४॥ कार्यान्वितार्थविषया यदि शब्दशक्तिः कार्यार्थवाचिषु लिङादिषु कार्यमन्यत्। वक्तव्यमायततितत्र च तत्र चान्यदु
मप्रसंजनमित्याशंक्य स्वप्रसंजकं प्रसंगमनुवदन्नस्यानिष्टपर्यवसानमाह। कार्यान्वितार्थेति। अ॰ ९ कव्यमेव भवतीत्यनवस्थितिः स्यात्॥३४५॥
स्त्वेवमिति चेत्तत्राह। तत्र चतत्र चान्यदिति। येन कार्येणान्विते कार्ये लिङादिपदस्य शक्तिः तस्यापि कार्यस्य लिङ्गवाच्यत्वेन प्राप्तौ तत्रापि कार्यान्तरान्वितेत
स्य शक्तिर्वाच्येति लिङादिपदस्य तदभिधेयकार्यस्य चानन्त्यप्रसंगः। एकस्मिन्नेवाक्ये लिङ [redacted] दिनानात्वेऽवासमवि प्रकृत
लिङादिनैवकार्यान्तरस्याप्यभिधाने तस्यापि कार्यस्याभिधानार्थं कार्यान्तरं वाच्यमिति तदानंत्यं स्यादेकस्यानेकार्थत्वायोगाच्च। न च शब्दानभिधेयका
र्यान्विते लिङादेः शक्तिरिति नोक्तदोष इति वाच्यं तादृशतद्भावेनानन्तकार्यान्विताभिधानप्रसंगात्। न च धात्वर्थकार्यान्विते लिङाद्यभिधेयकार्यमिति न
कोऽपि दोषः स्यादिति वाच्यं। धात्वर्थकार्यतायास्तन्मते प्रत्ययार्थकार्याऽपाश्रितत्वेनावगमतया न्योन्याश्रयात्तस्मात्लिङादेःकार्यान्विते शक्तिः संगतेति भावः।
१०॥ समन्वितेऽर्थे शब्दस्य शक्तिरित्यनुषंगः। नन्वव्यभिचारात्कार्यान्वये वशब्दार्थदृत्या शक्यासिद्धेर्हेतुरित्याशयेनाह। कार्याभिधायिष्विति। कार्य॥१० ॥३४५॥

एवं सर्वेषां पदानां कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे दूषिते ऽस्तु तर्हि लिङादिव्यतिरिक्तानां कार्यान्विते शक्तिरित्याशंक्य तर्हि किं कार्यपदस्यान्वितकार्ये शक्तिः
किंवा सिद्धान्विते। आद्ये ऽन्वितकार्यप्रतीतिराकस्मिकी स्यादित्यभिप्रेत्य द्वितीयमनूद्य प्रत्याह। सिद्धान्वितमिति। यस्येवं तस्य प्रसंगस्तमेव तदीयं नियम
माह। यो वर्णितिरिति। अयमर्थः सिद्धान्वितं आभाकराहि स्वशास्त्रे सर्वमेवहि पदं कार्यान्वितमेव स्वार्थं वदतिन सिद्धान्वितमिति वर्णयंति। तत्र लिङादेः सि
द्धान्वितार्थशक्त्यभ्युपगमे बाधितं स्यात् किं चैवं पदान्तराणामपि सिद्धान्विते शक्तिप्रसंग इति योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यस्मदुक्तमेव स्यात् अन्यथा
तद्व्यतिक्तिप्रयोजकहेतुर्विध्यप्रसंग इति भावः॥४६॥ एवं योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्ययमेव पक्षः साधुः अतु योग्येतरकार्यान्वित इति तत्र कार्यत्वविशे

सिद्धान्वितयदि लिङादिपदानि कार्यं ब्रूयुर्विनश्यतितद्धनियमस्तदीयः। यो वर्णितिः सकलमेव पदं स्वमर्थं कार्यान्वितं
वदतिनाम स्मिति स्वशास्त्रे॥३४६॥ योग्येतरान्वितनिमित्तकशक्तियुक्तस्तिरेव यदि संभवभागिनी स्यात्। आश्रीयते कि
मितिकार्यसमन्वितेऽर्थे शब्दस्य शक्तिरसदर्थविशेषणेन॥३४७॥ ॥२॥

शेषणस्य गौरवादिदुष्टत्वादित्युक्तमिदानीमुपयोगाभावाच्चैवमेवेत्याह। योग्येतरान्विते तित्यादपदस्य तेयं निर्देशः योग्येतरान्वितत्वे निमित्तं प्रयोजकं निरूपकमिति
यावत् यस्याः शक्तेः सा शक्तिरित्यर्थः। योग्येतरान्विते शक्तिग्रह इति यावत् संभवभागिनी स्यात् अबाधिता भवेत् अनेन कार्यान्वितस्य विशेष
णस्यवैयर्थ्यं घोतितं तदेवाह। असदर्थविशेषणेनेति। असत् न विद्यमानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं विशेषणम भिमतं यस्य वादिनस्तेनेत्यर्थः। संभ
वे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायेन सर्वस्यापि विशेषणस्यव्यावृत्तिप्रयोजनत्वात्तन्मूर्खविशेषणं न युक्तमिति भावः॥३४७॥

८० सर्वत्र विशेषणोपादाननिमित्तं दर्शयन्कार्यान्वयित्वस्य सर्वविशेषणात्मुपपादयति। यत्राविशेषितमविवक्षितं निमित्तं यस्य नरविशेषितनिमि
त्तकात्तस्याभावस्तत्रात्तस्याविरोधे अतिप्रसंगात्स्वरूपे बाधे प्रसक्तेसति यदि तन्निवारकं विशेषणमीप्सितं तत्संभवतीत्यर्थः। एतावता संभवे व्यभिचारे
च सति हि विशेषणमर्थवदित्युक्तं विशेषणोपादानप्रयोजकं दर्शितं तत्र किं विद्विशेषणाविशिष्टवस्तुस्वरूपनिमित्तमिति शेषः। यत्र हि प्रकृत्यादौ केवले
ष्टसाधनताज्ञानादेर्निमित्तत्वे प्रसज्यति प्रसंगो बाधकोस्ति। तत्परिहाराय यत्कृतिसाध्यत्वे विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानादि प्रवृत्तिकारणमिति तादृशस्य

यत्र विशेषितनिमित्तकता विरोधे किंचिन्निवारकमुदीरितं तत्र। किंचिद्विशेषणाविशिष्टमभीष्टं तातेर्वत्प्रयोजकमिदं पुनरत्र नास्ति॥३४८॥ का
र्यान्वयान्वयित्वस्य निराकृतातिरिक्तमर्थत्वं यदि तदपि समानमतः॥ अन्वीयमानवचनत्वमतो यतो कार्यान्वयानवच्छिन्नविशेषणमीदृशमिति
॥३४८॥

ले विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः॥ ततः किं तत्राह। अभीष्टेति। अत्र शब्दे अभीष्टत्वे केवलेपि तत्कृतिगोचरत्वे पुनरिदमुक्तं प्रयोजकं कार्यान्वयि। तद्वि
शेषणोपादाने निमित्तं बाधकं किंचिदपि नास्तीति संबंधः। शब्दस्य केवलेप्यन्वयित्वे तत्त्वविवक्षितबोधकाभावान्न कार्यान्वयित्वमपि तत्र चरविशे
षणकल्पनीयमित्यर्थः॥३४८॥ यदुक्तं प्राक्कार्यान्वयान्वयित्वस्य निराकृतशक्तिरिति नानेककार्यापत्तिरिति तत्रापि दूषणे बहुषु सामस्त्ये वेत्याह। कार्या
न्वयान्वयिनीति। एतदुक्तं सामर्थ्यमेवाह। अन्वीयमानेति। नाशकत्वे विशेषः यस्मिन्नन्ते शब्दस्यान्वीयमानवचने तेन तस्यापेक्षा विसर्थः। इति हेतोः।
यस्मादेवं कार्यान्वयित्वविशेषणमीदृशात्तस्मादेतत्समानेपि सधर्म्मात्संबंधः॥३४९॥ ॥३४९॥

मुगमानयेसा दिवाक्यान्नियमेन कार्यान्वयितयागवादिपदार्थप्रतीतेः कार्यान्वयेवशाद्धार्थ इति चेन्न हि लौकिकवाक्यवत्तज्ज्ञानविवक्षागोचरतयानुमान
सिद्धार्थानुवादकमिति वक्तृत्ववाक्यश्रवणानंतरं तयोरंतयोरपि नियमेन प्रतीतेर्वक्तृबलाद्तत्ज्ञानविवक्षितकार्यान्वयिनः शब्दार्थतापत्तिगौरवान्न तथेति
चेत्कार्यान्वयित्वमपि तत एव न तथेत्याशयेनाह। वक्तृज्ञानविवक्षयोरिति। शब्दमनुप्रतीतिः शब्दं निमित्तीकृत्य प्रतीतिरस्त्येवेति। अन्यथा तद्विषयतया वाक्यार्थ
स्यासिध्यभावेन वाक्यस्यानुवादकत्वायोगादित्यर्थः। नन्वेतावता कथं तयोरस्य समस्ते शब्दार्थतापत्तिरित्याशंक्य प्रतीतिवलादेव कार्यान्वयिनः शब्दार्थत्व
मिष्टत्वमते कथं तयोः शब्दार्थतावर्जनं स्यादित्याह। यद्यपि शब्दमिति। यद्वीयतां तेन्येष्यते इत्यनेन यत्र शब्दानंतरं प्रतीयत इत्यर्थः। स्थितौ मेते तयो
र्वक्तृज्ञानविवक्षयोः प्राभाकरोहि गामानयेत्यादिलौकिकवाक्यप्रथमं तार्थज्ञानाभावात्स्वान्वयादिसंसर्गं न प्रतिपादयति। किंतु तत्रैव मयैव दवि
वक्षितिचेति वक्तृज्ञानादि प्रतीतौ तद्विषयतया अर्थे विज्ञाते वाक्यं पश्चात्तमनुवदतीति वदंति तत्र कथमुक्तविधयातयोरपि शब्दार्थतानस्यान्च मानांतरास
योगन्नेपपत्तिरूपादत्ततज्ज्ञानाः प्रतीतिरिस्मलभ्ययोर्नशब्दार्थते विवासं। कार्यतदन्वययोरपि लिङ्लोडादिबलात्प्रतीयमानत्वान्न वाशब्दार्थत्वेपि
वक्तृज्ञानविवक्षयोरपि भवेच्छब्दार्थताता वकेपक्षेशोकमनुप्रतीतिरुभयोरस्त्येवयस्मात्तयोः॥ यद्यपि शब्दमनुप्रतीतिपदवीमातोहत्यत्रेष्टम
तेतत्तद्वच्यमिति स्थितौ नहि तयोः शब्दार्थता वर्जनं॥ पूर्वा वेदे वेतु रूपाचत्तत्तदुभयं नास्तीह यस्मादतः शब्दो वाचकशक्तिमुपैति निजां
तत्र स्ववाच्यं विना॥ वाच्ये वाचकशक्तिमिच्छति भवान्नान्येत तत्र श्रुते स्यात्प्रामाण्यमतिस्फुटं तेव भवेदुद्देरनुत्तीतितत्र॥३५१॥ ॥
तुल्यमेवेतिभावः॥३५०॥ नन्वेवमस्त्विति चेत्तर्हि वेदप्रामाण्यहानिर्वपौरुषेयतया वेदस्य वक्तुरभावेन तेन ज्ञानविवक्षितकार्यरूपार्थसंभवादित्याशयेनाह। वेदे
वक्तुरभावत इति। तदुभयं वक्तृज्ञानविवक्षावाद्यह अस्मिन्मते। तत्र वेदे स्ववाच्यं विना तदभावात् शब्दो निजां वाचकशक्तिमुपैष्यतीति संबंधः। ननु लोके लिङाद्यर्थतया
गृहीतकार्याभावेपि वेदे लिङाद्यर्थतया प्रामाण्यं न तथा वक्तृज्ञानाद्यभावेपि वेदप्रामाण्यं किन्न स्यादित्यत आह। वाच्य इति। लोकप्रसिद्धशक्तिर्योग्यवाचकशक्तिं
वेदे कराद्व्याप्यमितिशेषः। अन्यत्र लोकप्रसिद्धप्राभाकरोपि वेदे शब्दार्थौ लौकिकावेव [illegible] तिमन्यते। लिङादेरपि लोकावगतकार्यशक्त्यनुरोधेनवेदेधा
त्वर्थसंकोर्थस्यायोगात्तदितिलिङ्कार्यादेवशक्तिकल्पयतिनतथेतिरेवेत्येकरूपत्वाद्वर्थलौकिकवैदिकविधिप्रामाण्यं वदति। वक्तृज्ञानविवक्षयोस्तु वेदे
सर्वथा संभवाद्वेदस्याबोधकतापाप्राप्रामाण्यमेवस्यादित्याह। तत्रेति। लोकवेदयोः शब्दार्थैकरूप्ये सतीत्यर्थः। इतीदं वक्तव्यमतेइतिशेषः। तत्र तत्रमतेष्वि
वेदतिस्फुटमप्रामाण्यं भवेदिति संबंधः। तत्र हेतुः बुद्धेरनुमितेरित्यर्थवक्तृज्ञानविवक्षितकार्यान्वयबुद्धेरसंभवादित्यर्थः॥३५१॥ " " "

८१ किंच कार्यान्वयी शब्दार्थ इति मते सोमादिविशिष्टविधिविलोपापत्तिः। सोमेन यजेतेत्यत्र हि सोमविशिष्टयागो विधीयत इतीतेपि मतं सन्न वचन संभवति। त्वन्मते सो
मयागशब्दयोः परस्परसंबंधाभावेन विधेयस्य सोमविशिष्टयागप्रतीतिसंभवान्न्वयाप्रतीतेस्तद्विधिः संभवतीत्याशयेनाह। न च सोमयागपदयोरिति। अन्नन्व
मते। युजा संबंधः कुतस्तयोः संबंधासंभवस्तत्राह। परजातमिति। लिङ्जं विषयं स्वाभिधेयं सर्वेषां सोमादिपदानां लिङर्थकार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वात् परस्प ८३
रमन्योन्यं न संबंधो युज्यत इत्यर्थः। न च शब्दाभिहितं कार्यमेव यागसोमयोः क्रियाकारकभावेन संबंधं घटयतीति वाच्यं। विषयान्वितस्यैव तस्य लिङादिप्र
तिपाद्यतया विशिष्टविषयज्ञानमंतरेणाप्रतीतस्य वैशिष्ट्यासंपादकत्वायोगात् एवमन्योन्यान्वयपदार्थविशिष्टविधिर्न संभवतीति भावः॥३५२॥ कार्यान्वयान्व

न च सोमयागपदयोरप्यन्योन्यं परस्परेणाघटनेऽप्युभयोः परजातमेतदखिलं हि लिङ्जं विषयं समर्पयति कार्ययुतं॥५२॥ कार्यान्वयेपि निजशक्तिरिति स्थितौ च
यीन्वया। वितमुक्तिर्न परस्परेण॥ संबंधिता मतिरनश्वर सिद्धिमेति सर्वो विशिष्टविधिरस्य पि दूषणं वः॥३५३॥ योऽप्यनरान्वितपदार्थगतैव शब्दशक्तिः स्थि
तायदि पुनर्घटनेतरायं॥ सर्वो विशिष्टविधिरस्तु न तैर्वत स्माधुक्तं तदेतरदितीदमपीह भाष्यं॥३५४॥ ॥३५४॥

पिशब्दार्थ इति मतेप्युक्तं दूषणं मतिरिति। कार्यान्वयान्वयिनीति। वो युष्माकं कार्यान्वयान्वयिनीति संबंधः स्थितौ पक्षेऽपि खण्डारणो। कार्यान्वयान्वितमतिरे
वस्मादिति शेषः। न परस्परेण संबंधिता मतिः स्यात् परार्थविषये ति शेषः। अत्र सर्वशब्दः दृष्टयपुपानविशेषणात् विशेष्याभिप्रायो द्रष्टव्यः। सर्वो कादिदं मतान्
रमपि सेनावतेव नतौ नमूयशास्यानि दशा। न चन दशाभिशं कावीजनिराकरणायेति दूष्यं॥५३॥ स्वमतेनायं दोषइत्याह। योऽप्येतराद्विमेनि। योऽप्येनेतरेणान्वितो
यः पदार्थस्तत्रैव रेत्यर्थः। स्थिता आश्रिता उक्तदोषाभावे कल्पितमाह। तस्मान्नष्टे व यो न्येनरान्वितक्रिरेवास्ति तिमके वले विशिष्टविधिरेवास्मिन् पक्षे राम०
युज्यते। यद्येकस्मादपूर्वं मदेनरतदर्थमिति शाबरभाष्यमप्यस्मत्पक्षे युक्तमेवेत्याह। युक्तमिति। इहास्मिन् पक्षे॥५४॥ ॥३५४॥ ८१

ननु विधिश्रुतेः प्रवर्तनालक्षणमेव प्रामाण्यं विशेषतो विशिष्टविधेर्नतु बोधकतालक्षणं तस्य त्वदुक्तविधया विशिष्टविधिप्रतिपादनासंभवादिति न विशिष्टविधे
र्प्रामाण्यमित्य[redacted]त्याशंकते। शब्द इति। लिङादिरित्युर्थः। किंज्ञानद्वारा प्रवृत्तिं जन[redacted]यतीत्येत्याह। न विनितानैवेत्यर्थः। इष्टप्रतिनेतदिति त्वदुक्ते न
र्थः। यथा प्रमाणसाक्षीनां बोधकत्वेनैव प्रामाण्यं। यथा शब्दांतरस्यैवमेव विधेरपि युज्यते। प्रवर्तकबोधजनकत्वमात्रेण प्रवर्तनालक्षणप्रामाण्यमित्यवहार
स्याप्यबाधादित्याशयेनाह प्रवर्त्तकधिय इति। कथं तर्हि विशिष्टविधेर्बोधकतया प्रामाण्यमिसाशंक्य कार्यमेव लिङर्थ इतिपक्षेपि योऽप्येतरान्वितेति श्लोको
क्तविधयातदुपपत्तिरित्याशयेन सर्वविधिसाधारणप्रकारमाह। इष्टाभ्युपायेति। इष्टसाधनत्वमतिजन्मनिमित्तत्वात्तु साक्षाद्बुद्ध्या प्रवर्तकत्वस्युपसंहरति। प्रवर्त
यतीति॥३५५॥ गौरवादिविशिष्टविधिविलोपप्रसंगाच्च कार्यान्विताभिशब्दार्थ इति मतमसंगतमिति प्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति। इष्टशब्दार्थमाह। यदुक्तं नीतिकिंचित्।
प्राभाकराणां शब्दशक्तिः कल्प्येतिपदद्वंद्वंनीति संबंधः। तदुक्तं तत्र शब्दशक्तिकल्पनाप्रकारमप्याह तत्रेति। कार्य इत्यर्थः। प्रयोगं दृष्ट्वा तमहं वृद्धस्ये विशेषः। तथा प्रतीतिः कार्य
शब्दः प्रवृत्तिजनको न तु बोधकरूपेण तत्प्रवर्तकधियो जनकत्वहेतोः। इष्टाभ्युपायमतिजन्मनिमित्तभूतः शब्दः प्रवर्तयति नैव पुनः पुमांसं॥५५॥ तस्मादसंगत
मिदमुक्तं नीतिके विलक्षावीन्विताथविषये वदतु शब्दशक्तिः तत्र प्रयोगमभिवीक्ष्य तथा प्रतीतिः कल्पेति वर्तितमिजेष्टविधानहेतोः॥५६॥ देवदेकगम्यमिति का
र्यमभीष्टमस्मिन्द्रशक्तिर्यदोपि न पदस्य समंजसोयं॥ शक्तिग्रहं वपरित्स्वनबोधकत्वं शब्दस्य पश्यमिह वत्नुमशंकितेन॥३५७॥ ॥३५७॥
न्वितेशक्तिरिति प्रतीतिः स्यादिति शेषः। असंगतत्त्वमेवत्वत्पक्षेऽप्युक्तमेव तदेवविशिष्टविधिलोपप्रसंगादिति हेतुमाह। वर्तितेति॥५६॥ किंच वेनलोकवृद्धानर्थकार्यवि
तशब्दार्थः तत्पातत्स्वत्पुपगमात्। नरतिरिक्तं तु कार्यमपूर्वंतत्तात्शब्देकसमारोयोग्यमितितवेष्टमिसज्ञानेन तस्मिन्वैदिकलिङादेः शक्तिग्रहसंभवद्दत्याशये
नाहादेवैकगम्यमिति। कार्यमपूर्वलक्षणं कार्यमसमंजसः युक्तो न भवति। ननु यद्यस्मिहे शास्त्रिणावर्थानिरिक्तं कालांतरभाविस्वर्गानुकूलं स्वर्गकामिकार्यमस्यान
र्हिस्वर्गकामपदसमभिव्याहारेण स्यादिति तत्समभिव्याहारानुपपत्त्योपस्थितेन तस्मिन् संगतिग्रहोऽस्तीति चेन्नेत्याह। अवपमपि नसमंजस इति। इक्तोऽपि संगतिग्रहो यतः
सम्पद्द इत्यर्थः। विधिवाक्यार्थावगमात् प्राक्लोकेऽपि सुरवविशेषतत्साधनयोः स्वर्गपदप्रयोगाद्यर्शिष्टानामुष्मिकापूर्वतया स्वर्गपदस्य तत्समभिव्याहारमात्रे
ण लौकिककार्येऽपि स्यात्स्वयोगात्तु तन्माऽपि भावार्थकार्यस्त्वे सिद्धे तदनुकूलस्य स्वर्गस्यैतद्धेतु देनापि वक्तुमस्वात्‌। उक्तार्थापत्तिगम्यत्वेन तस्मादपूर्वत्वे हेत्वस्य
नोकेयायेनम्मुक्तनिरितिभावः। शक्तिग्रहासंभवोपपादनफलमाह। शक्तियह इति। शब्दस्य लिङादेः। इहवेदे। अशंकितेन बाधकेनापि॥३५८॥ ॥

८२

ननु भवन्मते सर्वप्रमाणानां योग्यमपि ब्रह्मपथाशास्त्रप्रतिपाद्यमेव स्वमते कार्यमपि शास्त्रार्थोस्तित्याशंक्य दैवमुपमाह । शाब्दबोधस्य अन्वयं प्रमितिसहायस्य प्रकाश
मिसर्थः । बुद्धिर्निश्चयात्मा करणेन मर्दनः करणांसं कलविकलरूपंइति मन्देवमनसलदुःखमनीसति छतीसति बुद्धिमनलस्मिन्वाक्यानसागोरस्याधिस्य प्रक
२८ शब्दुलतोहंकाराशबलस्य साक्षिणसमादिशबलस्य च प्रत्यक्षादिनोपस्थितिसंभवेन तत्राग्रहीनसंगतिके वेदांतैर्लक्षणया पर्तांब्रह्मणः प्रतिपादनात्तस्य
शास्त्रप्रमाणकत्वं पुनस्तेन तथात्वे रमितकार्यस्य न चतरविलिङ्गादिलक्ष्यमस्तीति वाच्यं । तथात्वपानभ्युपगमात् वाक्यार्थसंबंधितया मानांतरानधिग
तस्य जडत्वेन स्वतोप्यनुपस्थितस्य तस्य तन्मते लक्ष्यतायोगाच्च । अस्मन्मते लक्ष्यस्य ब्रह्मणो मानांतरेनुपस्थितस्यापि स्वप्रकाशत्वेनोपस्थितत्वात्पुनत
श्चलस्यतन्मिभावः ब्रह्मादिपदार्थशबलस्य परोक्षत्वादमुत्रेमुत्रे शबलेवाक्तिग्रहसंभवस्य फलमाह । इति शास्त्रेति । इति हेतोर्हेतुपदं शास्त्रप्रमाणकं सं

शास्त्रत्वयं प्रभ मल्ल प्रविहत्य सूत्रं विश्लेषोपरं पदमुत्रानुशाश्वताक्तिशाशाख्या प्रहीतुमति बुद्धिमतस्य पीतिशा
स्त्रप्रमाणकमदः प्रवदंति संतः ॥ ५८ ॥ जातः सुतः संकलवंशविवर्धनस्ते दिष्ट्येति वाक्यसमनंतरमस्य बुद्धि
दृष्ट्वा श्रोतुर्मुखस्य तिवत्रोन तु पुत्रजन्मवस्तुरूपमनुमीयत एव बाले ॥ ३५९ ॥ ॥५९॥

तो वा रेताय गारवः शास्त्रयोनित्वादित्यादिन्यायवदंतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ एवं प्रवर्तकवाक्याधीनामेव शब्दार्थसिद्धौ प्युक्तिमनुपेक्षणसाधवादोन्मेनतान्वित एव शब्दार्थो नतु
तादृशकार्यान्वित इत्युक्तमितरांनी सिद्धार्थकवाक्यादपि प्रथममव्युत्पन्नः संभवात्प्रवर्तकवाक्याधीनासा तत्रैव कार्योपस्थिते संभावनाकार्यान्वयी सर्वेषांशार्थ
इत्याशयेनाह । जातः सुत इति । वाक्यसमनंतरं वाक्यश्रवणानंतरं अस्य श्रोतुर्विप्रस्य मुखात् इति मुखविकासादिलिंगो मन्वैवलिंगेन तदुपस्थोरशोपुत्रजन्म
वस्तुनि पुत्रजन्मरूपवस्तुविषया बुद्धिरनुमीयत इति संबंधः । पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणानंतरं पितुर्मुखविकासं दृष्ट्वा ज्ञानपुत्रादिपदार्थस्तटस्थो य
थिदानीमिष्टज्ञानवान् प्रसन्नवक्त्रो दृश्यते संप्रतवदिति तस्येष्टविषयं ज्ञानमनुमिनोति तच्चेष्टं वस्तुतः पुत्रजन्मैवेति पुत्रजन्मवस्तुनीलक्षणेवमेव न सिद्धवाक्या राम॰
लरास्मिन्ज्ञाने तन्मानुमानं संभवति लिंगाभावादिसत्सदिति भावः ॥ ३५९ ॥ ॥ ३५९ ॥ ८२

एवमपि कथं पुत्रजन्मादिज्ञानसिद्धिरित्यत आह । मतार्थनिश्चेति । उदितेन पथा उक्तेन मुखविकासाद्युपायेन पूर्वोक्तलिंगेनेष्टज्ञानानुमानं तदर्थं किं तदिष्टमिति जिज्ञासमानः पु
त्रस्ते जात इति वाक्यैवमदर्शितिनतस्य तनुलिंसकुंकुमाद्यंकितवाससा तदंगानां तस्मिन्सुखाभिमिजंतया वगतं पुत्रजन्मैवतन्मान्यथैया सुखस्य सवादीति निश्चित्येतदु
त्रजन्मज्ञानं कुतोस्याभवदिति तत्कारणमालोचयन्प्रसक्तवाक्यश्रवणानंतरमेव तज्जन्मदर्शनात्तद्वाक्यमेव पुत्रजन्मज्ञाने निमित्तमिति निश्चित्य सिद्धार्थवाक्यादपि श
ब्दशक्तिं गृहीतुं शक्यत इत्यर्थः । तत्र लोके प्रवर्तकनिवर्तकवाक्यं मूलं यस्य शक्तिग्रहस्य स प्रवर्तकनिवर्तकवाक्यमूलशक्तिग्रहः केवलं तन्मोदरस्य न हेतुरित्यर्थः ।
६० ॥ नन्वेवं पुत्राद्यनेकपदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थज्ञानस्य पुत्रादिपदसमुदायात्मकवाक्यजन्यत्वनिश्चयेप्यस्य परस्मात्स्मिन्नर्थे शक्तिरिति कथं मरूढसाविनानि

मतार्थनिश्चवचनादपि शब्दशक्तिः शक्यग्रहीतुमुदितेन पथानभिज्ञैः ॥ तत्र प्रवर्तकनिवर्तकवाक्यमूलशक्तिग्रहैकनियमस्य न हेतुरस्ति ॥ ३६० ॥ सा
मान्यतः प्रथममेव पदार्थपिंडो वाच्योस्य वाचकमिदं पदपिंडरूपं ॥ इत्याकलय्य पुनरेष विशेषतोपि शब्दार्थसंगतिमवैति जनस्तटस्थः ॥ ३६१ ॥

अवेनुं शक्यत इत्याशंक्याह । सामान्यत इति । संमुग्धाकारेण पदार्थपिंडः पदार्थसमूहः पदार्थसंसर्ग इति यावत् । अस्य प्रकृतवाक्यस्य वाचकं अस्य वाक्यार्थस्ये
ति विशेषः पुनः सामान्यतो वाक्यतदर्थज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावमवगतं तरं एष व्युत्पित्सुः विशेषतोपि शब्दार्थसंगतिं पुत्रादिपदस्य तत्तदर्थविशेषसंगतिं अवैति
अवगच्छति । सामान्यतोर्थसमूहे पदसमूहस्य गृहीतसंगतिको तटस्थो बालः स्वान्मन्यवगतपुत्रासेक्षितसाधनभावः प्रयत्नादेवदत्तपुत्रोजनि देवदत्त
पुत्रः जात इति वाक्यश्रवणानंतरं तस्मिन्नतिमलिनमुखादि दृष्ट्वा पूर्ववदनिष्टज्ञानमनुमाय तनस्य तेवाक्यजन्यत्वं निश्चित्य सत्पुत्रादपदार्थविशेषपुत्रा
दिपदस्य योग्यतरा । वितेपृथक्संगतिमवगच्छति । अतः प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्तकवाक्याधीनत्वनियमो नास्ति परस्य भाष्यमिति मूलतात्पर्यं ॥ ३६१ ॥ ॥

ष्यो

४ मोदनं पचतीति श्रुत्वा पचनकरणं प्रज्वलत्काष्ठजातं चक्षुषा तस्मिन् काष्ठे स्थालीपाकादौ पचतेन तदर्थविशेषस्यालाभा ४
८३ एवं प्रसिद्धपदस्य समभिव्याहारादप्रसिद्धपदस्य विनैव कार्यान्वयप्रतीतियोग्येतरान्वितेसंगतिग्रहणादप्रसिद्धार्थस्य कार्यान्वयित्वनियमो न च तत्रापि
पदान्तरस्य कार्यान्विते प्रथमावगतशक्तस्यानुरोधेन कार्यपदाध्याहारोऽस्त्विति वाच्यं। योग्येतरान्वित एव प्रथमं संगतिग्रहोपपादनादित्याशयेनाह। काष्ठैः स्था
ल्यामिति। पूर्वोक्तादन्तरितैरेव वचसां काष्ठपदस्यातिरिक्तपदानां शक्तिपरानां किंतु श्रमनादिविषया व्युत्पत्तिर्ज्ञेया। आकृष्य तस्मात् प्रयोगात् पूर्वं प्रवीणाः
निपुणो विद्वान् बालः पूर्वोक्तविविधैः काष्ठैः स्थाल्यादिपदानां शक्तेर्भिज्ञया सहितोपादिमायेन काष्ठशब्दस्य शक्तिं सपदि मनुत इति संबंधः। ५२। इष्ट
नी प्रथमप्रवृत्ते प्रवर्तकत्वात्स्वाधीन तन्नियमेपि न कार्यान्विते शक्तिः क्रियातिरिक्तकार्यस्य व लोकेऽप्रसिद्धत्वादित्याह। न च क्रियापीति। न प्रमाणप्रथा
नुगमितिसंबंधः। न तावद्व्युत्पत्तेः अर्थातिरिक्तं कार्यं प्रतिज्ञापि धात्वर्थ एव तत्र स्थ धातुनैवाभिहितत्वेन लिङादिनाप्यभिधानायोगात्। अनन्यल

काष्ठैः स्थाल्याम्पचति विविधैरेवमुक्ते कृतीति श्रुत्वा बालः सपदि मनुते काष्ठशब्दस्य शक्तिं। दृष्ट्वा तस्मिन् पचनकरणं प्रज्वलत्काष्ठजातं स्थाल्यो
पाध्यादितरवचसां शक्तिशुश्रूषमवीणाः॥६३॥ न च क्रियापि नः कार्यं नाम प्रमाणान्तरयथानुगम्यदिह तु पुनर्लिङ्गो गेहे तिवाय नौ॥ न
खलु तदितो धात्वर्थादेः पृथक् प्रवसीयते अन्ननुतदिह श्रेयो हेतुर्लिङादिप्रत्यर्थता॥६४॥ ॥३६३॥

प्रस्येव शत्रुर्थत्वात्स्वं च कार्यत्वाकारणान्तस्य लिङर्थत्वमिति चायं कार्यत्वस्य च तु साध्यतारूपत्वेन तस्यानतिप्रसक्तत्वेन प्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकाभिधा
यिलिङर्थतायोगान्न स्मात्कार्यं दुर्निरूपमित्यर्थः। अनुरागार्थं निरूपयस्तादकिमित्यत आह। यदिहेति। तु खधारणो। यदेव स्वार्थः। कार्यमपि लिङर्थत्वं न
संभवतीति वृकुंतरेति नासंगतमित्यर्थः। पुनःशब्दो लोकार्थे। अननुभवे दृष्टते अभिमतकार्यमेवानुभूयत इति कथं तदप्रमाणकमिमास्तदं स्मृत्या साध्यतया
धात्वर्थस्येच्छा वा तदाकारतायां कीर्तिस्त्वानुभूयते नान्तरदिति किं किंचिदित्याह। न खल्विति धात्वर्थः क्रियाप्याद्यन्वरूपा दिव्य हव। करः कर्मेऽनन्तरिः
कार्येति कारककलयोरपि कर्तव्यत्वप्रतीतेः इतः प्रसिद्धधात्वर्थादेः पृथक् न स्वलक्षकार्यं प्रसीयतइत्यन्वयः। ननु कृत्तर्हि प्रवर्तको योग्यतादि रामः
नो येन तत्राह। श्रेयो भावना देर्बालादीनामवहार हेतुत्वेन प्रसिद्धत्वात्स्यानुमितस्य लिङर्थत्वकल्पनायोगादिष्टसाधनत्वमेव लिङर्थः सेश्रेयः साधनत्वमे
वशायमानं बालादिप्रवृत्तौ कारणं तथा तत्त्वं प्रहृते लिङाद्यभिधेयं कल्प्यमित्याह। भजतीति। इह लोके श्रेयो हेतुरिष्टसाधनं भावप्रधानो निर्देशः।२६३॥

ननु स्वप्रेधमाहरेत्याचार्यवचनेन माणवकः प्रवर्तते न च तस्य किंचिदिष्टं लभ्यते एवमहत्प्रवर्तितलक्ष्यं श्रेयोहेतुत्वं प्रवर्तकं येन तल्लिङर्थो
भवेदिति तत्राह। न खलु जगतीति। गुरुवचनात्। आचार्यादिवचनात्। प्राज्ञः प्रेक्षावान् माणवकस्तया दिवत्स्त्वच्छेपस्यस्माचार्याज्ञापालनमिष्टसाधनताद्दृश
मस्येवष्टेयदितसाधनत्वमेव तत्रापि प्रवर्तकं। यदिति तदुभयार्थमित्यालवकेन स्मर्तिनप्रवर्तनैव। दर्शनेहि तुष्टोऽयं शिष्यास्तथाविधा इति भावः॥ ज
रुक् तर्ह्यप्रबोधाना दुष्ट एवमप्रवर्तकः स्यादित्याशंक्याह। गुरुवचनाद्वेयो हेत्विति स संविकीर्षारूपो रूपो धात्वर्थरागः प्रवृत्तावहिवं भाकांक्षते। पारम्परा
यादि वचनादिष्टसाधनत्वज्ञानोत्पाद पुनः पश्चाद्रागो स न्तिः। ततस्तु स्तु रागो रागाधीनः स माणवकादिः प्रवर्ततइत्यर्थः। तथाचचिकीर्षायामपि विधि
न मिष्टसाधनताज्ञानं तदेव बालादिष्टापामधिकारणमित्यर्थः। ननु श्रेयः साधनत्वमतीतादिसाधारणं कथं प्रवर्तकमिति चेत्सत्यं योग्येष्टसाधनत्व
स्य प्रवर्तकत्वेनातिप्रसंगाभावादित्युक्तत्वादिति।६४॥ एवमिष्टसाधनताज्ञानस्य मतद्वयं प्रति पन्नस्य प्रवृत्तिकारणत्वमुपपाद्य तत्रापि विशेषसंगतिमाहं कृत्व

नखलु जगति श्रेयो हेतुप्रतीतिरुदयादिते गुरुवचनात्क्वापि प्राज्ञः प्रवर्तितुमर्हति। गुरुवचनाच्छ्रेयो हेतुमतीदुदयात्तु न स्त एव दुष्रागो
रागी संनीततः सहिचेष्टते॥६४॥ नयनिपुणाधीर्बालश्चेष्टां समीक्ष्य समीहितः कृतनदुच्चितज्ञानः पुनर्निज आत्मनि। परतनुगतं
श्रेयो हेतुमतीत्तदुत्थतं चरितविषयेरागं तस्य प्रवर्तकमिंगति॥३६५॥ ॥३६५॥

प्रमप्रवृत्तिं प्रसत्त्व वहितमाकांक्षीनचिकीर्षानुमानं तद्धेतुरिष्टसाधनताज्ञानानुमानं चव्युत्पत्तिरित्याह। नयनिपुणाधीरिति। अनुमानेकुशल धीरित्यर्थः॥
समीहितः प्रवर्तमानस्य कृतं तस्यानुमानस्योचितं यथा भिज्ञानं येन स सकृतनदुचितज्ञानः। निज आत्मनि स्वात्मनि। परस्य प्रवर्तमानस्य तनुगतं श्रेयो
श्रो३ हेतुमतीत्यस्यात् कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानोत्पन्नं गुरुस्थितमुत्पन्नं चरितविषये नादनोष्टसाधनत्वावगतत्वाद्वर्थं तस्य प्रवर्तमानस्य
गतिः अनुमिनोति। तस्मान्मयेव्यादिलिङादि समभिव्याहृतं वाक्यं श्रुत्वा प्रवर्तमानवृद्धस्य गवानयनादिचेष्टां दृष्ट्वा बालः पूर्वं स्वात्मनि प्रवृत्ते श्चिकीर्षाजन्म
त्वान्तिनिश्चयवान्नविमतापवृत्तिश्चिकीर्षाजन्या चेष्टात्वात् मदीय भोजनादि प्रवृत्तिवदिति। मध्यमवृद्धे चिकीर्षामनुमाय सा पिचीति
श्रेयः साधनताज्ञानजन्या चिकीर्षात्वात् मम भोजनादिवदिति कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चानुमिनोतीत्यर्थः॥३६५॥ ॥ ॥

सं·टी·म·अ·१

८४ ततः किं तत्राह। प्रवर्तकोऽस्यानुमेति। ततः परं तदनुगत रागानुमानानंतरं प्रवर्तकस्य गवानयनादिप्रवृत्तिजनकस्य गवानयनादिकर्तव्यमिति रागस्योत्पादस्य मनुष्यतिर्यं
न तस्य श्रेयः साधनता विशेषज्ञानस्य निर्बंधने विषये समीहितोपायविशेषवस्तुनि कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधने प्रतिपत्तिहेतुतां गिरो लिङादिशब्दस्य
स्यानुमाय पुनर्विशेषसिद्धौ तु लिङादिपदविशेषस्यार्थविशेषे शक्तिसिद्धेश्च मीहते व्युत्पन्नाः। प्रकारेणायमर्थवानभवनीयर्थः॥३९६॥ नन्वेवमपि किं
माख्यातमात्रस्य तत्र शक्तिः किं वा लिङ्लोडादेरुतविशेषस्येति कथं विवेकस्य सिद्धिरत आह तमेव यविशेषं दर्शयितुमाह गवानयनादिपरसोधारणां तद्विवेको
पायमाह। परांतरस्येति। अप्रतीतावस्यान्तरात्। पदस्य प्रयुक्तावप्रयुक्तस्य पदस्यात्यागिरः अस्मादावापात् उद्धरणात् तस्यागात् विशेषस्य सिद्धिरित्यर्थः

प्रवर्तकोऽस्यान निर्बंधनेतत् समीहितोपायविशेषवस्तुनि गमिरोऽनुमाय प्रतिपत्तिहेतुतां गिरो वसिद्धेः तु समीहिते पुनः॥३९६॥ पदांतर
स्यागमनादिहाप्यतस्तथा पदस्योद्धरणादिगोगिरः॥ विशेषसिद्धिं लभते प्रयत्नवान् पदार्थसंबंधगतां विचक्षणः॥३९७॥ लिङादिशब्दे
पगते लिङादेः प्रत्यागते प्रेक्षितसाधनत्व प्रतीयते नैन लिङादिशब्दः स्वर्थवाचीति सर्वेतिवालः॥३९८॥ ॥३९७॥

लभते प्रयुक्तपदविशेषस्योद्धारे यस्यार्थविशेषस्य ज्ञानं न भवति अन्यत आनीतपदविशेषज्ञानाच्च यस्यार्थविशेषस्य ज्ञानं भवति तयोः पदविशेषयोस्तावे
वार्थौ भवतः तज्ज्ञानस्य तदन्वयानुविधानादिति। अन्वयानुसंधानयत्नवान् इत्यर्थः। अत एव विचक्षणः प्रेक्षावीर्य पदार्थसंबंधगतां पदार्थसंबंधः शा
क्तिः तद्विषयां विशेषसिद्धिमिति संबंधः॥३९७॥ उक्तेनन्यायेन लिङादिविशेषस्य श्रेयःसाधनतारूपेऽर्थे संबंधं साधयति। लिङादिशब्द इति।
येन गामानयेति प्रयुक्ताद्वाक्यात् तदानयनस्य इष्टसाधनत्वं प्रतीयते यस्तु पुनर्लिङादिरपि सुप्यते तत्रैव वाक्ये आनयेत्यादिविधिपदे प्रयुज्यते तत
त्प्रतीयते तेन सर्वलोकलिङादिशब्द स्वर्थवाचीति वेत्तीति संबंधः। एवं च लिङादेर्लिङादिसाधारणाख्यातस्वरूपेणाश्रयः साधनत्ववाची किं
तु लिङ्त्वादिनैवेति भावः॥३९८॥

एवं योग्येतरान्वितेगवादिपदानां शक्तिः इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकं तत्रैव लिङादेः शक्तिर्न तु कार्यत्वेन वा दिपदस्य योग्येतरकार्यान्वये गौरवादिति उक्तो
नन्वेवमपि लाघवादन्वित एव शक्तिरस्तु न योग्येतरान्वित इत्यत्राप्येष्टमेव तत्र दस्माकं सिद्धान्तार्थवादिनाम् इत्याह। योग्येतरेति। वाच्यतागवादिपदस्य यता
अस्त्वगवादेः तु कार्यान्विते शक्तिरिष्टा न तस्मात् गौरवदुष्टत्वादित्याह। कार्यान्वितत्वेति। तर्हि किं प्रवृत्तिपदार्थे शक्तिः तदपि न अन्वयप्रतीतेराकांक्षादिकल्प
संगादित्याशयेनाकांक्षापूर्वकमाह। किं त्वन्वितत्वेति। नन्वयोग्येनान्वितरेणान्वयो न संभवतीति तदपि तत्र विशेषणमिति चेत्सत्यं तेन विनाप्यन्वयप्रतीति
रस्ति। तथापि शक्यार्थतायां तन्त्रयोजकं तेन विनाप्यन्वयमात्रस्य शक्यार्थत्वे तद्विशेषणस्य प्रयोजनानिरूपणादित्याशयेनाह। न विशेषणस्येति।
कार्यत्वस्य वाच्योग्येतरत्वस्य वेत्यर्थः। प्रयोजकं तदभावे बाधकं इह अपि धेयेननु यत् किं विदन्वितगवादेः किं वा दिपदस्य शक्तिरूतानयनादि
पदाभिहितान्विते। नाद्यः अवाच्यार्थानियमप्रसंगे नकरविद्धिमान येते वाक्यादस्यमानमगावादयेत् अनुभवप्रसंगात् न द्वितीयः परस्पराश्रयापत्तेः अ

योग्यतरान्वितया न बुधास्ताः स्वकार्यान्वितत्वबुधा स्तुतरां न चेष्टा॥ किंत
न्वितत्वबुधा न विशेषणतास्य किं चित् प्रयोजकमिति स्ति निरूपणात्॥३९९॥

नयनपदे नगोपदाभिहितान्विताभिधाने तदर्थान्वितां गां गोपदमभिदध्यादेवमानयनपदमपीति चेत् आगवादिपदे नहि स्वस्वार्थे स्मृति संस्कारोद्बोधाधी
नतदितिवत्स्मरसथाप्रमुदसंस्काराणामपि वाक्यार्थानुभवप्रसंगात् संस्कारोद्बोधस्व परस्परापेक्षयत् इति तत्। अन्यथा पदार्थस्मृतिसंस्कारोद्बोधस्य
पदजन्यावितिगौरवात् स्मृतेतात् प्रवृत्तिनाशित्वेन ततत्तरजन्यपदार्थस्मृतिवृत्तिरिति सकलपदार्थविषयस्मरसंतरप्रसंगात् वाक्यार्थानुभवसामग्र्यानुत्पत्ति
बंधाद्वा। संस्कारोद्बोधस्तु स्वावलकार्यभावीति नोद्बोधांतरप्रसंगः पदार्थसंस्कारः पदेनोद्बुध्यते स आसन्नं दृष्टुध्यते। एवमाकांक्षितयोग्यसन्निहिता
न्वितं पदानामभिदधतीं नपरस्पराश्रयः। वाक्यो त्थानुभवस्यैवेदं विधयुक्तत्वबुद्धिविषयत्वनियमात्तत्स्त तोद्बुध्यितसंस्कारागोचरार्थविशेषनि
रूपितान्वयस्य सामान्यान्वयतया तेरपि पदैरभिधानात् वाक्यार्थविशेषसिद्धिरिति भावः॥३९९॥ ॥३९९॥

८५ अभिहितान्वयवादिनां मतमिदानीं दूषयितुमनुवदति। यत्केचिदिति। यदाहुरिति संबंधः। तदुक्तिमेवाह। अभिधायेति। पदार्थाननन्वितानिति शेषः। एतावता
पदार्थमात्राभिधानेन उपरतवंति। प[redacted]र्यवसन्नानीति। न वाक्यार्था
नुभवं जनयंतीत्यर्थः। कथं तर्हि वाक्यार्थबोधस्तेन विना स कथं श्रोतुः स्यादित्यत आह। तेभ्य इति। पदाभिहितपदार्थेभ्य इत्यर्थः। पश्चात् पदव्यापा
रोपरमानंतरं तु रवधारणे नेत्यस्थितिसंबंधः। तेषां पदार्थानां विशेषणविशेष्यतया संसर्गबुद्धिरिति संबंधः। अपरापदजन्यमतीनेरमा। भवत इ
त्यर्थः। उत्सत्यत इत्यर्थः। पदानां हि पदार्थबोधे एव पर्यवसानं अन्यथा विरम्य व्यापारप्रसंगात्। पदाभिहिताश्च पदार्था विशेषणविशेष्यतया परस्प
रं संसृष्टस्वरूपात्मानं बोधयंतीति न वाक्यार्थानुभवस्यानुपपत्तिः न वा श्रोतुः प्रवृत्तेः न चाविद्यमानानामतीतार्थानां कथमनुभावकत्वमिति वा

यत्केचिदाहुरभिधाय निजान्पदार्थानेतावतोपरतवंति पदानि तेभ्यः। पश्चाद्विशेषणविशेष्यतया तु तेषां संसर्गबुद्धिरुपजायत इति सिद्धा
तीति ॥७०॥ तद्घटते न खलु किंचिदपि प्रमाणमस्याः प्रसाधकमुदीरितकल्पनायाः। येनोपलब्धिविषयत्वमुपागतानि संसृष्टमेव तु पदा
नि पदार्थमाहुः ॥७१॥

व्यापारमतेनाह। पदाद्विज्ञायमानतयातीतादेरपि ज्ञानकारणात्तोपपत्तेरन्यथा पदेष्वपि तदनुपपत्तेर्व्यभिचारस्तान्यथाचास्यंतलाघवाच्छब्दार्थ एव
पदानामुक्तिरिति भावः ॥३७०॥ संसृष्टमनन्वितार्थशक्तत्वे लाघवं न तथापि आद्यशिष्टानुभवस्यानुभवारंभमाणिकीयं कल्पना स्यादित्याह। न तद्घटमिति।
तद्दुरूपपादमित्यर्थः। कुतस्तत्राह। न खल्विति। कुतो न प्रमाणमिति चेत्। येन पदानामेव संसृष्टार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धं तेन लघुकल्पनान्यथाभिधा
ह। येनेति। संसृष्टमेवेति। परस्परमेवैशिष्ट्येन। अन्यथा हि पदानि स्वाभिधेयान्यर्थसंसृष्टार्थप्रसयोद्देशेनैव प्रयुंजते। तस्मैव श्रोतुः पुरुषार्थजनकत्वात्
तदुद्देशेनैव प्रेक्षावतां शब्दप्रयोगात्। श्रोतापि ततस्तमेव बुध्यते तेन पदार्थमात्रप्रतिपादनपराणां तावतैव पर्यवसानं युक्तमतः किंचिदुद्देशेन प्रमा
माणिकत्वं पदानां स्वाभिधेयानां संसृष्टानुभवकार्यबलेनैव कल्पनीयमिति तदुक्तकल्पनायामप्रमाणिकीति भावः ॥३७१॥ ॥ राम० ८५

नतु शासनं परस्पराविशिष्टबोधसंभवनान्वितेन शक्तिः कल्पनीया तावतैव च उपयुक्तप्रयोगाद्युपपत्तेरित्याशंक्य शुद्धपदार्थबोधस्य परस्परान्वयव्यतिरेकाभ्यां गमा
नुहेतुहेतुमद्भावास्तित्वमिति। न हि गम्यमानस्येति वाक्यप्रयोगे पदार्थस्मृतिः पृथगनुभूयते येन परस्परं हेतुतासिध्येद्वाक्यार्थानुभवस्ततोनुभूयत इत्यन्वितएव शक्ति
युक्तेत्याह। नासंसृष्टेति। तयोरसंसृष्टपदार्थबुद्धिपरयोः नियतपूर्वभावित्वं कारणत्वं तादृशापरकालवृत्तित्वं कार्यत्वं न देतदुभयं तयोः पूर्वापरत्वाज्ञा
नेन विना न संभवतीत्यर्थः। उक्तमेवार्थं सामान्यतो न्यायमुखेनाप्याह। पौर्वापर्यमिति। हेतुफलयोरिति शेषः। सर्वजनैः दृष्टदृष्टे। द्विपक्षेबाधकमाह। नोचे

नासंसृष्टपदार्थबुद्धिपरयोः पूर्वापरत्वग्रहमन्तरेण कारणकार्यतावगतये कश्चित्समर्थस्तयोः। पौर्वापर्यमुदीक्ष्य हेतुफलतां सं
वीक्ष्य संगृह्णते नो चेत्सर्वमसंगतं भवति वः सर्वव्यवस्थाहतेः ॥७२॥ पूर्वापरत्वपबलेन हि कारणत्वकार्यत्वसंगतिमिह प्रतियंति
लोके। नो चेद्रवेरपि यमो न च तत्र कर्तुः कार्यं तु कारणविशेषमुपाददीरन् ॥३७३॥ ॥७३॥

इति। पूर्वापरत्वज्ञानं विनापि हेतुफलभावग्रह इष्ट इत्यर्थः। असांगत्ये हेतुमाह। सर्वव्यवस्थाहतेरिति। दंडादिः कारणं घटादिः कार्यमित्येवं हेतुहेतु
मद्भावव्यवस्थाविलोपप्रसंगादित्यर्थः ॥७२॥ इतराद्विशिष्य तत्कार्यकारणव्यवस्थाभावेऽपि दूषणं जयति। पूर्वापरत्वेति। पूर्वापरकालान्वया
वगतिबलेनेत्यर्थः। अन्यथा नियमः कार्यकारणभावानियमः। तत्र आदिमेकार्यरविघटादिकं तन्तुकारणविशेषं दंडादिकारणं न वकुलालादयः
पाददीरन्नित्यर्थः। अतो वाक्यार्थज्ञानापत्त्युक्तपदार्थस्मृत्योः पौर्वापर्यज्ञानासंभवेन कारणत्वग्रहासंभवात् पदानां पदार्थमात्रतात्पर्यवसा
नं कल्पयितुमयुक्तमिति भावः ॥३७३॥

८५ अभिहितान्वयवादिनां मतमिदानीं दूषयितुमनुवदति यत्केचिदिति । पदैः कृत्वेति संबंधः । तदुक्तिमेवाह । अभिधायेति । पदार्थाननन्वितानिति शेषः । एतावता
पदार्थमात्राभिधानेन उपरतवंति । [redacted] र्थवसन्ना इति संगतिः । न वाक्यार्था
नुभवं जनयंतीत्यर्थः । कथं तर्हि वाक्यार्थबोधः जन्यते न विना तत् कथं श्रोतुः प्रवृत्त्यादिरित्यत आह । ते चेति । पदाभिहितपदार्थाः इत्यर्थः । पश्चात् पदव्यापा
रोपरमानंतरं तु रवधारणे । तेभ्य इति संबंधः । तेषां पदार्थानां विशेषणविशेष्यतया संसर्गबुद्धिरिति संबंधः । अपरापरजनमतीनेरमाः अव्यतर
व्यतिरुक्तस्य तदित्यर्थः । पदानां हि पदार्थबोधे नैव पर्यवसानं अन्यथा विरम्य व्यापारप्रसंगात् । पदाभिहिताश्च पदार्थाः विशेषणविशेष्यतया परस्प
रसंसृष्टस्वरूपमात्मानं बोधयंतीति न वाक्यार्थानुभवस्यानुपपत्तिः न वा श्रोतुः प्रवृत्तेः । न चाविद्यमानानामतीतानां पदार्थानां कथमनुभावकत्वमिति वा

यत्केचित्तु पदैरभिधाय निजान् पदार्थानेतावतोपरतवंति पदानि तेभ्यः । पश्चाद्विशेषणविशेष्यतया तु तेषां संसर्गबुद्धिरुपजायत इति ब्रु
वीति ॥७०॥ तद्घटं न खलु किंचिदपि प्रमाणमस्याः प्रसाधकमुदीरितकल्पनायाः ॥ येनोपलब्धिविषयत्वमुपागतानि संसृष्टमेव तु पदा
नि पदार्थमाहुः ॥७१॥

अपरमते तावद्दूषयति इत्यादिना यमानतयातीतादेरपि ज्ञानकारणत्वोपपत्तेरन्यथा पदेशापितत्त्वनुपपत्तेर्दूषणमिहहस्तानतथाचास्मल्लाघवाद्विशेषार्थेऽयं
पदानामुक्तिरिति भावः ॥७०॥ समन्वितार्थशक्तौ बतिलाघवं तथापि प्रागुदाहृतदोषा अनुभवस्यानुभवाभावप्रमाणातिकीर्णं कल्पनेत्याह तद्घटमिति ।
तद्दूषयति परमिसर्थः । कुत इत्यत आह । न खल्विति । कुतो न प्रमाणमिति चेन्न । येन पदानामेव संसृष्टार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धं तेन तद्दूषकं विद्यमानमित्या
ह । येनेति । संसृष्टमेवेति । परस्परमेवेति शेषः । न त्वस्य पदानि स्वाभिमुखेऽर्थविशिष्टार्थप्रसयोर्द्वयोर्नैव प्रयुज्यते । तस्मैव श्रोतुः पुरुषार्थजनकत्वात् ।
तद्देशेनैव प्रेक्षावतां शब्दप्रयोगात् । श्रोतापि तत तत्समेव बुध्यते तेन पदार्थमात्रमिति न पदानां भावतैः पर्यवसानं युक्तमतः किंचिदिदं रवेपिप्रा
माणिकं तत्र पातस्मादिति ते पदानां शक्तिरुक्त्वा मुख्या अनुभवकार्यं बलेनैव कल्पनीयेति तद्दुष्टा कल्पना न प्रामाणिकी इति भावः ॥७१॥ ॥ राम० ८५

मनुशासनं परयाविशिष्टबोधसंभवनादिति शक्तिश्च कल्पनीया तावन्नैवाभियुक्तप्रयोगाद्युपपत्तेरित्याशंक्य शुद्धपदार्थबोधस्य परस्परान्वयव्यतिरेकावगमा
न्नहेतुहेतुमद्भावित्यति न हि गामानयेति वाक्यप्रयोगे पदार्थस्मृतिः पृथगनुभूयते येन परस्परं हेतुतासिद्धेर्वाक्यार्थानुभवः ततोनुभूयते इत्यभिप्रायेणाह शक्ति
पुंसेत्याह नासंसृष्टेति । तयोः संसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः नियतपूर्वभावित्वं कारणत्वं तादृशपरकालवर्तित्वं कार्यत्वं तदेतदुभयं तयोः पूर्वापरत्वाज्ञा
नेविनान संभवतीत्यर्थः । क्रमेवार्थसामान्यतोन्वयमुखेनाप्याह पौर्वापर्यमिति । हेतुफलयोरिति शेषः । स वै अदृष्टं शब्दे । दिपश्चेवाधकमाहानोचे

नासंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः पूर्वापरत्वप्रमामुत्सृज्य कारणकार्यतावगतये कश्चित्समर्थः तयोः पौर्वापर्यमुदीक्ष्य हेतुफलतां स
र्वप्रसंगः हतेनो चेत् सर्वमसंगतं भवतिवासर्वव्यवस्था हतेः ॥७२॥ पूर्वापरत्वपबलेन हि कारणत्वकार्यत्वसंगतिमिह प्रतियंति
लोके ॥ नो चेद्ध्रुवे दरमिय मो न रत च कर्तुकार्यता कारणताविशेषमुपादरीरन् ॥७३॥ ॥७३॥

दिति । पूर्वापरत्वज्ञानं विनापि हेतुफलभावग्रहश्चेदित्यर्थः । प्रसंगमेवाहेतुमाह । सर्वव्यवस्था हतेरिति । दंडादिः कारणं घटादिः कार्यमित्येव हेतुहेतु
मद्भावव्यवस्थाविलोपप्रसंगादित्यर्थः ॥७२॥ इत्तराद्धं विवृण्वन्कार्यकारणव्यवस्थाभावे दोषं प्रसंजयति । पूर्वापरत्वेति । पूर्वापरकालान्वया
वगतिबलेनेत्यर्थः । अनियमश्च कार्यकारणभावानियमश्च तत्रानियमेकार्यता घटादिरूपा तथा कर्तृकारणताविशेषं दंडादिकारणतां नैव कुलालादयः
पारहीयन्त्रित्यर्थः । अतो वाक्यार्थज्ञानापत्र्युक्तपदार्थस्मृत्योः पौर्वापर्यज्ञानासंभवेन कारणत्वस्य हासंभवात् पदानां पदार्थमात्रतानेपर्यवसा
नं कल्पयितुमयुक्तमिति भावः ॥ ७३॥

८६ मुक्तमेवं च पदानां वाक्यार्थज्ञानात् तेन पर्यवसानं न चैतावता संसर्गेऽपि शक्तिः सिध्यति। गौरवात्। लाघवेन पदार्थमात्रेऽपि शक्तिक्लृप्तैः पदैः स्वार्थस्मारितानामाकांक्षादि
सहकारिबलेन संसर्गज्ञानसंभवादेवं च शक्तिबलात्पदार्थस्मृतिर्विशिष्टज्ञानं विना पदानामपर्यवसानं संसर्गे च न पदशक्तिरिति चेत्। तत्र यत्सिद्धमिति वेत्तमाह। प
दजातबुद्धीति। पदसमूहबुद्धिजनिते सत्यर्थेऽव्यभिचारकबुद्धिरिति विशिष्टार्थबुद्धिरित्यर्थः। इहैव व्यवहारस्थले विशिष्टार्थबुद्धिस्तावत्पदजातबुद्धिजनिता ९३
भवतीति भवतामपि चेदनुविगानमस्ति तत्रार्थस्मृतिमव्यवधानकल्पनमकारणकमन्यमानामिति संबंधः। अयमाशयः। यदि संसर्गज्ञानं पदजन्यं तर्हि कार्या
नुरोधेन पदानां तत्र शक्तिरवश्यं कल्प्या। शक्तेः कार्योन्नेयत्वात्। यथा कार्यकल्प्यत्वात्तस्य तथा पटजननशक्तेऽद्रिविपटः पदात्संसर्गज्ञानं न जायेत। न च कार
णतारूपा तन्निर्वाहिका शक्तिरन्या इदं तदेः। शब्देऽपि अभिधारूपा शक्तिः सा च न संसर्ग इति वाच्यं इदं तदिति वाच्या सदृश्या एव तस्याः स्ववाच्यसंबंधानपेक्ष शब्द
वृत्तित्वेनाभिधात्वे संभवति तद्भेदे प्रमाणाभावात्। आक्षेपिका लक्षणात्मिका रागता तु नैव। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तु यथा घनुपपत्ति कल्प्यत्वात् विशेषेणाचैतद्भेद
एवोचितः। न चैवमपि पदार्थज्ञाने अपरं परयासंसर्गज्ञानमन्यथासिद्धमिति वाच्यं। यतस्तत्र्यासति वाक्यार्थे तत्रापि मनेन तस्य तेऽवस्यात्तत्रास्यापरं परासंब

पदजातबुद्धिजनिता भवति व्यतिषक्तबुद्धिरिति तावदिह। न विगानमस्ति भवतामपि चेदव्यवधानकल्पनमकारणकं॥ ७४॥ व्यतिषक्तबुद्धिज
नकं सकलं पदजातमित्यनुमन्यदि च॥ अव्यवधानकल्पनविडंबनया किमिहाजसैव जनकं भवतु॥ ३२५॥ ॥ ३२५॥

पस्यैव लक्षणात्वात्। अन्यथा तीरादेरपि तथैव गंगादिपदात्तज्ज्ञानमस्त्विति लक्षणौच्छेदप्रसङ्गात्। तस्मात्संसर्गे लक्षणामनभ्युपगच्छतस्तत्र शक्तिरवश्यं वाच्ये
ति। ७४॥ नन्वेवमपि व्यवधानकल्पनमकारणकमिति [redacted] समनुचितम्। वाक्यार्थबुद्धेः पदार्थविशिष्टबुद्धितया पदार्थज्ञानजन्यत्वात्तस्य च पदाभिधेयस्य
त्वमस्यासंभवात्। किं च वाक्यार्थज्ञाने पदमेव करणमिति तद्व्यापारतयापि सा वक्तव्या व्यतिषेके न आह। व्यतिषक्तबुद्धिरिति। अव्यवधानकल्पने विविडंबनान
न्मात् पंसर्थः। अजसा साक्षात्तत्संपन्नैवेति यावत्। नतावन्मध्येऽस्मृतिः कल्पनीया। गौरवात्। अन्यत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यतया प्रकृतेत
दनपेक्षणात्। न चैवमगृहीतशक्तेरपि वाक्यार्थधीप्रसङ्गः। संबंधज्ञानजन्यसंस्कारस्य पदज्ञानोद्बुद्धस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वावधारणेनातिप्रसं राम॰
गाभावात्। करणव्यापारोऽप्यावश्यकः स संस्कारोद्बोध एवास्त्विति। न चैवं संस्कार [redacted] जन्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानस्य स्मृतित्वं स्यादिति वाच्यं। असमानविष
यसंस्कारजन्यस्यैव स्मृतित्वात्। वाक्यार्थज्ञानं च न तथा। वा संस्कारकरणकं च ज्ञानं स्मृतिः करणतावच्छेदकारणतेव्वाति विशेषः। वाक्यार्थज्ञानेऽवाच्य ८६
मेव करणं संस्कार इत्यव्यवधानकल्पनमकारणकमेवेति भावः॥ ३२५॥ ॥

नन्वेवमपि न तदकारणकं विना कल्पितपदप्रयोगे हि ततः पदार्थस्य तिरनुभूयत इति पदस्य स्मारकत्वं क्लृप्तं। अतः संश्लिष्टपदप्रयोगेऽपि पदस्यावश्य
की। एवं च तत्रैव पदव्यापारः। वाक्यार्थबोधे तु पदार्थानामेवाकांक्षादिमतां हेतुत्वं। न चैवं वाक्यार्थबोधस्याशाब्दत्वापत्तिः पदार्थस्य मानांतरमपि
प्रसज्येतेति वाच्यं। परंपरया शब्दजन्ये विशब्दस्यतासंवीतत्वेन त्वात्। अत एव शाब्दत्वं शब्दानां तद्धेतोर्न शब्दप्रयोगोऽपि न विरुध्यते। पदार्थ
मानत्वमपि वस्यमाणदृष्टांते प्रसिद्धमिति। नो तो किं कमवकिंचिदिति चेन्नेत्याह। पारं पर्यमिति। यत्र विशिष्टः सोऽयं तिको तिमुख्यगतिस्त्वानाग
तिः संदुरापारं पर्येमाश्रयं तेनाजनेयाः विदुषां कारणाद्बलवदनुपपत्तितः। साक्षात्तत्संस्फुरति न तत्संसर्गेनास्य भावता स्फुरतीत्यर्थः। यत्रापि चेतुस्य का
रणत्वं भवितमथ च साक्षान्नोपपद्यते। यथा यागस्य स्वर्गप्रतिकारणता। अत्र अनुपपत्तिबलादिधानं तदभावविनिर्मितं परं पराकारणत्वेऽप्युत्पत्तिना
आश्रयते। यथा मध्ये हर्वकल्पनया यागस्यापि इह संसर्गज्ञाने स्मृत्या विना साक्षात्करणत्वेनापदस्य काव्यनुपपत्तिरस्तीति विशेषः॥ तन

पारंपर्यं त्वगतिकगतिं कारणतापत्तयं तेनोत्सर्गे न स्फुरति विदुषां च अतत्र प्रमाणाञ्जी॥ श्रुत्या
सोमक्रयमनुगतः साधनत्वेन हिता साक्षाद्बत्वकृत्तिमगुणाः ज्ञापनदेवमशक्तैः॥ ३२६॥ ॥

त्वादिमयुक्तानुपपत्तेः परिहृतत्वात्। न चातेसमरूपालंबनैकस्मृतिविषयतावसरे भ्योऽमध्येऽस्मृतिरनु भूयत इत्युक्तं। एवं पदानामेव स्वनासर्वगोचरवि
शिष्टज्ञानजनकत्वे संभवति यत्पदार्थस्य प्रमाणान्तरमपि न कल्पनीयं तत्र प्रमाणदृष्टांते पि तु प्रमाणांतरं संप्रति पन्नं मितिं विदृष्यत इति भावः। साक्षात्प्र
मितिकरणत्वासंभवे प्रमाद्यात तद्व्यापारनीय मिश्रयन्नस्वयं दृष्टांतमाह। श्रुत्येति। साधनत्वेन सोमक्रयमनुगतः सोमक्रयेणास्य वंधं साक्षाद्वं साक्षात्सा
धनत्वं एवात्र गाडीभाव तत्। अज्ञातेः शक्त्यभावात्। अरुणैकहायनीगुणो हि अरुणायेसादिवाक्ये अरुणया पिंगाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति साधनत्वेन बोधि
तः स्वस्याद्दृष्टत्वेन साक्षात्क्रयसाधनत्वाशक्तेः साक्षात्तद्भावं विहाय द्रव्यपरिच्छेदद्वारा परंपरया साधनत्वं प्रापद्यते॥ ३२६॥ छ ॥

८७ यत्तु पदार्थस्वरूपमात्रं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षिणोऽनुवादमवोचाम तदित्यमी शंकते। ध्वनिमानमिति। ध्वनेतद्रूपमिन्वर्थः। पुरः अग्रे हेवितध्वनिं अश्वध्वनिं अनेन
ध्वनेोपस्थितिरुक्ता। अत्र लोके। खुरखुरुहुरवध्वनौ। तुरस्यतीत्याशङ्क्य अनेन तत्सम्भावनं सूचितं। लोके हि अग्रे हरतश्च ध्वनेन रूपं पद्यते। अश्वध्वनिं खुर
शब्दं च श्रुत्वा प्रसेकमश्वाद्यवगच्छतः ध्वनेतोऽश्वोऽगच्छतीति बुद्धिर्जायते। सा न तावत् प्रत्यक्षेण साहूतादिदोषे गात् न प्रत्यक्षसमर्थत्वात्। नापि लिंगेन। वि
शिष्टार्थ [redacted] व्याप्तलिंगाभावात्। न ताद्रशाशब्दत्वं आप्तोक्तित्वतः। छलमानां तेरास्ते नवाद्युदृश्युतादिनावगतश्वेनादिरूपपदार्थे एवभ्वेतो ध्वो
धावतीति। अर्थं हूडुवतीसर्थः। २७।। तार्थेति कमाह। तद्धेदिति। अन्नया अपि पदज्ञानबुद्धिभिः प्रतिपदं क्रमेणो मन्त्रमतिप्रवोधिताः ते विशेषह
र्थानिहेतवः सर्वेवां वादिशब्दानां येषां तेषाद्या अर्थास्तेषां परस्परसंगतेः संसर्गसंसर्गस्य योग्यतादिभिराकांक्षा योग्यतासन्निधानेः सहकारिभिः

ध्वेतिमानमलिपद्रूपतः पुरः श्रुतापतस्तत्सुहेषितध्वनिं। प्रपद्यहूरवखुरखुरुहुरवरूपं ध्वेतद्रूपतुरगोटतीतिधीश्च। २७।। तद्
ज्ञपदज्ञानबुद्धिभिर्बोधितानिखिलपदार्थहेतुकः।। सर्वशाब्दविषयार्थसंगतेः प्रत्ययोभवतियोग्यतादिभिः।। २८।। ने
नतक्रमभिन्नितोपिघटते संसर्गधीरीदृशी ध्वेतो ध्वस्त रितेनभिधावतिनमिथ्यादिकाप्यस्थिता।। कार्यक्रमनिबं
धनेपदिभवेन्नास्यापरंकारणंकल्प्यं तेन पदार्थजातजनिताने यामतिर्लिंगजा।। २९।।   ।। २७०।।

सपक्षताद्विपक्षद्वयमयोभवतीसर्थः। अतः पदार्थमात्रत्वं लोकमातिद्रूमेवा आख्यितमितिनालौकिकमितिभावः। २७।। सिद्धं तीमतस्थानिनैवास्तु प्रत्यक्षस्योप
पन्नेर्नेतरर्थमानान्तरं कल्प्यमिति हृद्यपति। नेनदिति। कुतइत्यत आह। क्रमतेनेमि ततः वृक्षमात्राक्रमतः समवाणात्। इदृशी कमेणह। ध्वेतोश्वइति। अनु
मानानुमानाद्यवगतं प्रत्यक्षेणाप्यवगच्छतितद्धुक्रमसमवायावगतमपि पदार्थप्रमाणोनावगच्छति तितन्नाह। कार्यमिसादिना क्रमतेनिबंधनंका
रणांयस्प्रतत्प्रदत्तभयमपिक्रमं भवति तत्रैकेनावगतमन्येनाप्यवगम्यतां यत्तुनैव मथ च क्रमेनैवकार्ये [redacted] तितस्यापरकार [redacted] निर्व२
णांनकल्प्यं कार्यसत्तेनैव निराकांक्षत्वात् ततः किंतआह। तेनेति। एवामतिः ध्वेतोश्वरत्यादिमतिः किंप्रमाणाजा तर्हीयामतिस्तआह। लिंगेनेति। लिंगेतिप्र रामo
तक्षस्याप्युपलक्षणं।। २९।। ८१

नपदार्थजातजनितेसादिविवृद्ध्येवं तर्हि प्रत्यक्षादिसमुदायादेवामतिरस्विसाशंकामपिनिराकरोति। पदार्थमिति। पदार्थसंबंधिपदार्थे पदार्थसमुदायरूपमिति
वतः पृथक्प्रत्यक्षादिप्रतिकं। अपरंपरस्पेक प्रत्यक्षादिकलादकीरितं नानाप्रमाणोद्भवं प्रत्यक्षलिंगसमुदायजं मत्ततः कलंसंसर्गज्ञानं ध्वेतोश्वोधावतीत्येवंरूपा
प्रमाणंप्रत्यक्षदूषणमाह। अनेति। तस्मिन्नुपक्षेदूपदसर्थः पदार्थसमुदायस्यप्रमाणसमुदायस्यवप्रमाणकं प्रमाणानां क्रमतानामुभयप्रमाणात्वमतैव
कल्पनीयमितर्थः। अथवा पृथक्प्रमाणानां तपदेनाप्रमाणताकल्लक्षेयपक्षद्वये सिद्धिमांतरं कल्प्यं पतदसर्थः। तर्त्येनमथासिद्धकार्यत्वज्ञानं दस्यतत्स्यामाएवं
कल्पतामिसाशंक्याह। सिद्धे हि तुरिसाह। क्रमप्रमितानिंप्रमितिःप्रमाणांतरस्याप्युपलक्षणं। इदं मिहामिश्वेतं श्वेतद्रूपेणसमक्षेन्द्रियसन्निकर्षसत्वरस्येवाप्यथाश्वे
नरतिशानासंभवात् अश्वत्वाप्रसंज्ञाने चक्षुषोयद्यपि सेत्यश्चमतिबंधकत्वथापि हेषादिना तदनुमानेनहिविशिष्टेदिवेराप्रत्यक्षमिस्तेवपरोक्षापरोक्षरूपाश्वे
तोश्वोधावतीतिधीर्भवितुमर्हति। एवं दिमतश्चश्वेतः अश्वः हेषाकर्ता संमतवदितिश्वेतोश्वइतिविशिष्टज्ञानेश्वेतोश्वोधावति। यद्यपि धावनेन नाना दे
पदार्थमप्यक्रमप्रमाणान्तरं नानाप्रमाणोद्भवं नाप्येतत्क्रमतमन्यपक्षयुगलेकल्प्यं सिद्धिमांतरं।। क्रमं लिंगमतोपिलिंर्वहतिवेत्संसर्गधीरीदृशीपदार्थेनपृथक्प्र
शोधुदेशमानतान्नादृशादेवरनवत। एवं ध्वेतरूपहेषाखुरखुरुहुरवनादिकं तत्वसामान्याधिकरण्या ((मानचकलंनानाप्रमाणाद्भवं।। ३२०।।   ।।
उपपत्याप्येतादृशीधीर्भवितुमर्हतीतिमन्तरर्थात्वद्धेतस्वमेसाश्रयेनोपसंहरति। पदार्थमिति। पदार्थसमुदायकरणिकेसर्थः।। ३२०।। एवंयोग्येतरस्कार्यान्वितेयो
ग्येतराव्विते वानपदानांशक्तिरितिगौरवात्। नापि केवलपदार्थे वाक्यार्थप्रतीतेराकांक्षितत्वापत्तेश्च। केवलार्थशक्तेस्पआकांक्षादिसहकृतेभ्यः पदेभ्यो न संसर्गधीज
न्माः अत्रालाकार्यसंभवेनेतरकार्यानुरोधेनाहउक्तेरपितत्वावपकलाना कारणताव्यवहारैरेवसत्त्वावयसंबंधानपेक्षणाद्धृतिरस्त्वेनाभिधानात्। तत्राप्यपदस्मारि
तपदार्थानामेवाकांक्षादिवशात्संसर्गस्वसंसर्गविषयज्ञानकारणतानाशब्देभ्यः साक्षादेववाक्यार्थप्रमासंभवे मध्येप्रसन्नितिकुलनायोगात्वाक्यार्थबोध
स्पशब्दाजन्यत्वेशाब्दत्वं नस्यात्। नन्वपरंपरयाशब्दप्रमलत्वेनशाब्दत्वं वास्तुरूपादिलिंगजानुमितेरपि चाक्षुषत्वापत्तेश्च। पदार्थविषयप्रमाणांतरं कल्पनाप्र
संगादपिनेपक्षाः साधवस्तुकमिस्तनीलाघवेनाहविमात्रवाचकशब्देनयत्रिविषयपदार्थशक्तपदेभ्योवाक्यार्थोलक्ष्यतामेवं चनप्राप्तकोदोषः कोप्यप्रस
ङ्गतस्याशोंपाद्यपिप्रतिविपादव्यिबाधनुरोधेनकेवलहार्थेशक्तरुकते स्थितेऽन्वयबोधस्यशाब्दत्वंमपत्वात्। नीवास्माकमनिस्थमिलाशय मेतदभिसाक

९९ रत्नोद्योतयन्नुपसंहरति नासंसृष्टमिति वदंति यत्तनीतिर्दोषः। कार्यान्विते शब्दसंगतिं निराकृत्य सिद्धान्विते तत्समर्थनं कृत्स्नमाह। एवं सतीति। सिद्धान्वितस्या
पि शाब्दार्थत्वसंभवे सतीत्यर्थः। अपवर्जितेति परिहृता क्रिया कार्यं यस्मिन्नुक्ष्मलेति तरलं समर्थाः॥ ३८१॥ एवमभिहितान्वयादि निराकृत्य अन्वितस्याभिधानं
र्थं स्तुते। ननु को यमभिनिवेशस्तवाभिहितान्वयपक्षेऽपि लक्षणायाः स्वं शब्दसिद्धिसंभवात् ततो वक्ष्यमाणस्यैव तत्त्वमनेन प्रतिपादयत्वादेतावांस्तु व्यासस्तथैव साध्ये
न्नाह। अभिहितघटनेति। अभिहितानां घटनायामन्वय इत्यर्थः। इत्थं नियमः कस्मादस्य कस्मान्नरत्वं यत् पितृमातापोथदेति शब्दस्य वाक्ये योजनीयः। ननु विद
पि समये पक्षपातो नास्ती तिसंबंधः। नन्वेवं शब्दलिङ्गानो नयमविसंभवतीति कथं न संगीकारस्तत्राह न्याय्यमेवैतदंगीकारस्तत्राह। बहुघटनेति। बहूना

नासंसृष्टमतो वदंति वचना न्यायाश्च क्रियासंगतं योग्येनान्वितमेव केवलमहन्याहुः स्वमर्थं यतः॥ एवं सत्यपवर्जितक्रिय
मलं सिद्धमल स्वं सदासंसर्गादि विवर्जितं चेदस्तु तं वस्तुस्वरूपं स्मृतिः॥ ३८१॥ अभिहितघटनाथवान्वितानामभिहितिर
स्तथवानवस्थानात्॥ कोविदपि समये भिन्नः कृतविन्नबहुघटनानामकथस्तु निष्ठा वाक्ये॥ ३८२॥ अभिहितघटनाव
बोधपन्याय रदृशीनामिहितिस्तथान्वितानां॥ अनधिकलार्थगोचरतो न तदुभयं स्मृतिमिस्त्वके पदानां॥ ३८३॥ ॥

मर्थानां घटनात्मकं यद्वस्तु प्रतिपाद्यं तन्निष्ठं वाक्यं गम्यमानमयेत्यादि लौकिके ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादि वैदिके चाभिहितघटनेत्यादि संबंधः॥ ३८२॥ बहुघटनात्मके
ति विशेषणात्प्राग्वत्समाह। अभिहितघटनामनवेदिपरदृशीति प्रसंगस्य प्रकाराविदात्मनां सिद्धीनां तस्यान्विततत्त्वेन नाभिधानायोग्यता धर्मिता कुतो
नेत्यत आह। अनधिकेति। अ[redacted]तो नधिकेति। अधिको विषयस्तस्य न भवतीत्यनधिकः अधिकलः नादशः स्मृतिरूपो र्थोऽगोचरत्वे योन्ते
यांभावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः। अबाधिकेत्यन्वितत्वं विकलेति केवलत्वं यद्यप्यासत्ववस्तु केवलतथाप्यन्वयप्रतियोगितया स्वरूपेणावाभिधान राम०
योग्यं स्वप्रकारत्वादिति विकलो न्याभिप्रायोदुष्टत्वात्। उपसंहरति। नत्विति। न तस्मादुभयं अभिहितान्वयो न्विताभिधानं च॥ ३८३॥ ॥ ९९

गनुपसंदधेपि वाक्यमप्राप्तं स्वार्थं प्रति पादयेदिति किं कश्चिद्विशेषोस्तीत्याकांक्षायामस्ति कश्चिदित्याह। अभिहितघटनायामेति। स्मृतिसमबुद्धियुगमिति। न ह्यपक्षे
हि पदार्थानां पदार्थमात्रबोधे पर्यवसानात् सपदार्थैरेवलब्धमिति न स्मृतिर्ज्ञानमात्रकरणकस्य स्मृतित्वायोगात् किंतु संबंधावगमकाले प्रसिद्धार्थविष
यतयानुवादत्वेन स्मृतिसमेति। पदेतत्त्वं पदे तस्मिन्नपक्षे स्मृतिसममेव बुद्धियुगं परात्मनि विधत्तः। ज न यतः। अन्विताभिधाने नुपदानां शास्त्रान्वयप्रति
पादनत्वव्यापारात् पदार्थज्ञानं संबंधिविधयैव पदजमिति न तु तत्पदकरणकं किंतु प्रसिद्धस्मृतिबलं स्काराः करणकमेवेति स्मृतिरेव तत्स्वत्वं पदसु
गलाद्यार्थमतीतेः स्वं स्मृतिद्वयमेवं भवतीति विशेषइत्यर्थः। एतच्च परमतागीकारेणोक्तमिति द्रष्टव्यं। अतद्भयमतानुरोधेन तत्त्वं पदार्थविष

अभिहितघटनायामतदानीं स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्तः॥ परदृशि पुनरन्विताभिधाने पदयुगलात्स्मृतियुग्ममेव पूर्व॥ ३८४॥
स्मृतिसमपदजन्यबुद्धियुग्मात्सरदसि मोह विवर्तनं परेषां। परदृशि पदजस्मृतिद्वयेस्मात्सरयुगलात्स्मृतिः समुद्भवेन॥ ३८५॥

याधीः स्मृतिसमास्मृतिरेवेति यथा तथास्तु। एतावतापार्थं ज्ञार्थनिरूपणावाक्यस्य न विहन्यतेति भाव॥ ३८४॥ एवं तत्संपदजन्यपदार्थबोधेपसद्वये विशेषकं
स्वं ज्ञानाक्यार्थबोधो लभ्यो विशेषमाह। स्मृतिसमपदेति। स्मृतिसमे च ते पदजन्ये ते च बुद्धी तयोर्युग्मं तस्मादित्यर्थः। मोह निवर्तनं साक्षात्कारगतत्वं पद
जन्यस्मृतिसमलक्ष्यपदार्थद्वयज्ञानादेवाभिहितान्वयवादिनामात्मसाक्षात्कारो भवेन्न तु शाब्दादितरत्र तु पदजन्यस्मृतिद्वयेसाति तत्त्वं पदस्यात्माभेदावा
क्यार्थप्रमितेः समुद्भवति महान्विशेषः। एवं च नरदृष्टिवदहंतासाक्षात्कारस्यापनियतजन्यत्वेन तत्त्वमसीत्यत औपनिषदत्वे सिद्धे दिदमेव न्याय्यमिति द
र्शितं॥ ३८५॥ ॥ ३८५॥

श्री॰१

८९ एवं लोके शाब्दीनां कार्यनिर्वाहकत्वं तेषु सत्सु निबलेन वेदेऽपि तेषां सिद्धत्वं तत एव प्रामाण्यमिति मतं निरस्तं तत्र ते यां प्रामाण्यं स्थापितमिति शाब्दीभावना वाक्यार्थ कारी
प्रशाभावनारूपपुंप्रवृत्तिपरत्वं सकलोऽपि वेदः इत्यादि येन प्रथमं शब्दभावनाया लिङर्थत्वमाशंकते। औदासीन्येति। औदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रागभा
वस्य प्रच्युतिरभावः प्रवृत्तिरिति यावत्। तस्याः प्रापके विधिवितर्थे प्रेरणायामित्यर्थः। लोकतो लोकेषु सौदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे ज्ञानत्वेन लिङ्
लोडादेर्वैदिके स्वार्थत्वेन लिङ्लोडादेर्भावनालिङ्लोडादिव्यापाररूपा भावना कल्प्या कुत इत्यत आह। पुरुषप्रेरकत्वेनेति। लिङ्लोडादेस्तेनु वंजनीयं।
प्रेरकव्यापारः प्रेरणा वेदे च पुमांसं प्रति प्रेरकत्वात्तद्व्यापार एव भावनात्वेन लिङर्थ इत्यर्थः। ननु लोके चेतनगामी व प्रेरकत्वं दृष्टं तत्कथमचेतन इति

औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे लिङ्लोडादेर्लोकतो ज्ञातशक्तेः॥ पुंसो वेदे प्रेरकत्वेन कल्प्या लिङ्लोडादेर्भावनैवानतन्त्रे॥२८॥ ॥

प्रेरकत्वादिति तत्राह। अनन्तमहंतीति। अपौरुषेये वदत्यर्थः। आश्रयं प्रेरयतीति यत्व्यापारं ज्ञात्वा चेतनः प्रवर्तते स व्यापारः प्रेरकत्वव्यापारस्य प्रेरणास
पापौरुषेये वेदे लिङादिरेव। यजेत जुहुयादित्यादिव्यापारः श्रवणानन्तरमेव पुरुषस्य प्रवृत्तेः सा एव प्रवर्तक इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति माता च कामा
नयेत्सा नार्यव दुःखवशान्तरं वर्तमानं मातापकं दृष्टमत्सु सिलु दिसमनु मितोति विधानसंर्थः प्रेरणा ज्ञानप्रवृत्तिकानुसंतरात्मनः प्रवृत्तित्वात्। मम सत्वमा
र्थतो गोरक्षनेन प्रेरिता यामातुरस्य नरान प्रवृत्ति वदित्ति। स्वभोजनादिप्रवृत्ति व्यापारत्वात्मनसान्तरेति। तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादेः क्लृप्तः कलय राम॰
तीति तत्र पुंसत्वलिङादेर्वेदे तद्व्यापार एव भावनात्वेदर्थः सिध्यतीति॥२६॥ ॥२६॥ ८९

ननु किं लोकेऽपि लिङादिव्यापार एव प्रेरणा नेत्याह। आज्ञाद्यर्थ इति। आदिपदेनाभ्यर्थनादि ग्रहः। आज्ञादिरूपोऽर्थ इत्यर्थः। प्रेर्यो प्रवर्तनेऽनेनेति प्रेरकः प्रे
रणा लोके किंरूपा यस्य सपौरुषेयतया चापादि पुरुषसंबंधात्तस्य एव प्रेरकत्वं तद्व्यापाररूपाज्ञादिरेव प्रेरणा पुंप्रवृत्ते सत्त एवं सम्भवेन लिङादेस्तत्र प्रेरक
त्वापोगादित्यर्थः। एवं च तद्वेदे सिद्धं सिध्यतीत्याशयेनाह। लिङ्लोडादेरिति॥ ननु तत्र च व्यापाराकांक्षितया मकमिस्थाशं क्य तयोः सम्भवासम्भवा वेवक्ष
त्वापकाविसाशयेनाह। पुंसोऽभावादिति। अभावादिति छेदः। तदुक्तेति। वेदगते स्वार्थ इति पुंसः आज्ञादयो वा तथा च तल्लिङादेः प्रेरणा तत्रास्ती
ति भावः। एवं च प्रेरणात्मकलिङादिरात्केर्लोकवेदयोः सम्मतान्न कापि वादिनःस्वभावनावादिनो वेदे यद्यधिकरणपादिरेवम्यपि तिभावः॥२७॥ ननु भाव
गापात्र्ये तव्यापारस्तेन प्रसिद्धत्वात्कथं लिङ्लोडादेर्व्यापारो भावनेत्यासंक्य सत्यं। अर्थभावना तथैव शब्दभावना तु तोविलक्षणा तत्स्वरूपमावेक

आज्ञाद्यर्थः प्रेरकः पौरुषेये लिङ्लोडादेर्भावनावेदवाक्ये॥ पुंसोऽभावान्नहि तास्तु घ्रुवा
वा तत्पुंसंबंधात्प्रेरकास्ते हि वाक्ये॥२७॥ लिङ्लोडादिर्भावकत्वात्त भाव्याऽनुष्ठेयेऽर्थेपुं
प्रवृत्तिप्रसिद्ध॥ लिङ्लोडादेः पुंप्रवृत्तं ज्ञानिष्ठो व्यापारो यत्तद्धि भावनेति॥२८॥ ॥

दिवैलक्षण्यं पुंसत्तस्ताशयेन तस्याभावकं भावत्वादि। लिङ्लोडादेरिति भावकभावनाश्रयः। तत्कर्तृति यावत्। तत्र शब्दभावनायां भाव्यासाध्या। अनुष्ठेयेहु
[redacted] तिसाध्ये स्वर्थे धात्वर्थे पुंप्रवृत्तिः। अर्थभावनारूपा पुरुषप्रवृत्तिः सस्त्वो तस्मात्प्राधिकरणोविषयस्यार्थे। यद्यपि धात्वर्थो
[redacted] र्थभावनायानाभाव्यः किंतु करणं। तथापि तत्साध्यत्वस भाव्यावच्छिन्ना यांव्यापाररूपायां तस्यां करणत्वपानेती ति तस्य तत्साध्यत्वो
न प्यार्थ पुंप्रवृत्ति स्वित्वं प्रसिद्धा धात्वर्थ सिद्धस्य तत्सिद्ध तथा वा [redacted] धात्वर्थविशिष्टार्थभावनानेति शंकानका
र्य इत्यर्थः। ननु कुत्रचिदात्मनिक्रियायाः प्रवृत्तेर्भावस्यायोगात्स्वर्गादिरेव भाव्यो वाच्य इः। स चार्थभावनायाएव भाव्यो न शब्दभावनायाअपीसाशंक्याह।
। लिङ्लोडादेरिति। पुंप्रवृत्तिरूपो भाव्यांशस्त विशिष्टस्सर्वसाधीप्रेरणारूपस्य लिङादेर्व्यापारस्यप्रवृत्तिरूपो से व भाव्यत्वपोग्यो तितन्निष्ठेव

ग्र॰१

१० ननु शाब्दभावनायाः प्रतिभावनातात्पर्यांशत्वं वाच्यं तत्र प्रवृत्तिर्यद्यपि प्रथमांशोंऽसिद्धस्तथापि तत्करणत्वमिति कर्तव्यता च न सिद्धेतरनन्तरावच्छेद्यं तस्मात्तस्य तत्
कर्तव्यतानन्वयत इति । किं किंचित्करणत्वमस्ति नापि प्रयाजादिरिव तदितिकर्तव्यता काचिदनुभूयते । स्वांशं स्वमतदुभयमाह । करणमिति । इह शाब्दभा
वनायां लिङादेस्तस्यांगत्वं स्यातिकलिंगहेः अंगभावाद् इतिकर्तव्यता अपि हि विहेतुः धात्वर्थानुष्ठानेच्छाहेतुः प्रशंसास्तुतिः तत्स्थानमिति यावत् ।
शाब्दभावनायां वाचकत्वेन लिङादिज्ञानानन्तरमेव तत्स्तुतिज्ञानप्रवृत्तिदर्शनेन तद्धेतुतया कस्य शाब्दभावनायाः अपि तद्ज्ञीयमेव भावनान्तर्ज्ञानं तत्क

करणमिह लिङादेर्ज्ञानमेवांगभागः पुनरपि हाविहेतुर्दृश्यते च प्रशंसा ॥ विधि
रयमिह तज्जैमिनीयेन कार्यं न च भवति विधिर्वै प्रेयसो हेतुरर्थः ॥३८९॥

एवमेवमर्थधातूपस्थितिधात्वर्थप्राशस्त्यज्ञानं तत्रास्य तु साध्यतया शाब्दभावनासाध्यमहं जैसाह प्रमाचरतीति तत्र इतिकर्तव्यतेति स्यांशासि
द्धः सपर्याः । ननु भवतु शाब्दभावनायाः पूर्वं संज्ञाता भावनाज्ञानं कुतो भवेत् लिङादिर्वै वेदाह । विधिरिति । प्रवर्तकलिङाद्यर्थः इष्टार्थभावनात्वं ज्ञाप्नुमापारः
तत्रेशाख्येन वलोकिकजातीयेष्वं किं तेन लोकप्रसिद्धजातीयस्य कार्यस्य कार्यस्य श्रेयः साधनत्वस्य वा लिङाद्यर्थत्वमस्तु सांप्रतं स्योपि प्रवर्त
कत्वापा तथा लोके प्रसिद्धजातीयत्वात् परमते चातिप्रसंगान्नेत्याह । न कार्यमिष्टादिना । नोऽस्माकं जैमिनीयानां न कार्यं विधिः लिङाद्यर्थः आ राम
गाद्यर्थो विप्रेयः साधनत्वेन न विधिरित्यर्थः ॥३८९॥ १०

ननु शब्दभावनायाः प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यं वाच्यमेव मर्थभावनाया अपि तद्वाच्यतया प्राधान्यमिति कथं प्रधानत्वमेकवाक्यार्थः स्यादिति तत्राह । विधि
रिति । इह खलु भिन्नं तन्त्रे प्रत्ययार्थो विलिङाद्यर्थोऽपि लिङाद्यर्थो विधिः शाब्दभावनारूपो गुणभूत एव न प्रधानमित्यर्थः । लिसंज्ञाद्यपि तिकालेऽर्थ
भावनानिष्पादनकालेष्वेवोपधारणतोऽस्तु पुरुषार्थभाषापाररूपा भावना अर्थभावनैवास्य विधेरभिप्रायत्वस्य प्रधानं । यद्यपि शाब्दभावना प्रत्यया
भिधेया यद्यपि चान्यः प्रत्ययार्थः प्रधानं तथापि प्रत्ययार्थतया पुरुषार्थभावनया च प्रधानीभूतार्थभावनां प्रति भावनालिङर्थ वादे विधि प्रत्ययार्थोऽपि
वर्तेत यः पुरुषार्थभावनया गुणभूत एव ततश्च न प्रधानत्वमपि कोऽपि दोष इत्यर्थः । ननु प्रत्ययत्वस्य शाब्दभावनार्थत्वात्कथमर्थभावनार्थत्वम्

विधिरिह गुणभूतः प्रत्ययार्थोऽपि नित्यं भवति च पुरुषार्थो भावनास्य प्रधानं ॥ भवति हि लकारप्रत्ययेषु साऽभिधेया विधिविहितलकारे सापि वाच्या
इहैव ॥३९०॥

पिःअभिनिता नैकार्थता पाश्वास्य प्रत्ययार्थादि साङ्गत्वं स्याह । भवतीति । लडादिषु लकारप्रत्ययेषु तस्या न विहितत्वाद्विलि सार्थभावनाभिधेया भवति
विधिविहितलिङ्लोट्लेट्सु च तद्धेतुः शाब्दकर्तृका भावनाऽभिधेया भवतीत्यनुषंगः । ओदनं पचतीत्यादिर्लट्पदि प्रयोगे ओदनपाककर्तृता वेदह
तिप्रतीतेः केवलधातुप्रयोगे वैतरभावाद्विलम्बव्यतिरेकाभ्यां लडादिषु लकारेषु सामान्याख्यातत्वसामान्येन तत्रत्रा कर्त्रिश्रीयते । लः कर्मणि चेति स
प्रत्यासामर्थ्यादिष्वपि तद्विश्रीयते लिङादौ [redacted] नां तु लिङ्त्वसामान्येन प्रयत्नवाचित्वेऽपि विधिनिमन्त्रणादि सन्नेतादि अर्थे उ न विधानाद
लिङ्त्वाद्याकारेणान्तरर्थत्वमविरुद्धं । इदन्ते स्वापिहीयस्यते जस्तरहनस्तद्रूपमेदेन तमोपहतिपाककर्तृत्वं तत्तद्धिङादेरप्यमयार्थत्व

अ॰१

११ इदानीमर्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यकत्वमाह। भवति च पुरुषार्थेति। पुरुषेणाभिलषितोऽर्थः स्वर्गादिः कर्म भाव्यं यस्याः सा तथा पुरुषाभिमतं कर्तव्यस्या
भावना याः सा पुरुषाभिमितकभावना भवतीति चकारेणाप्रसंगात्प्रयाजादिर्धात्वर्थः करणांशयाजादिर्वेतिकर्तव्यतेति दर्शितं। अर्थभावनाया
हि समानपदोपात्तमपि यागादिधात्वर्थं स्वतोऽपुरुषार्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमपि स्वतः पुरुषेणाभिलषितं स्वर्गाद्येव भाव्यं कल्प्यते। अन्यथा विधेः
प्रेरकत्वानुपपत्तेरिति सा पुरुषार्थभाव्यानिष्ठेरन्। एवं समानपदोपात्तो यागादिर्भावरूपतां नास्या योग्यतया करणांशेनान्वेति। प्रकरणपाठात्प्रयाजादि
रितिकर्तव्यतयेति ज्ञायते इति भावः। शाब्दभावनानुपुरुषार्थभाव्येत्युपसंहरन्नाह। न तद्धिता दिना ज्ञाप्यार्थभावनाविधिज्ञा कर्तृका लिङा दिना बुधा या
त्मिकानन्तुशाब्दभावनाया अपि परंपरया पुरुषार्थनिष्ठत्वमस्तीत्याशयाद्य... नेमेरणारूपा यास्तस्याः पेयर्थ्या यागमोक्षपर्यवसानादिति भागुरु
मर्थं क्षमा रयतीन हि निरवधेति॥३९१॥ भावना योरुक्तमेव भाव्यवैलक्षण्यं विशदयति। अभिमतेतिखात्कः स्वर्गः अनभिमतः कलत्रामादिर्दृष्टते। अभिमतप
अदिमाप्तिसृक्षमर्थं भावनेत्यर्थः। अनभिमतास्तीतन लिलषिता स्तदुक्ष्यवकुतरा या। एवं भूता यासा वति दुःख्या अस्तं नेदुः खमुक्ति तामेवाह किमिति ब

भवति च पुरुषार्थकर्मिर्दयं पुरुषमभिमितकमायनाननहृतः सबतितु विधिशब्दकर्तृका मानहिनिस्वपापुमर्थता भवेत्॥ ९९॥
अभिमतपशुपुत्रादीच्छिना कृपप्रवृत्तिकमाध्यगमाहि भावनेयं। अनभिमतसुखकलतिदुःखानवतितु मा यपदं सदृशिमना
॥३९२॥ यस्य प्रकृतिशब्दोऽबहिर्धिघ तेभिहितसंगतिस्वनः॥ प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुनर्निस्वमविनधियोभिमितना॥३९३॥

थ॥ आमपदं। भाव्यस्थाने अभावात्। भावना अनभिमतत्वादिति शेषः। सहनिंस्वभाव्यतेनकल्पयतीत्यर्थः॥३९२॥ नन्वभिहितान्वयवादे पाण भावन
यो भावनयोर्भिन्नयोर्वाक्यमुक्तान्वयबोधः स्यान्न हि यागो भावनेच पृथक् पृथगभिहिता येनाकाङ्क्षाद्यनुरोधेन पश्चादन्वयबोधो भवेदित्याशं
क्याह। यस्य प्रकृतिशब्दतद्धितैर्यस्य योर्लिङ् लोडादिः प्रकृतिर्धातुः प्रकृतिप्रत्ययशब्दयोर्बहिर्षु अन्यत्रैव यो [redacted] वधारणो। अभिहित
संगतिः। अभिहितयोः संबंधः। नः अस्माकं मन्नामां मते प्रकृतिप्रत्ययाभिहितयोर्येन स्वर्गकामपदयोर्गवानयनादिपदयोश्च परस्परस्येत्थं
पूर्वे लोप स्थितयोस्तत्थैव स्वस्वार्थाभिधानसंभवादभिहितयोरन्वयबोधः आकाङ्क्षाद्यनुरोधेन भवेन्। प्रकृतिप्रत्ययशब्दयोस्तु परस्परसं
प्रत्ययोगानियमेन मिलितप्रयोगे मिलितयोरेवैतदर्थबोधनियमादभिहितत्वाविना भिधानमपि नियात तथाकाङ्क्षादिसापेक्षं मपेक्षतत्वतद्
पदार्थान्तरेऽस्मादिवत्कर्थयोः एवं कृत्तद्धितमिनत्ताविशिष्टे कतुधुरात्कतानिसंसदेवानुभवसिद्धं निरोध॥३९२॥ रामं॰ ११

भावनाद्वयं तु साक्षित्वेन निगमयति। भावनाद्वयमिति। अतएवमायातः। धातुवाच्यघटितं धात्वर्थकरणकं व्यापारमेव भावनाधातुवाच्यघटिता त
थापि आत्मानं तदुपदधाती तिवद्भावनाद्वयं तद्घटितमिति सुतं। धातुवाच्यघटितत्वमुपपादयति। तस्य पार्थेति। प्रकृतिप्रत्यययोः प्राधान्येन सा
र्थं सह ब्रूतः स्वप्रतिपत्तेव चेनाप्यस्य पार्थं प्रतिगुणान्ता तार्थवाचिनो धातवइति धात्वर्थघटितैव भावनेत्यर्थः। अनुप्रकृत्यार्थं प्रतिगुणत्वे धात्वर्थे क्रिया
गतमिलाशंक्य धातुरपि प्रकृतिरेवेत्याशयेनाह। प्रकृतत्वाद्विति। यस्मादुपरिप्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः धातोश्च प्रत्ययविधिरिति धातवत्र कृत
२५ यस्त्र स्यर्थः। अथवा नत्वनुयागेन स्वर्गं भावयेदिति धात्वर्थकरिकैव भावनाप्रतीयते न भावनान्तरमतो भावनाद्वयाक्रियात्र अमानाविरुद्धे तिनना
ह। भावनाद्वयमिति। धातुवाच्यघटितत्वती तिवत्वादेवतत्र ऊर्ध्वर भावनान्तरप्रतीतिरवश्यंवक्तव्यातस्याभाव्यत्व प्रतीतिमन्तरेणाभाव्यर्थस्यतत्के

भावनाद्वयमतो बोध्यते धातुवाच्यघटितं लिङादिभिः॥ प्रत्ययार्थगुणात्वत्कवावि
नोऽधात्वर्थप्रकृतयो हि धातवः॥३९४॥ भावप्रत्ययमुपदिशुपत्यस्ययोचनत्रमात्मतः
सकलमेव तु वेदशास्त्र॥ कार्यमप्रधानमितिनिश्चितुलोस्मरीयेते बाधकमनुपदिनः पुरुष
प्रयत्न॥३९५॥
रसात्वेनान्वयायोग्यत्वस्ममभिव्याहृतार्थ [illegible] का समर्पितया अस्याद्देवस्यार्थः स्वभावचभावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वाच्येतिभाव॥ ३९४॥
र्व त्य॥९४॥ एवं भावनाद्वयविधिवाक्यप्रतिपाद्यमुपपाद्यतत्रैव सर्वस्य वेदस्य ज्ञाप्यपरत्वमिति वचनेन पर्यवसानमिति दर्शयन्नुपसंहरति। भवाय प्र
नमिति। यद्यपि आगिहृदवचनमुत्तारस्य वेदस्यार्थलिवेदं तमामाण्यादिशेषेषु नीतं तथापि भावनावादिने दानीमनुपयुक्तानीति न हेयम्। इत्याशु
आवश्यकमिति। वेदस्य वाक्यार्थं वेदस्याभ्यासकार्यमनुष्ठेय भावनाप्रधानं पाद्य वेदस्य शास्त्रस्यतत्रत्यनन्तकार्यं कृतिसाध्यं गुणभूतमिति किं न स्यादित्याह
स्मदीयदति। पुरुषप्रयत्न इति। प्रयत्नभावनेत्यर्थः। प्राभाकरमिमितकार्यं स्यापि माहात्म्यतः खादौ भीवो। स्मिन्नशास्त्रे पुरुषप्रयत्नो दृढ़ता
यमुक्तरसर्थः॥३९५॥

संटी-म-अ-१

॥ [illegible] ॥

९२ रसांनीलोकवेदयोर्लिङादीनां विलक्षणार्थे स्वकल्पनमयुक्तमुत्तरार्धे वैदिकलिङादीनां सकर्तृकव्यापाराभिधायित्वं तत्सद्दूषणरूपत्वाद् अपि नैत
त्मतमुक्तमिति दूषयति। अभिदधातीति। निजां स्वव्यापाररूपां शब्द भावनामभिदधाति वदतीति करोतीति मिथ्यार्थतिचार्थमपि ग्राह्येन स्व
विशिष्टव्यापारे स्वस्पष्टं नो स्वात्मन्यपि वृत्तिप्रसंगेन विरोधं द्योतयति। तां स्वव्यापाररूपां भावनां न स्वव्यवहरति। लिङ् प इमि सनुष जेनी
यां लोके आज्ञादेव लिङर्थत्वेन तत्रशब्द भावना या अभावात् लौकिकलिङादिनं तां करोतीति न च ताम् अभिधत्त इति विभागकथनं दुःखकृद्
रूपपादनमयुक्तमुच्यत इत्यर्थः॥ ३९५॥ ननु किमिति दुःखकृत दुपपादनादित्याशंक्याह। वक्तृत्वमिति। अभिधायकत्वं बोधकत्वमितीत्या
वत्। सर्वत्र प्रसत्त्यादिप्रमाणे लिङादौ वक्तृत्वेन स्वार्थबोधनेन वैदिकलिङादीनामपि प्रामाण्यं यदि घटेत तदा कस्याश्चि

अभिदधाति करोति च लिङ्पदं श्रुतिवचः स्वनिजामपि भावनां ॥ नैव करोति न वक्ति च तां पुनर्नरवचस्ति दुःखकृदुच्य
ते॥ ३९६॥ वक्तृत्वमेव घटते यदि लिङ्पदस्य सर्वत्र नाधजरनीयमिदं प्रशस्तं। सामर्थ्यमेकरसमेव पदे पदे न न्न
नानारसं न खलु तत् परिकल्पनीयं॥ ३९७॥

त्क्रिया पुवसा एवमर्तमियोजनानुसारेण। अर्धशरीरेणाजरनी त्वमपीच्छति चेत्। नामाधीकं तत्त्वमिति तत्तुल्यमिदं प्रवर्तनं न प्रवृत्ता
स्तत्रापि न प्रमाणे युक्तत्वाद्दृष्टान्तेन वैदिकलिङादिव्यपितरयोः सा इत्यर्थः। ननु वैदेलिङादेरप्रेरकत्वे कथं पुंसः प्रवृत्तिः सा
त्वप्रेरकत्वाभावादित्याशंक्यानुमानाद्दर्लौकिकलिङादेरिव वचस्व प्रवर्तकत्वं नेत्यतिपुरुषः। स्वेच्छयैव तां करोति तदाह श्रुतिवक्त्र्
मम या एवावं पुरुषः स्वमथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते इत्या द्यास्त्र नि पि यद्यि हृत् कुरुते जन्तुस्त
न लोमस्य चेष्टितमिमितितथा च प्रमाणे किमपि न प्रवर्तकमित्यारायेनाह। सामर्थ्यमिति। एकरसं प्रसत्त्यादिप्रमाणेन समम

९२

वक्तृत्वमेव घटते सामर्थ्यमेकरसमिति चोर्क्तसमतेन वैदिकलिङादेरूपपादयति। श्रेयोहेतुत्ववाचीति वैदिकलिङादिरिति शेषः। तदातसलिङादेरभि
धाने स्वार्थबोधने एकरूपा शक्तिर्भवति। एवं सति प्रमाणरूपस्य वेदस्य कारकत्वदोषोऽपि परिहृतः स्यादित्याह। न तु भवतीति। न स्वयं लिङादिः तच्छ्रे
योहेतुत्ववाचि त्वेन प्रवृत्तेः कारको भवति। प्रवर्तको न भवतीति स्यात्। श्रेयोहेतुत्वज्ञानेनान्यत एव सिद्धत्वादित्यर्थः। ननु श्रेयोहेतुत्वज्ञानं वा लिङ्
व्यापारः कल्प्यतां प्रवर्तनावाक्ये विशेष इत्याशंक्याह। श्रेयोहेतुश्चेति। यस्मात् लिङादेः श्रेयोहेतुः श्रेयोहेतुत्ववाचकं भवति तदा सम्प्रति च वक्तिर्योऽर
श्चेयेचतुलस्तथा च लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधनेनापूर्वमिति तेन प्रेरणा तौ संतत्स्यं इत्यर्थः। किंच मन्त्रेण मानं यत्सादि वाक्ये लिङादेः श्रेयोहेतुत
बोधकत्वं न्नत्वनुत्वाद्भावनाबो [redacted] धकत्वं न या सन्त्र धात्वर्थं वा स्वमते श्रेयोहेतुत्ववद्भावा
वनाक्व चित्तपिकृत्यास्तीति प्रमेयस्वरूपं प्रमाणस्वतः बोधकत्वं च लौकिकमेव कल्प्यतां चायुक्तं न्नत्वे नैवोपपन्नाविसाह। न्नस [redacted]

श्रेयोहेतुत्ववाची युदिभवतित सम्भवसे दूरूपा न्नतितस्माभिधानेन तु भवतिन राकारको यं प्रवृत्तेः॥ श्रेयोहेतुश्चवाच्यः
श्रुतिवचसितदापोरुषेये वचनुसः न्नमप्यासो न करस्य श्रुतिवचसि यथा भावनालिङ्निबद्धा॥ ३९८॥ ॥

श्रेति। असौ श्रेयोहेतुः प्रमाणस्वतः बोधव्यापारश्चे लिङ्निबद्ध लिङ् व्यापाररूपेसर्थः। इदमत्राभिप्रेतं। अस्मिन्नावत्ये स्वावनामपि भो मनारोत्र वृत्तिः
सामावत्त्वं न वा पुंसा वाक्येन विशेषप्रमाणस्यन भवति। अपितु हि तसाधनत्वज्ञानादिति भवतो विसं प्रतिपन्नं। बालस्य मनसैव मातृ प्रवृत्तिः पितादिरूपमा
वस्तुकं च बालजीवनायुदित्येव न तु तत्सुरत्वादेव भोजनादौ न्नत्वहेतौ रेवत्स्यां कुसपितुमुचितत्वात्। अतः प्रवर्तनाया ह्यपि प्रवृत्तिहेतुत्वं स्यान्नत्व लान्मा
सावर्तनाप्रतिपाद्ये नरभो वेना कथं तस्य प्रवर्तना व्यापारः कल्प्य। व्यापारे पिनिरवयवे विभोग्रावेपरिणामः परिस्पंदेवानसंभवति। न वा मः कश्चित्तथ्या पा
रोऽभिहृत न्नसहत्वात् तदनुमानमिति न लिङादेः प्रवर्तनासामान्यविलोकतः शक्तिः सिध्यसपितु श्रेयोहेतुत्वमेवेति कथं वैदिकलिङादिः प्रवर्तयति नतराम्। एवं
शब्दभावनात्वविरोधो विलिङादितो न प्रसिद्धेत तस्य प्रवर्तनासामान्यमनिष्ठत्वात्तत्र व्यापारसंबंधितया मे तेन गते तस्मिन् लभ्यलानुपपन्नेऽप्य तस्मारम्भा वितर्कमि ॥ ३९८॥
दं कल्पनमिति श्रेयोहेतुत्वमेव सर्वत्र लिङाद्यर्थ इति। ३९८।

अ·१

९३ एवं लिङ्त्वाद्याकारेणात्र भावनाऽलिङाद्यर्थ इति भट्टमतं निराकुर्वन्नाह्वत्वाकारेणाख्यातार्थो भावनेति तन्मतमर्थभावनायाः प्रमाणातीकत्वेन दूषयति।
धात्वर्थ इति। भावनाऽर्थभावना। लकारः लङादिप्रत्ययः। न तावत्प्रयत्नरूपार्थभावना याऽप्रत्यक्षप्रमाणतां भवति। सुखदुःखादिवत्प्रयत्नरूपस्यापि
स्यापि दर्शनानुभवात्। अत एव करोमीति प्रयत्न इत्ससिद्धः स इति निरूप्यं। हस्ताद्व्यापाररूपायामेव क्रियमेन भवतोऽस्यानुभवस्यातन्मात्रविषयत्वात्
तएव रथो गच्छतीत्याद्यनुभवोऽपि। बाह्यव्यापाराभावेऽप्यांतरउद्योगरूपोऽर्थः कश्चिदनुभूयत इति चेन्न। तस्यापि द्वारीभूतं नरप्रदेशावेष्टविषयत्वात्
तेन प्रसक्तं तत्र प्रमाणमित्यर्थः। ननु प्रयत्नवदात्मसंयोगसमवायिकारणत्वात्स्त्रेष्टोपायासत्यासोऽनुमीयत इति चेत्तत्राह। धात्वर्थमुद्दिश्येति।
चिकीर्षानंतरमेव चेष्टादर्शनेन तदाश्रयसंयोगो मनःसंयोगविशेषो वा तदसमवायिकारणं भविष्यतीति धात्वर्थहेतुतया पि लोके वार्तान्तरा

धात्वर्थतोऽन्यत्र त्वमात्वनास्ति यां भावनां वक्तुमलंकारगः। धात्वर्थमुद्दिश्य न प्रयत्नो देयनोमातिनिरूपतायां ॥३९९॥ —→

रेणाविचारे क्रियमाणे प्रयत्नो नामकश्चिदुपलभ्यतेन मातितत्तो भावना नास्तीति संबंधवायत्नमोऽसाधनानुकूलव्यापारो भावनासचधात्वर्थादन्यः अन्यथा
ख्यातस्यानर्थक्यापत्तेः पाकयागादेर्धात्वर्थस्य पचियजादिधातुभिरेवाभिहितत्वात् स च रथो गच्छतीत्यादावप्यस्त्येव एवं परस्याशङ्का धात्व
र्थस्य सकलधात्वर्थानुगतत्वादपि न स न तोऽन्यत्वं। प्रतीयते हि पचति यजतेत्यादिप्रयोगे सर्वत्र करोत्यर्थः। सैव कृतिः प्रयत्न इति तन्न। न ताव
त्स्यार्थवत्त्वाय धात्वर्थादन्यो व्यापारएषितव्यः। लङादिरूपस्याख्यातस्यानुपपत्तेः। साधनतानिधायित्वेनैतदर्थत्वादिविहादेरविधात्व
र्थगतसाध्यतानिधायित्वादत एव यजेतेत्यादिना यागादेः साधनत्वविधिः प्रत्ययेः साधनत्वं प्रतीयते अन्यथा तेः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः नाप्यनुगत
तया तस्य धात्वर्थात्पृथक्त्वापादनं काष्ठैः पचतीति काष्ठादेः कर्तृकरणात्वं आख्यातानभिधेयस्य धर्ममात्रत्वेनाप्यनुगतत्वोपपत्तेः ततो रा॰म॰

न प्रतिभावनेति भावः ॥३९९॥ ९३

एवं वेदांतानां सिद्धब्रह्मपरत्वमुदासाय नियोगरूपे कार्ये भावनारूपे वा पर्यवसन्नो वेद इति प्रत्यवस्थानं कर्मकांडस्यापि न तदर्थत्वं न द्दतलिङादीनां श्रेयःसा
धनतार्थत्वेन तदन्विनार्थपरत्वात्तस्मिन्नुपपादनेन प्रत्युक्तं। भव्याय भूतमिति भाष्यात्रायश्च प्रागेवोक्त इति न तद्बलादपि कार्यपरत्वमित्यभिप्रेत्यो परिहर
ति न कर्मकांडेपीति। ततः प्राकृपूर्वपीठितन्यायानन्नियोगोस्तीति शेषः। तस्मिन्नु कर्मकांडे। यदा कर्मकांडेपि न योऽरियं गतिस्तदा वेदांतं ब्रह्मपरे वेदांते न तदुभयं नो
ति किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह। नतद्वयमिति। नियोगो भावना वेत्यर्थः। न हि दृष्टमुपपत्रेपेदिसादिनान विधीनां कार्यगतिरिति सार्थक्यमाह। नतत्रेति। तान
विधेयत्वपरिष्टान्निरसिष्यमाणत्वान्न तद्विधिपरं वेदशिरःकिंत्वखंडब्रह्मपरमिति भावः॥४००॥ एवं वेदांतानां कार्यपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मपरत्वस्या

न कर्मकांडेपि ततो नियोगोन भावनाप्युक्तनयेन तस्मिन्॥ न तद्द्वयं वेदशिरःसु तस्मात्ततो न कार्यार्थपरा श्रितानि॥४००॥
अपि च प्रतिषेधचोदना विषयः सा प्रतिषिद्धकर्मणः॥ फलगर्हितनिवृत्तिरेव सा न नियोगो न च तस्य गोचरः॥४०१॥ ॥

पितमिदानीं वेदांतवाक्यं कार्यपरं च देवाक्यत्वादन्निहोत्रादिवाक्यवदित्यनुमानं ब्राह्मणं न हन्यात्सुरां न पिबेदित्यादिप्रतिषेधवाक्यैर्व्यभिचारेण दूषयति।
अपि चेति। प्रतिषेधचोदना प्रतिषेधवाक्यं प्रतिषिद्धकर्मणः प्रतिषिद्धस्य हननादेः या फलगर्हितनिवृत्तिः फलाकांक्षोदासीनरूपा परिनिष्ठैव प्रतिषे
धचोदनाया विषयः सा ततः कुत इत्याह। सेति। सा निवृत्तिः नियोगः कार्यं न भवति। प्रागभावरूपत्वेन तस्याः सिद्धस्वभावत्वात् नहि किंतद्विषयो विधेयः तथा
च निषेधानां विधिनिष्ठत्वानेत्याह। न चेति। तस्य नियोगस्य गोचरो विषयः। तस्मादननुष्ठेयत्वान्नियोगग्रहणं भावनाया अप्युपलक्षणं तां नापि
भावना प्राप्तौ वाचयेत्यर्थः। निषेधवाक्यगतनिषेधपानहननादिगतश्रेयःसाधनत्वाभाव एवार्थः न च स नियोगो भवति। न वा तस्य गोचरः। विधेर्भा
वार्थगोचरत्वनियमादिति न तद्वाक्यं कार्यपरमतस्तत्र वेदवाक्यत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः॥४०१॥ ॥४०१॥ ॥

९३ एवंलिङ्त्वाद्याकारेणाऽऽख्यातार्थो भावनालिङाद्यर्थ इति भट्टमतं निराकुर्वन् लत्वाकारेणाख्यातार्थोऽर्थभावनेति तन्मतमर्थभावनायाः अभावातिक्रमेणैव दूषयति।
धात्वर्थतद् इति। भावनाऽर्थभावना। लकारः लडादिप्रत्ययः। ननु तत्प्रयत्नरूपार्थभावनायां प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति। सुखदुःखादिवत्प्रयत्नस्यापि
स्वविदननुभवात्। अत एव करोमीति प्रयत्नस्य सिद्धः स इति निरूप्तं हस्तादिव्यापारद्वारा यामेव नियमेन भवतोऽस्यानुभवस्य तन्मात्रविषयत्वाद्
त एव रथो गच्छतीत्याद्यनुभवोऽपि। बाह्यव्यापारभावेऽप्यांतरउद्योगरूपोऽर्थः कश्चिदनुभूयत इति चेन्न। तस्यापि शरीरान्तरप्रदेशचेष्टाविषयत्वाद्
तेन प्रसक्तं तत्र प्रमाणमित्यर्थः। ननु प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वाच्चेष्टायास्तत्प्रयासोऽनुमीयत इति चेत्तत्राह। धात्वर्थमुद्दिश्येति।
दिक्रीर्णानंतरमेव चेष्टादर्शनेनान्तराऽप्रयत्नसंयोगमनःसंयोगविशेषो वा तदसमवायिकारणं भविष्यतीति धात्वर्थहेतुतयापि लोके वार्तित प्रमा
धात्वर्थतोऽन्यच्च न ह्यस्ति यां भावनां वक्तुमलं लकारगा धात्वर्थमुद्दिश्य न कृत्यलोके यतो मातिनिरूपणायाः॥ ३९९॥ —न
रेणाविचारे क्रियमाणोऽप्रयत्नो नाम कश्चिद्गुणो न मातीति तत्रीभावना नास्तीति सम्बन्धः। प्रयत्नमेलातनुकूलः कश्चिद्व्यापारो भावनास च धात्वर्थाद्भिन्नः अन्यथा
थोऽप्यः सकलधात्वर्थानुगतत्वात्तदपि तस्य न तो मतं। पचीप्यतेहि पचति यजते त्यादि प्रयोगेऽसर्वत्र करोत्यर्थः। सोऽपि तु तिर्भ प्रयत्न इति तन्न। ननु ताव
त्पचतयार्थवत्त्वाय धात्वर्थादनोव्यापारादेविस्तरःलडादिरूपस्याख्यातस्य वस्तुकर्मपदसाधनत्वाद्विधायित्वेनोतरर्थत्वाद्भिन्नाऽऽदेरविधात्व
र्थगतसाध्यतावधायित्वादत एव यजते त्यादिनायागादेः साध्यत्वविशिष्टप्रत्ययः साधनत्वं पचीपते प्रथातः सम्यक् प्रवृत्तस्य नुपपत्तेः नाप्यनुगत
तयात स्य धात्वर्थात्पृथक् व्यापारत्वं काष्ठैः पचतीति काष्ठादेरंधकत्वकरणत्वं आख्यातमिधेयस्य धर्ममात्रत्वेनाप्यनुगतत्वोपपत्तेः अतो राम० ९३
नास्ति भावनेति भावः॥ ३९९॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वमुपपादयन् नियोगरूपे कार्ये भावनारूपे वा पर्यवसन्नो वेद इति प्रत्यक्षत्वाख्यानं कर्मकांडस्यापि न तदर्थत्वं तद्वत्तलिङादीनां श्रेयःसा
धनतार्थत्वेन तदन्विनार्थपरत्वात्तत्सिद्धमुपपादनेन प्रमुक्तं भव्यायमत मितिभाष्याद्यायद्वयभागे बोक्त इति न तद्बलादपि कार्यपरत्वमिति प्रिमेसोऽयं संहर
तिन कर्मकांडे पीति। ततः प्राकृतवर्णितन्यायान्नियोगोऽस्तीति शेषः। तस्मिन्नु कर्मकांडेऽप्यदाकर्मकांडेऽपि तयो रियं गतिस्तत्र सर्वं ब्रह्मपरे वेदांते तदुभयं नो
तिकिमु वक्तव्यमित्याशयेनाह। नतद्द्वयमिति। नियोगो भावना वेत्यर्थः। नहि दृष्टफलं पश्येदित्यादिज्ञान विधीनां का गतिरिति साशंक्याह। तत स्ति। ज्ञान
विधेरप्युपरिष्टान्निरसिष्यमाणत्वान्न तद्विधिपरं वेदशिरः किंतु सर्वं ब्रह्मपरमिति भावः॥ ४००॥ एवं वेदांतानां कार्यपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मपरत्वस्या

न कर्मकांडेऽपि ततो नियोगो न भावनाप्युक्तनये न कस्मिन्। नतद्द्वयं वेदशिरःसु तस्मान्ततो न कार्यार्थपराणि तानि॥ ४०० ॥
अपि च प्रतिषेधचोदनाविषयः सा प्रतिषिद्धकर्मणः। फलगर्द्धिनिवृत्तिरेव सा न नियोगो न च तत्सगोचरः॥ ४०१॥ ॥

पितमिदानीं वेदांतवाक्यं कार्यपरं च देवाक्यत्वाद्गिहोत्रादिवाक्यवदित्यनुमानं ब्राह्मणो न हंतव्यः सुरां न पिबेदित्यादिप्रतिषेधवाक्ये व्यभिचारेण दूषयति।
अपि चेति। प्रतिषेधचोदना प्रतिषेधवाक्यं प्रतिषिद्धकर्मणः प्रतिषिद्धस्य हननादेः याफलगर्द्धिनिवृत्तिः फलाकांक्षोदासीनरूपा परिणतिः सैव प्रतिषे
धचोदनाया विषयः सा ततः किंतत्राह। सेति। सा निवृत्तिः नियोगः कार्यं न भवति। प्रागभावरूपत्वेन तस्याः सिद्धस्वभावत्वान्नहि किंतु द्विधयोविधेयः नथा
च निषेधानां विधिनिष्ठत्वं नेत्याह। न चेति। तत्स नियोगस्य गोचरो विषयः तस्याननुष्ठेयत्वान्नियोगग्रहणं भावनाया अप्युपलक्षणं तां नापि
भावनामाश्रीवाक्यार्थ इत्यर्थः। निषेधवाक्य हि निषेध्यपानहननादिगतश्रेयःसाधनत्वाभाव एवार्थः अन च सति योगो भवति। न वा तत्सगोचरः विधेर्भा
वार्थगोचरत्वनियमादिति न तद्वाक्यं कार्यपरमतस्तत्र वेदवाक्यत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः॥ ४०१॥ ॥४०१॥ ॥

९४ ननुनिवृत्तिरेवनञर्थइतिकथंयावतानेस्तेतोघंतमित्यत्रेक्षणाविरुद्धमानसक्रियाविधिर्यथाश्रीयतेनहननादिविरुद्धक्रियाप्रवृत्तेनिषिध्यतामि
त्याशंक्यदृष्टांतवैषम्येणपरिहरतिनञ्इति।स्वसंबंधियस्तदंतदर्थःसएववस्तुतस्तस्यार्थः॥नञ्पदंयेनपदेनसंबध्यतेतस्यतदर्थाभावएवसह
जोर्थोमुख्यार्थः॥कुतःनृहत्यव्यवहारेतथाप्रसिद्धत्वात्॥नतद्विरुद्धत्वादिःनानार्थत्वमसंगतत्वात्नेत्यत्रैकस्यशब्दस्यशक्तिःसंतरेणानुपपन्नं।एतदुक्तंभव
तिनहन्तव्यइत्युक्तेस्वरसतःस्वसंबंधिनिवृत्तिरेवपुरस्फुरतिदर्शनात्सैवार्थःनपर्युदासस्तथैव।मुख्यार्थसंभवेनार्थान्तरंकल्पनमितिसर्वथा॥कथंतर्हिनेस्ते
तोघंतमादित्यनाख्यस्यतत्कल्प्यनम्।नोपरतंनवास्थितंनमध्यंनमस्तोगतमित्यादौपर्युदासाश्रयणमितिचेद्बलवद्बाधकवशादित्याह।अत्रीक्षतादौने
क्षेतेत्यादौमानसीक्रियाईक्षणाविरुद्धमानसीक्रियापरप्रयुक्तत्वात्खलुमुख्यार्थपरिग्रहेबलवद्बाधनिमित्तमेव।किंतद्बलवद्बाधकंतत्राह्वसंगतेः॥
तस्यवाक्यस्योपक्रमे।अथातःप्रजापतिव्रतमित्यादिव्रतशब्दश्रवणात्तस्यानुष्ठेयत्वादनुष्ठेयपरंतत्प्रकरणं।नञोमुख्यार्थस्याभावस्याननुष्ठे
यत्वात्प्रसंगतः॥पर्युदासो गम्यते इति दृष्टव्यम्

नञ्॥सबंधिपदार्थविरुद्धोनिवृत्तिरर्थःस्वरसतःप्रसिद्धितः॥अत्रीक्षणादौव्रतशब्दसंगतेःपरप्रयुक्तारवलुमानसी
क्रिया॥४०२॥अपिचप्रतिषेधेचेद्रागात्प्राप्तिर्नप्राप्नोतिविधेः॥विधिरेवतुचोदनोल्लिखितनहिवेदवचनंनिवर्तकं॥
४०३॥प्रतिषेधवाक्यवद्यतःसर्वविधिप्रत्ययमेवफलवद्वचनं॥वचनंत्रयीशास्त्रहितंतत्त्वमसिप्रभृतिप्रतिषिद्धमसोपहतेषु॥

यत्वात्प्रसंगानुष्ठानेयोग्यमानसीक्रियानत्रलक्ष्यतइतितद्वर्त्तव्यविधिपरत्वेनस्वतथात्रमुख्यार्थस्यवेदविहिताघकमलीक्षिमेनहिविधिपरमित्यर्थः॥४०२॥
किंचप्रतिषेधवाक्यस्यापिनिवृत्तिक्रियाविधिपरत्वेसर्वमेववाक्यंविधिपरमितिविधिप्रतिषेधविभागोनस्यादित्याह।अपिचेति।फलवत्त्वमेवयाधिकारी
बोधकमेदतःपरंचधात्वर्थनभिन्नत्वादुक्तेविधिनिषेधयोरिति॥सकलमहाजनादृतइत्याह।येनाह।अपिचप्रतिषेधोदनेति।विधेरितिपंचमीकु
तस्तत्राह।विधिरेवहि।भवत्वतइत्यनुषंगः॥ननुप्रवर्तकोविधिः॥निषेधवाक्यंचनिवर्तकमितिकथंतस्यविधित्वंतत्राह।नहिवेदइति।
अत्रापिप्रवर्तकत्वमनुषंजनीयंनिषेधोविधिनीयमानायाःक्रियायाःप्रवृत्तिनिवृत्त्यैवत्वात्प्रभुवत्तेनहावाक्यंप्रतिषेधनिष्ठमितिभावः॥
एवंसतिप्रत्यपेणप्रतिषेधवाक्यस्यासिद्धिःकिंतुत्वमुपपाद्यतद्देवसमस्तंवेदांतवाक्यंविधिशेषमेवफलपर्यवसायिप्रमाणमस्तित्सुपसंह
तिप्रतिषेधवाक्यवदिति।अतःऽक्रम्यावाक्यतत्त्वमसिप्रभृतितत्त्वमस्यादिवचनमितिनिसर्वबधफलवत्त्वमेवाह।प्रतिषेधीतितमसो

एवंनञोमुख्यार्थत्वाप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वात्तस्यचकार्यविषयत्वासंभवादनीक्षणादावनुष्ठेयार्थप्रतिपादकसमभिव्याहारबलेनतत्रपर्युदासल
क्षणाचेल्लक्षणाविरुद्धमानसक्रियार्थत्वान्निषेधवाक्येषुचतादृशस्यमुख्यार्थत्वासंभवेऽपितस्यकदाचित्संभवान्निषेधवाक्यनिषेधनिष्ठंनकार्यनिष्ठं
तद्देववेदांतवाक्यंसर्वमेवब्रह्मनिष्ठंनकार्यनिष्ठमितिरीत्यानञर्थेऽप्युपगमविशेषंदूषयितुमनुवदति।नामधातुसहितइति।एवंतेनधातुनाव
सहितस्तदर्थः॥नकेवलंप्रसक्तस्याभावएवनञोमुख्योर्थोऽपितुतदन्यतदितरोधिनावपितत्रनामधातुसहितोनञ्पर्युदासविषयइत्यतोपर्युदासो
नामनञ्संबंधिपदार्थपरिवर्जनंनामधातुभ्यांयोगेप्रसक्तस्याविशेषेणनिरभावस्तन्मात्रवाचकोनञ्।तत्राब्राह्मणादिषुअग्रेअब्राह्मणाक्षिप्त
निवृत्तोयमधर्मादौब्राह्मणातिरिक्तेधर्मविरुद्धेचततःप्रतीतिदर्शनान्नोगादिलक्षणार्थः॥तदुक्तं।नामधात्वर्थयोगीतुनैवनञ्प्रतिषेधकः।

नामधातुसहितोनञिष्यतेपर्युदासविषयोमनीषिभिः॥नप्रसक्तिविनिवृत्तिवाचकोऽब्राह्मणादिषुतयोपलंभनात्॥
॥४०५॥अब्राह्मणाधर्मगिरोर्नञेषुनामन्वयात्प्रतिपर्युदासः॥अयंविरुद्धंचसदाभिधत्तेनोघंतमित्यादिषुधातु
योगात्॥४०६॥नोघंतमिसमनञेक्षणार्थसमीपकार्यीतरमुच्यतेहिंतनस्वनेक्षिष्यइतीदृशीस्यात्संकल्पनोसन्नि
हितत्वहेतोः॥४०७॥ ॥४०७॥

वदसब्राह्मणधर्मविज्ञत्रात्रविशेषिनाविति।४०५॥इत्यमेवदृष्टांतप्रकटयन्नामधातुयोगेनित्यमनञ्स्यदन्यविरुद्धार्थत्वेक्रमेणोदाहरणमाह।अब्रा
ह्मणेतिआश्रितोयत्वेनस्वीकृतःपर्युदासोयेननञःसः।नोघंतमितिमेक्षेतोघंतमादित्यमित्यादिषुसर्वत्रः।एवंनञ्धातुयोगात्धातुरीक्षणादिस्तत्संबंधी
तत्पर्युदासःसदाविरुद्धमीक्षणाविघातकमन्यसंकल्पंसदाभिधत्तइतियोजना॥४०६॥नन्वत्रवाक्येकीदृशःपर्युदासोनञातत्रपतनेतमाह।नोघंतमिति।
अत्रासिन्नवाक्येईक्षणार्थस्यईक्षणायास्तथैवसमीपसंबंधिपदार्थान्तरंईक्षणाविरुद्धईक्षणाकार्यान्तरंकार्यंधात्वर्थोपलब्धापिनञातदर्थविरु
द्धमेववस्तुनाभिधीयतेनामदृतिसमीपेत्युक्तं।तदेवविवृणोति।तत्र।नेक्षिष्यइतिदृशीसंकल्पनात्।स्मिन्वाक्येनञभिधेयासाईक्षणाविरु
द्धविरोधिसंकल्पमेवईक्षणाविरोधित्वयानत्संबंधित्वेनसन्निहितत्वाद्भावितमित्यर्थः॥४०७॥ ॥४०७॥

९४ म्नुनिवृत्तिरेव नञर्थ इति कथं यावता नेक्षेतोद्यंतमित्यत्र ईक्षणविरुद्धमानसक्रियाविधिर्यथा श्रीयतेन हननादिविरुद्धक्रियाप्रवृत्तेर्विधीयतामि
त्याशंक्य दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति नञ इति । स्वसंबंधिपदार्थसदृशार्थः स एव वक्तृतात्पर्यवशेन स्वार्थः ॥ नञ्पदं येन पदेन संबध्यते तत्पदार्थाभाव एव सह
जोऽर्थो मुख्यार्थः । कुतः वृद्धव्यवहारेण तथा प्रसिद्धेः ॥ ननु हिंस्यादित्यादिना नार्थस्य प्रसंगान्नञ्जैः कस्यचित्सुस्पष्टं गत्यन्तरेऽनुपपन्नं । एवं तु मुख्य
न्निहितत्वमतुक्ते स्वरसतः स्वसंबंधिनि विधेर्बाधः पुरस्कृत्य दर्शनात्सैवार्थः न पर्युदासस्तथेति । मुख्यार्थसंभवे नार्थान्तरं कल्प्यमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि नेक्षे
तोद्यंतमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमित्यादौ पर्युदासाश्रयणमिति चेद् बलवद्बाधकवशादित्याह । अमी ईक्षणादौ न
क्षेतेत्यादौ । मानसी क्रिया ईक्षणाविरुद्धमानसी क्रियापरं प्रयुक्तात् खलु मुख्यार्थपरित्यागे बलवद्बाधकमिति नैव । किं तु बलवद्बाधकं तत्र प्रसंगतेः ।
तस्य वाक्यस्योपक्रमे अथातः प्रजापतिव्रतानीति व्रतश्रवणात् तस्यानुष्ठेयत्वादनुष्ठेयपरत्वं तत्र करणं । नञो मुख्यार्थस्याभावस्यानुष्ठे
यत्वाभावात् संबंधिपदार्थविरुद्धत्वेन मानसक्रियार्थत्वे प्रसिद्धितः ॥ अमी ईक्षणादौ व्रतशब्दसंगतेः परं प्रयुक्तात् खलु मानसी
क्रिया ॥ ४०२ ॥ अपि च प्रतिषेधेऽनुमानं तु विधिनत्वयन्मते विधेः । विधिरेव तु चोदनोक्तिलानं हि वेदवचनं न वर्तकं ॥
४०३ ॥ प्रतिषेधवाक्यं वस्तुतः स्वकृतविधिमूलमेव फलवद्वनु । एवं चन्द्रमसीश्रीरक्षितं तत्तमसि प्रभृति यति चित्तमसोपहमेव ॥
यत्वा प्रमाणानुष्ठानयोग्यमानसी क्रिया न च लक्ष्यत इति तदुक्तं विधिपरं नञ्यतः तथात्र मुख्यार्थान्वये किंचिद्बाधकमस्तीति मे नहि विधिपरमित्यर्थः ॥४०४॥
किं च प्रतिषेधवाक्यस्यापि निवृत्तिक्रियाविधिपरत्वे सर्वमेव वाक्यं विधिपरमिति विधिप्रतिषेधविभागो न स्यादित्याह सर्वः ॥ फलवत्त्वं प्रमेयाधिकारि
बोधकमेव तत्परं धात्वर्थं न भिन्नत्वाद् द्वैविध्यं विधिनिषेधयोरिति ॥ सफलमहाजनादृतत्वाद्येनाह ॥ अपि च प्रतिषेधो द्वेधा । विधेः शेषः पर्युदासमीकु
नस्य सन्नाह । विधिशेषस्त्विति । अवनामतः स्वतंत्रः ॥ ननु वर्ते कोऽपि विधिनिषेधवाक्ये च निवर्तकमिति कथं तस्य विधित्वं तत्राह न हि वेद इति ।
अत्रापि प्रवर्तमानस्यानुषंजनीयं निषेधे विहितमानायाः क्रियायाः प्रवृत्तिविरोधित्वात् प्रतिषेधनिष्ठमिति भावः ॥
एवं संक्षेपेण प्रतिषेधवाक्यस्यासिद्धिमिष्टत्वमुपपादितं एवं समस्तवेदं फलपर्यवसायि प्रमाणामन्तस्तु संक्षेपसंहह
ति । प्रतिषेधवाक्यं वाहेति । अतः उक्तस्यायावृत्तं तमसि प्रभृति तमस्यादिवचनमिति निषेधं तमेवाह । प्रतिबीत्यादि । नमसो

[illegible] राम० ९४

एवं नञो मुख्यार्थत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वान्न स्वकार्यविषयत्वासंभवादत्र ईक्षणादौ नञ्स्थेयार्थत्वात् समभिव्याहारबलेनान्तः परिसल
क्षणाद्येव ईक्षणाविरुद्धमानसक्रियार्थत्वान्निषेधवाक्ये च तादृशस्य मुख्यार्थस्य स्वीकृतस्य करणविरुद्धाभावान्निषेधवाक्ये निषेधनिष्ठकार्ये विधि
नद्वैविध्ये द्वंते वाक्यं सर्वमेव ब्रह्मनिष्ठ मितानीनञर्थे महाप्रयुपगमविषयं दूषयितुमनुवदति । नामधातुसहित इति । एवं तेन धातुना वा
सहितद्रूपार्थः । न केवलं प्रसक्तस्याभाव एव नञो मुख्योऽर्थोऽपि तु तदन्यतद्विरोधिना पि तत्र नामधातुसहितेन नञ्पर्युदासदिपयत्व पर्युदासो
नाम नञ्संबंधिपदार्थपरिवर्जनं नामधातुभ्यां योगे प्रसक्तस्य विनिर्निरभाववत्त्वमात्र वाच्यकोन कुतः अब्राह्मणादिषु अग्रे अब्राह्मणास्ति
तिल्लोष्ठो यत्र धर्मी ब्राह्मणातिरिक्ते धर्मविरुद्धेपापे च ततः प्रतीतिर्दर्शनो गादिसथिः ॥ ततुक्तं नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ्प्रतिषेधकः ।
नामधातुसहितो नञ् अभ्यते पर्युदासविषयो ममीपिविधि ॥ न प्रसक्तिर्विनिवृत्तिर्वा चकोऽब्राह्मणादिवृत्तयोपलंभनात् ॥
॥४०५॥ अब्राह्मणधर्मगिरोर्नञ्जे नामन्वयात् श्रितपर्युदासः ॥ अयं विरुद्धं च सदृशं प्रधन्तेनो घंतमिसादित्यु धातु
योगात् ॥४०६॥ नोद्यंतमित्यत्र न ईक्षणार्थसमीपकार्यान्तरमुच्यते हि नेक्षिष्यतीत्येषां स्यात्संकल्पो न सन्नि
हितत्वहेतोः ॥ ४०७ ॥ ॥४०७॥
व्रतस्य ब्राह्मणधर्मविरुद्धं मात्रविक्षित्धिनावीति ॥ ४०५ ॥ इत्यमेव दृष्टान्तं प्रकटयन्नामधातुयोगे निषेधनञः सदृशविरुद्धार्थत्वे क्रमेणोदाहरणमाह । अत्रा
ब्राह्मणेति । आश्रितोऽर्थत्वेन स्वीकृतः पर्युदासो येन न आसः । नोद्यन्तमितीक्षेते नोद्यंतमादित्यमित्यादिषु सदृशः । एव नञ्धातुयोगात् । धातुरीक्षणं तत्संबंधि
न पर्युदासः सत्प्रविरुद्धमीक्षणक्रियात कमन संकल्पः सदा विधत्ते इति योगात् ॥ ४०६ ॥ न च नञ्वाक्ये कीदृशः पर्युदासो नञा लभ्यते तमाह । नोद्यन्तमिति ।
अत्रास्ति नञ्वाक्ये ईक्षणार्थस्पर्शः ईक्षणायाश्च समीपसंबंधिपकार्यान्तरं ईक्षणाविरुद्धईक्षणाकार्यान्तरं धात्वर्थयोगीनपि नञा तदर्थविरु
द्धमेव वस्तुं तत्र अभिधीयते नान्यदिति समीपे सुतः । तदेव विवृणोति यतातत्र नेक्षिष्य इति दृढः संकल्पनाऽस्मिन्वाक्ये नञ्अभिधेया सा ईक्षणाविरोधि
रोधिसंकल्पस्य ईक्षणाविरोधित्वान्न संबंधित्वेन सन्निहितत्वाद्वाहितोवेत्यर्थः ॥४०७॥ ॥४०७॥

अ-१

९५ क्षतर्हि प्रसज्यप्रतिषेधावकाशस्तमाह। द्विजं न हन्यादिति। अघाद्रूक्षयेत्। अदिपदेन न सुरां पिबेदित्यादिसंग्रहणे। विधिनालिङादिपदेन अस्य
नञः प्रसज्यमानस्यार्थस्य प्रसक्तस्य हननादिगतस्यार्थस्याप्रवृत्तिः साधनत्वस्य निवृत्तिरभावस्तन्मात्रमित्यर्थः। द्विजं न हन्यादित्यादिवाक्येन नञो
लिङादिसंबंधवशात्तदर्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्याभावमात्रमर्थ इत्यंगीकृतं परैरित्यर्थः॥ च। अत्रापि प्राभाकरमतमनुपपन्नमाह। नाघ्नं न ह
न्यामिति। अपरे प्राभाकराः नञ्वस्तु न हन्यादित्यादिषु वाक्येषु नाघ्नं न हन्यामित्यादिसंकल्परूपां विधिसंबंधिनीं विधानुबंधरूपां क्रियां वद
न्तीत्यर्थः। तत्रेदृष्टान्तो नोघं तमित्यादीति। न हन्यादित्यादि हनने पापादिनं कुर्यामिति हननादिक्रियाविरोधिसंकल्पक्रिया विधेरर्थ इ
ति प्राभाकरा वदन्तीत्यर्थः॥ ६९॥ ननु न हन्यादित्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वसंभवे किमिति पर्युदासाश्रयणमित्याशंक्य नेत्यसंभवो सिद्ध इत्याह। वा

द्विजं न हन्यान्न कलंजं भक्षयेदित्यादिवाक्ये विधिनास्य योगात्। प्रसज्यमानार्थनिवृत्तिमात्रं नञोऽर्थ इत्याश्रितमाहरेतत्॥ नाघ्नं न हन्यां
न पिबेयमित्यादिवाक्येषु नञ्वस्तु वदन्ति मानसीम्। संकल्परूपां विधिबंधिनीं क्रियां नोघं तमित्यादि यथाः स्थिता परे॥ वाक्येषु नञू
पात्तु निवृत्तिमात्रं प्रमेयमित्यभ्युपगम्यमाने। प्रसज्यमाने न विरुध्यते हि निवृत्तिशास्त्रेण च सम्मतेन॥४७०॥ प्रवर्तकं वाक्य
मुपावचोदनामिवर्तकं नैवमुपावभाष्यकृत्॥ ततश्च वि- न हि चोदना क्षिप्ता प्रवर्तिका या नभवेदिति स्थितिः॥४७१॥ ॥४९॥

क्येष्विति। प्रसज्यमाने नेति वक्ष्यमाणविधायकश्रेयःसाधनत्वस्य हननादेर्वाभिलषणादेर्वा निवृत्तिरभावः प्रसज्यमानेन न हि विरुध्यते प्रतिनञ्सत्वप्रमेयत्वमभ्युप
गन्तुं न शक्यते अतस्तच्छास्त्रे निवृत्तिशास्त्रमिति नञ्सम्मत इति सर्वमेव शास्त्रं प्रवर्तकमित्यर्थः॥४७०॥ किं च चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति शाबरभा
ष्यकारेणापि निषेधचोदनायामपि प्रवर्तकत्वं दर्शयति। विधिनिषेध [redacted] विभागस्तथा त्वर्थतादृशोऽपि क्रियाविधिस्वरूपनत्वात् तद्विरोधनिमि
त्त इति साऽपि प्रवृत्तिनिषेधकेत्याशयेनाह। प्रवर्तकमिति। अन्यथा निषेधवचनं निषेधचोदनेत्यपि न ब्रूयात् एवं नचोदितं स्यादित्याह। निवर्तकमिति। ततः कि रामं०
तत्राह। नतश्चेति। या प्रवर्तिका न भवेत्सा चोदना न स्यादिति स्थितिरिति सिद्धा इति संबंधः॥ तथा च न हन्यादित्यादिनिषेधचोदनापि संकल्पक्रि ९५
यायाः प्रवर्तकेति भावः॥४७१॥

रतीत्यनुरोधेन तस्य मुख्यार्थत्वं वरं तर्हि न तस्य प्रतीतौ। किं विनागत्यंतरमुक्तमेव पर्युदासपक्षोपपत्तिस्तत्र हिंसातत्र नास्त्येव प्रमुख विषयस्य एव र
इदानीमाधमतेऽपि पर्युदासविधया विनहन्यादित्यादिनिषेधवाक्यस्य सिद्धमात्रपर्यवसानं क्षिप्यते तथापि यदि नेष्टे नेति कर्मस्थनञो संज्ञाविरु
द्धार्थप्रसंगात्। येन नामादियोगव्यवस्थया तुल्यत्वेन तदर्थत्वे विधिमुक्तं दूषयति। नाम योग इति। कारणं व्यवस्थायामन्तादि प्रतिपादनं इतिशेषः।
नः अस्माभिनं कुतस्तत्राह। नञ इति। स्वसंबंधिनो निवृत्तिरभावः। तन्मात्रं स्वः मुख्यवृत्त्या तर्हि ब्राह्मणादिप्रयोगेषु अन्यार्थप्रतीतिः कथं तत्राह।
परत इति। अस्य नञोऽमतत्प्रसज्यप्रतिषेधात्मिकां नदृश्यमानादिपरत्वोलक्षणया प्रतीयत इति शेषः। तथा चानेन लक्ष्यतावदने कस्मिन् कल्पने गौरवा
च्च तस्य न विरोधिनो नञो न मुख्यार्थो वृत्तिभावः॥४७२॥ ननु नामादियुक्तेन नञा नियम्यते नियमानयोस्तस्य विरोधिनोः कथं लाक्षणिकस
मिसाधां क्रमनियमे नतस्तत्प्रतीतिरसिद्धा साशये न तत्कारणत्वमेवेति विवृणोति। तथाहीति। नाग्नेऽकरिणीति वाक्य इति शेषः। अग्रे करिणीति

न नाम योगो न तु धातुयोगो लिङादियोगोऽपि न कारणानाम्॥ नञः स्वसंबंधिनिवृत्तिमात्रं स्वतोऽभिधेयं परतोऽन्यदस्य॥७२॥ तथा
हिनाग्रेऽकरिणीति नाम्ना नञो न नास्तीति च धातुयोगे॥ लिङादियोगेऽपि निवृत्तिरर्थो दिवं न खादेदिति नञ्पदस्य॥४७३॥
॥ तथा श्रुतौ नेति वचः स्मृतौ न इत्यादिने हनास्तीति च धातुयोगे॥ तथा विधाने न कलंजमद्यान्नञो विशेषेण निवृत्तिरर्थः॥४७४॥

तिवाक्ये नञ्पदस्य नाम्ना योगेऽपीत्यनुषंगः। एवं नञो नास्तीत्यादावपि धातुना नित्यसंबंधः प्रसज्यप्रतिषेधः। न खादेदित्यत्र पर्युदासे यद्यपि लोके हि नाग्नेऽकरि
णीत्यादिवाक्ये प्रयुक्तनञो नामादिसंबंधविशेषे सत्यपि लिङादियुक्तान नञ्स्य स्वार्थभावस्य ककारयादेरभाव एव प्रतीयते न तु गोऽर्थः। तदमिति कुतः सर्वत्र
कोऽनियमः कुतस्तत्र नामादेर्नञ्संबंधस्य तत्तदर्थप्रत्ययव्यवस्थितानन्यार्थप्रतीतिहेतुत्वमिति भावः॥४७३॥ ननु लोके यथा तथा स्तु श्रुतौ तत्कर्मव्यवस्था भ
विष्यतीत्याशंक्य तत्रापि लोकसाम्यमेवाह। तथा श्रुताविति। नेति नेतीति वाक्यद्वयस्य एष नेति नेतीति वाक्ये चापेक्ष्य नेति वचः स्थितिरिति वचनं। नाग्नि
नामयोगे इति। गृहस्य नाम स्वातंत्र्ये श्रुतौ नेति वचः स्मृतौ नञो नामयोगे सत्यपि तथा न हनास्तीति वाक्ये अस्तीति धातुना योगेऽपि न हनास्तीति वाक्ये नञो
धेनञ्पदस्य तथा न कलंजं भक्षयेदिति वाक्येऽपि विधाने विधायकपदयोगे यद्यपि विशेषेण स्वतन्त्रः पर्युदासः नैव नित्यं यद्यादि परामर्शः प्रसज्यप्रतिषेधः
निरेव। अर्थो भवति तथैव तदर्थस्य बाधा हानाय तादृशप्रयोजनत्वेन संनिहितनिषेधनीयादिस्थायिनं निरूपितत्वान्न दोषः दिक्त्रयोऽपि नाम नञोऽर्थस्य व्यवस्थिता
र्थत्वमित्यभावस्य स्वतोऽभिधानान्नञर्थः पर्युदासस्य लाक्षणिक एवेति भावः॥४७४॥ ॥४७४॥

१६

एवंनामादियोगेन नञर्थः तनोर्थविशेषनिष्ठत्वं निराह समुच्चयया ह्यत्रास्य प्रतिषेधार्थ समुक्तं तदुपसंहरति। औदासीन्यमिति। अस्यार्थः
निषेधस्यार्थः। भावस्य पंचत्वाभावो प्यात्मन्येव बाध इति दर्शयितुं पुरुषगतमेवेत्युक्तं। ननु अर्थोऽभवेदिति शेषः। नुरवधारणे। विधेयेनान्यस्य पर्युदासे अंतिप्रसक्तेव
स्मितो द्विषमाने प्रांत्याप्रसक्तेः सति। यत्र यत्र वाक्ये एवं नञ् दृष्टः तत्र सर्वत्राविशेषा नामादियोगकृतविशेषाभावात्। पुरुषगतमेवौदासी-
न्यमेव नञर्थो भवेदिति संबंधः। ननु नेतिनेतीति वाक्यस्यापि तत्परत्वात् कथं निषेधपरत्वं अन्यथानतस्यानात्मनिष्ठत्वापत्तेरात्मनो रहूपत्व
व्याघातात्तत्रेत्यापातः वाक्यं सोऽपि पर्युदासाधिष्ठानात्मैवेति नोक्तदोष इत्याशयेनाह औदासीन्यमिति। इह ब्रह्मणि॥४२॥ इदानीं नाधानं हन्मामिसा
दिनासामाकरोक्तं प्रतिषेधवृत्ति वाक्यस्य प्रवृत्तिनिष्ठत्वं सोपस्कारमाश्रयम् निराकरिष्यन्नथ मंजरी भाष्यान्न हि विधिरपि विधिः
प्रवृत्तिनिष्ठ एवेति तदुक्तं दूषयति। प्रवर्तकमिति। द्वितीयसूत्रे चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रे भगवान्बहुज्ञस्तत्र हेतुर्बहुश्रुतः। अ

औदासीन्यं पुरुषगतमेवाविशेषान्नञोऽर्थोऽस्ति भासेसतितु विषये परभवत्रेव दृष्टः॥ नौदासीन्यं ह्यस्मिन् हि भवे
दात्मचिन्मात्ररूपा तस्मिन्दुःखदस्तु भवमित मतो वेदवाक्यं निषेधे॥४२॥ प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां निधा
य बुद्धौ परंचनं निवर्तकं। द्वितीयसूत्रे भगवान्बहुश्रुतो न चोदनाद्धित्वं निवारणायनतत्॥२३॥ ननु निवृत्ति
परत्वमुदीरितं विदुष्टपर्यायमिति निषेधगिरां महं॥ नहि कलंजभिक्षणं क्रियापादते यदितदान ययनैन विरुध्यते॥४४॥

तदेवमहल्लगारवात्रार्थनोऽपि वेत्ति शबरस्वामी सैनिरं चोदनाप्रवर्तकत्वं निषेधकत्वरूपेणाह्वलस्यहेतुविधस्य निवारणायानंत द्राष्यमित्यर्थः।
भाष्यकारो हि निवृत्तिनिष्ठामपि चोदनां बुद्धौ निधायैव वेदनिषेधकत्वं पुरुषमपि वाक्यपक्षीति ज्ञानमेव प्रत्यंगधर्मनिरूपणाय प्रवृत्तमत्र
मात्रं प्रवर्तकवाक्यं चोदनामुवाच ननुनिवृत्तिमात्रनिष्ठाचोदनां निवारयितुमन्यथौक्तविधिवा निषेधवाक्यप्रवृत्तिनिष्ठत्वासिद्धेरुक्तस्यतदभ्यो
न प्रसंगान्बहुश्रुतत्वं संभवेदितिभावः॥२२॥ एवं भाष्यवाक्यबलान्निषेधवाक्यस्य निवृत्तिकार्यार्थत्वमाशंक्य तस्त्रमिदानीं सा मा करः प्रति
षापूर्वकं निषेधनिष्ठत्वं दूषयति। ननु निवृत्तिरिति। किं कलंजाद्यभावो निषेधवाक्यजन्यः किंवा भक्षणाद्यभावः उत प्रयत्नार्थाभाव इति
विकल्प्याद्यं प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति नहीति। यदीह कलंजं नहीति निषेधवाक्येन जर्थः प्रतिपाद्यते। तदा न प्रत्यक्षेण विरुध्यते तस्य

[illegible]॥४३॥[illegible]

राम॰
९८

द्वितीयं दूषयति। अथेति। अनेनार्थांतरोक्ता। कलंजपदार्थगभक्षणस्य भक्षणं नहीति यदि प्रतिपाद्यते तदा स्यानुवृत्तं ग॥ तदपि पूर्व
वत्प्रत्यक्षेणैव बाध्यते न तु दैमुख्येन चेतस्य खसामग्री द्वारा प्रासत्वादित्याशयेनाह। न दृष्टेति। तृतीये विकल्पं प्रत्यक्षया पर्युदः फलरागः उतम
क्षणादिति योगः। अप्रमनर्थम स्यादृश्यतदीयेति। कलंजभक्षणादिसंबंधि यत्फलं तस्य स्पृहा रागः। तया अन्वयेन अपि शेषः। तं
दृष्टिपथ न दृष्टिन हीति संबंधः यस्तद्रागि सोऽनुभवति पराहतमिति॥४२५॥ प्रसव्यार्थे क्रियायोगो निषेधस्य इतीय पक्षमथय दूषति। अथ तर्ही
यन्नियोगेति। कलंजभक्षणे नियोगो विधिर्नेति निषेधवाक्यार्थ इति शंकितुराशयः। एतावतानन वेदसिद्धिरिति दूषयति। मेय
त्विति। अयं निषेधवाक्यार्थ इति शेषः। मा भक्षयस्व विधिः नैतावता तद्भक्षणानिवृत्तिः सिध्येत् भोजनादेरविधितोऽपि तत्संभवे नानि
षेधवैयर्थ्यादित्याशयेनाह। भक्षणमस्त्विति। उक्तमेव प्रतिरेकमुखेनाप्याह। नहि नियोगेति दृश्यते नायते॥४२६॥ अस्त्वतर्हि यदस्या-

अथ कलंजपदार्थगभक्षणान्न हितदप्यनुनैव विरुध्यते॥ अथ तदीयफलस्पृहयान्वयो न हि तदप्यनु
भूतिपराहतं॥४२५॥ अथ तदीयनियोगनिवर्तनं भवतु भक्षणमस्ति न दृष्टया॥ नहि नियोगनिवृत्तितो नि
वेदनं सति कलंजभक्षणमिनी यते॥२६॥ इह कलंजपदेन नञोऽन्वयो भवति वास्य न जो द्विसमागमः॥ अ
द्विगतेन लिङादिपदेन वा सह समेति न नञ् अगतिस्त्रयी॥४२७॥ उदितपक्षपरिग्रहकारिणां च निषे
धगिरामुपपादने॥ भवति शंकितस्त्वं निषेधगीरपि नियोग[illegible]यत्नमुपगम्यमानां॥४२६॥

भस्तत्र केनापि मानेन न बाध्यते। न दृष्टा एवं नञर्थ इत्यादि
संख्यशब्दोपस्थितस्यैव शब्दे नन नञर्थेनान्वयावकल्यः। ना मधातुप्रत्ययानतिरिक्तशब्दस्य सहभावेन कलंजाद्यतिरिक्तस्य नञर्थान्वयिनः कस्य
चिच्छब्दस्यासंभवादित्याशयेनाह। इह कलंजपदेनेति। इह प्रकृत वाक्ये अदेनाभक्षणावाचिधातुनावा समागमः संबंधः। अद्विग
तेन अद्वयानुगतेन लिङादिपदेन प्रत्ययार्थेन वा सह समेति संबध्नाति अन्वितो भवतीत्यर्थः। अथ नञ् कलंजमित्यादिवाक्येषु गतिः ज्ञानोपा
यो न्वयत्रयी त्रिविधा॥२७॥ एवं वोकाप्तनयपक्षे निषेधवाक्यस्य निषेधनिष्ठ[redacted]त्वोपपादनाय कर्मधावाक्यमपि नियुक्ति यो
ग परमेवाभ्युपगंतव्यमिति प्राभाकरः। स्वमतमुपस्थापयति। उदितेति। उक्तपक्षत्रयासमन्वयपरिग्रहकारिणां वादिनामित्यर्थः। निषेधगिरां

[illegible]
॥४२८॥

सं॰म॰अ॰१

[illegible] [redacted] [illegible]

७ मनुवेदेनिवृत्तिर्नियोगस्यैकस्तेभक्षणादिनिवृत्तिर्नियोगसिद्धावपि यानादिनिवृत्तियोगसिद्धिर्न स्यादित्युक्त इति यागा होपयेषु प्रवर्तेत तान्निवृत्तिम्
नियोगमेरक्षतस्य तेनानुपपन्न [redacted] एवानुबंधभेदाधीनं शास्त्रभेदं समर्थयितुं यागभेदस्य तच्छ्रुत्यन्तमात्रं न हि हयागदानादिरि
वानुबंधो भिद्यत इत्याशंक्याह। प्रियानभक्षणादिभेदेन तस्मै तेयोगिकनिवृत्तिक्रियानुरूपानुबंधभेदः संभवान्निवृत्तिनियोगे प्रिया
गहनादियोगवद्भिद्यत इत्याशयेनाह। यथा च यागादीति। आदिपदेन दानहोमसंग्रहः। अनुपश्चात्तद्वध्यतेऽस्य बध्येदकतयेति
यागादिधात्वर्थेनुबंधः तद्योऽनुबंधो हिंसादिविषयस्तद्वदिति। शास्त्रे बुध्यस निवृत्त्यर्थप्रतिपादकवाक्येषु नि[redacted]
भेषु सत्सु यथा यागादिनियोगभेदः तद्वदत्र भक्षणादिनिवृत्तिक्रियाभेदात् स्वनियोगस्य भेद इत्यनुषंगः। ननु यागादीनामनुष्ठेयत्वात् हिंसा
पत्तियागानुबंधत्वं युज्यते न निवृत्तीनां हिंसादीनां तासामप्रवृत्तिविरोधिमनोव्यापाररूपतयानुष्ठेयत्वात् तदनुबंधत्वं युज्यत इत्याश
येनाह। निवृत्तयोऽपीति। अपिशब्देन तासां यागादिसाम्यं द्योतयति हि यस्मान्निवृत्तयो यागादिसमास्तस्मात्तदनुबंधभूताः नियोगसाधनं हि

यथा च यागं च तदनुबंधभेदाद्भिन्ने शास्त्रे तु नियोगभेदः। निवृत्तिभेदेऽपि तद्वद्यस्य निवृत्त्यस्मानुबंधभूता॥४२०॥ निवृ
निसिद्धावपि नियोगसिद्धिः प्रवर्तमानस्य न गर्तयात॥ निषिद्धचेष्टा निरयस्य हेतुर्न योगतो नाध्यवसीयते हि॥४२०॥

र्त्यवच्छेदकतया तद्गतानिरयकाः स्फुरितसर्थः॥२१॥ नन्वेवमपि कलंजभक्षियोऽस्य न हितेन विज्ञानरूपव्यापाररूपापायाः कृते लिङ्गादिनैव
विधानं पर्यव[redacted]स्येद् हिंसायां कस्मान्निवृत्तिनियोगस्य निवर्तनव्यापारसामर्थ्यं प्राप्तनिवर्तप्रत्यक्षं मुख्यस्य वर्तन्ते नियोज
त्वात्। तत्तिरप्याश्रयेव नियोगसिद्धेरनन्यविषयत्वात्मा यात्वंकामोऽपि योऽन्योऽस्मि इति निरस्तं॥ सामर्थ्यं प्राप्तस्य नियोज्यस्य संभवतीति तन्मायस्या
न वनरा हिंसाशयेनाह। निवृत्तिसिद्धावपीति। ननु कलंजभक्षणादिनिवृत्तानि स्याद्यात्तेन भवतीति तत्परिहारकामस्यैव नियोज्यो स्विति चे
त्तन्नियोगस्य तदाकांक्षायामपि तदेवर्त्ता तत्रे नरकस्य नाना योग्यतर्किंचयदितिदुष्टत्वादिनानिरयपातोऽभवेनर्हितादुर्जनेन सोऽपि वर्जितः स्या
त्तत्रैवमस्ति प्रमाणाभावादित्याशयेनाह। प्रवर्तमानस्येति। ननु योऽसौ कलंजादि पातकं रेतसा तेन यातयादि हिंसादिर्वा तस्मान्निषिद्धं प्रवर्तने निरयस्य राम॰
हेतुत्वं प्रतीयत इति चेत्तत्राह। निषिद्धचेष्टेति। हेतुपदानन्तरमिति पदमध्याहार्यं यन्नियोगतो विधित इत्यर्थः। अध्यवसीयते हि नियोगाकांक्षि २
इति यावत्। हिशब्देन जरूपाधाकरमतएतत्सुप्रसिद्धमिति द्योतयति॥४२०॥

ननु निरयपातपरिहारेच्छां विना चेतनः कथं नियोगेन नियुज्येत। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायादित्याशंक्य प्राभाकरसिद्धान्त
रहस्यमाह। नियोग एवेति। एष नियोज्यः नियोगे इति सप्तमी। नियुज्यते नियोगेनेति शेषः। नियोज्यो हि लोके काम्येषु लिङादियुक्तिव
लान्नियोगमेव लिङादितः स्वर्ग इति साध्यत्वेनावगच्छन् तदनुमुखो भवति। अयमेव नियोगे तन्नियोगो नाम स्वर्गादिकमपि हि नियोगस्य
सिध्यनुकूलं नियोज्यसिद्धये यच्छतीति स एव मुख्यः साध्यः तदुक्तं। स्वात्मसिध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये कुर्वत्स्वर्गादिकमपि
प्रधानं कार्यमेवानुरुद्धतीति नियोगमुद्दिश्यैव पुमान् प्रथमं प्रवर्तत इत्यर्थः। ननु व्यापारहये तस्मिन्नु कथं पुंसो नियोगे भवेदित्याशंक्य
तदनन्तरं तेनैव नियोगेन तद्विषये यागादिधात्वर्थे तत्सिद्धये सति युज्यत इति तद्धेतस नियोगं साधयिष्यतीत्याशयेनाह। नियोगसिध्या
इति तुरवधारणे तत्सिध्यर्थमेवेत्यर्थः। पुनः पश्चात्परत्र नियोगविषये युतानेवाह। कर्मस्विति यागादिना कर्मसु नियुज्यत इत्यनुषंगः।

नियोग एवैष पुमान्नियुज्यते नियोगसिद्ध्यै तु पुनर्नियुज्यते। परत्र कर्मस्वथवा निवृत्तिषु स्थितिः प्रसिद्धेति
योगवादिनां॥२१॥ प्रवृत्तरागस्य निवृत्तनोऽस्थिरा तत्र स्थिरत्वाय नियुज्यते पुमान्॥ निवृत्ति देशे पुनियोबुद्धितो निवृत्ति

[redacted]गः स्थितिरिति सिद्धान्तः॥४२१॥ ननु यदि निवृत्तिसिध्यानन्नियोगः सिद्ध्येत् न हि निषेधे प्रवर्तको रागाद्यभावे निवृत्ति
सिद्धेः किं नियोगस्य पृथक्क्षयोगेनेत्याशंक्याह। प्रवृत्तरागस्येति। यद्यप्युक्तरीत्या सहजैर्निर्वेदात्तथापि नियोगेन तन्नियोगाभावे पृथ
ममिव पुंसः पुनरपि तत्र रागदुःखघेने तेनिषेध्यान्निवृत्तयोऽस्थिराः स्युरिति यतस्ततो हेतो निवृत्तिस्थैर्ये निवृत्तिरूपदेशे पुनर्विषये
पुमान्नियुज्यते एवं हि सति प्रवृत्तस्यमुख्यः पुमान्निवृत्तिनियोगमेव कार्यमवगच्छेदिति निवृत्तयः स्थिराः स्युरित्याशयेनाह। नियोगबु
द्धत इति। ऊर्ध्वमपीत्यर्थः। परिपालयिष्यति। अविच्छिन्नमयाहातां करोतीत्यर्थः॥४२२॥ ॥

[illegible] [redacted] [illegible]

१७ मनुवदेनिवृत्तिनियोगस्यैकत्वेभक्षणयागादिनिवृत्तिनियोगसिद्धावपियागादिनिवृत्तिनियोगसिद्धिर्नस्यादत्यंतिपागादेः पथेच्छंप्रवर्तितनान्निवृत्तिनि
नियोगभेदस्तत्रत्यतेऽनुपपन्न [redacted] एवानुबंधभेदाधीनशास्त्रभेदससेवतियोगभेदस्तत्रदृष्टुपगमात्नहिहयागहानादिरि
वानुबंधोभिघतइत्याशंक्याह।पियानभक्षणादिभेदेनतस्त्रतियोगिकनिवृत्तिक्रियानुरूपानुबंधभेदसंभवान्निवृत्तिनियोगेपिया
गहानादियोगवद्विघतइत्याशयेनाह।यथाचयागादीति।आदिपदेनदानहोमसंग्रहः।अनुपश्चात्वध्यतेऽवच्छेद्यतेयेनेति
यागादिधात्वर्थोनुबंधःतद्भेदानुबंधोपिचोदनाविषयस्तद्भेदात्।शास्त्रेषुअसनिरूपणार्थप्रतिपादकवाक्येषु [redacted]
भेदसस्तुयथायागादिनियोगभेदःतद्वदत्रभक्षणादिनिवृत्तिक्रियाभेदात्तन्निवृत्तिनियोगस्यभेदइत्यनुषंगः।ननुयागादीनामनुष्ठेयत्वात्दृत्तिसा
ध्यत्वेयागानुबंधत्वंयुज्यतेनतुनिवृत्तीनांहिंसाशंक्यतासाध्यविप्रवृत्तिविरोधिमनोव्यापाररूपतयानुष्ठेयत्वात्तदनुबंधत्वंयुज्यतइत्याशं
क्येनाह।निवृत्तयोपीति।अपिशब्देनतासांयागादिसाम्यंद्योतयति।हियस्मान्निवृत्तयोयागादिसमास्तस्मादनुबंधभूताःनियोगसाधनहू

यथाचयागादनुबंधभेदाद्भिन्नेषुशास्त्रेषुनियोगभेदः।निवृत्तिभेदस्तदपितद्वदस्यनिवृत्तयोपिह्यनुबंधभूताः॥४२०॥निर
तिसिध्यापिनियोगसिद्धिःप्रवर्तमानस्यनगर्तयातः।निषिद्धचेष्टानिरयस्यहेतुर्नियोगतोनाप्रवसीयतेहि॥४२०॥ ॥

त्यवच्छेदकतयातद्गतानिरयकाःस्फुरिसर्थः॥२१॥नन्वेवमपिकलंजभक्षणयोगस्यनहितेनविनानरकव्यापाररूपापायाःहृतेनिङादिना॥
पिधानंपर्यव [redacted] स्येहिंसाशंक्यनिवृत्तिनियोगस्यनिवर्तनेनव्यापारसामर्थ्यप्रापितनिवर्त्यप्रवृत्तस्यमुख्यस्यैववृत्तन्नियोग
त्वात्।तन्निवृत्त्याद्वारैवनियोगसिद्धेरनएवविधाइमायात्वंकामोऽपियोन्योक्तइतिनिरस्तं।सामर्थ्यप्राप्तनियोज्यसंभवेतितमायस्या
भवनताहिंसाशयेनाह।निवृत्तिसिध्यापीति।ननुकलंजभक्षणादिनिवृत्यानिरयपादियातोनभवतीतितत्परिहारकामएवनियोज्योस्त्वितिचे
न्ननियोगस्यतदाकांक्षायाअभावतएववक्तव्यंतेननकस्मायोगानकिंचपहितद्दस्यागादिनानिरयपातोभवेन्नहिताद्दर्शनेनसोपिवर्जितः।स्या राम०
त्तनवैवमस्तिप्रमाणाभावादित्याशयेनाह।प्रवर्तमानस्येति।ननुयोप्रवृत्ततावाद्वयुरेनशातेनयातयाहिंस्यादिवाक्यान्निषिद्धप्रवृत्तेर्निरयप्रा १७
प्तेस्तत्प्रतीयतइतिचेन्नाह।निषिद्धचेष्टेति।हेतुपदानंतरमितिपदमध्याहर्तव्यं।नियोगेनोविधितइत्यर्थः।अर्थवादोहिनियोगाकांक्षि
इतिभावः।हिशब्देनतस्याभावकरमतएतस्यप्रसिद्धिंद्योतयति॥४२०॥

ननुनिरयपातपरिहारेच्छांविनाचेतनःकथंनियोगेननियुज्येत।प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइतिन्यायादित्याशंक्यप्राभाकरसिद्धांत
रहस्यमाह।नियोगएवेति।एषनियोज्यःनियोगेइतिसप्तमी।नियुज्यतेनियोगेनेतिशेषः।नियोज्योहिलोकेव्यायैलिङादिभ्युक्तनिव
त्वान्नियोगमेवलिङादिनःस्व-तिसाध्यत्वेनावगच्छन्तदनुन्मुखोभवति।अयमेवनियोगेतन्नियोगोनामस्वर्गादिकमपिहिनियोगस्व
सिध्यनुकूलनियोज्यसिद्धयेप्रयच्छतीतिसएवमुख्यःसाध्यःतदुक्तं।स्वात्मसिध्यनुकूलस्यनियोज्यस्यप्रसिद्धयेकुर्वत्स्वर्गादिकमपि
प्रधानंकार्यमेवनइतीतिनियोगमुद्दिश्यैवपुमान्प्रथमंप्रवर्ततइत्यर्थः।ननुव्यापाररूपेतस्मिन्कथंपुंसोनियोगोभवेदित्याशंक्य
तदनंतरंतेनैवनियोगेनतद्विषयेयागादिधात्वर्थेतत्सिद्धयेसतियुज्यतइतितद्दृष्टांतनियोगसाध्यपिध्यतीत्याशयेनाह।नियोगसिध्या
इति।तुरवधारणोतत्सिध्यर्थमेवेत्यर्थः।पुनःपश्चात्परत्रनियोगविषयेवृत्तानेवाह।कर्मस्विति।स्वादिनाकर्मसुनियुज्यतइत्यनुषं

नियोगएवैषपुमान्नियुज्यतेनियोगसिध्यैतुपुनर्नियुज्यते।परत्रकर्मस्वथवानिवृत्तिषुस्थितिःप्रसिद्धेतिनि
योगवादिनां॥२१॥प्रवृत्तरागस्यनिवृत्तयोऽस्थिरात्मतत्स्थिरत्वायनियुज्यतेपुमान्॥निवृत्तिरेषेपुनिमोबुद्धितोनिवृत्ति

[redacted]गःस्थितिरित्यर्थःसिद्धांतः॥४२१॥ननुयदिनिवृत्तिसिध्यानन्नियोगःसिध्येत्तर्हितद्वेषिणेप्रवर्तकरागाद्यभावेनिवृत्ति
सिद्धेःकिंनियोगस्यपृथक्प्रयोजनेत्याशंक्याह।प्रवृत्तरागस्येति।यद्यपुत्रीयासकलानिवृत्तिर्भवेत्तथापिनियोगेनतन्नियोगाभावेपृथ
मभिवर्षसःपुनरपितत्ररागदुस्यप्रघेनेतितिनिषेधान्निवृत्तयोऽस्थिराःस्युरितियतस्ततोहेतोर्निवृत्तिस्थैर्यनिवृत्तिरूपदेशेपुविषये
षुपुमान्नियुज्यतेएवंहितत्रनिवृत्तस्यमुक्तःपुमान्निवृत्तिनियोगमेवकार्यमवगच्छेदितिनिवृत्तयःस्थिराःस्युरित्याशयेनाह।नियोगत्वं
दृढतइति।दुर्धर्षमपीत्सशेषःपरिपालयिष्यति।अविशिष्टमव्याहातांकरोतीत्यर्थः॥४२२॥ ॥

सं॰ अ॰१

९८ ननु केवलं निवृत्तिर्नाम न कर्तव्यं प्रवृत्तिविरोधिमानसी क्रियेति। ननु तत्राप्युक्तमेवं सति नञः स्वार्थस्याग्रसंगइति। सत्यं निवृत्तिस्थले प्रसक्तो
प्युक्ति एव ननु प्राभाकरनये अभावानङ्गीकारेण लक्षणामुख्यार्थसंबंधासंभवादित्याशंक्य प्राभाकरमतेनाभावरूपभक्षणाद्यभावं मुख्यार्थ
मुख्यार्थं निवृत्तिलक्षणार्थमाह। अनाघ्रेति। नञाघ्राणेनाघ्रातस्य भक्षणानर्हस्य कलंजादेर्जग्धेर्भक्षणादिरर्थः। चोदयार्थतो निवृ
त्तिरभावः। विशिष्टदृष्टेतिविशिष्टसंवित्। अविशिष्टेतिवाच्छेदः। केवलदृष्टेष्टविशिष्टविषयज्ञानमित्यर्थः। जग्धेरिति षष्ठी वा। अनन्य
मानाभक्षणाद्यकालीनदृष्टेष्टादिव्यावृत्तये विशिष्टेत्युक्तं। नञर्थे तु केनचित्सिद्धं तदाह। अनन्यसंसर्गेति। अन्यो निषेध्यः तस्य
संसर्गेण भूवनीसनन्यसंसर्गिणा दृष्टो यः पदार्थः निषेध्यानधिकरणं तस्य केवलाधिकरणज्ञानमिति यावत्। जनमार्गे निर्दृष्टे यः प्राभा
करपक्षे हि यथा भावव्यवहारस्तस्य अतियोग्यसंसर्गिणो ज्ञानमभावइति प्रसिद्धं। एवं च भक्षणादि निवृत्तिरपि केवलदृष्टेष्टादिति
अनाघ्रजग्धे अनिवृत्तिरिष्टाविशिष्टदृष्टेष्टविशिष्टसंवित्। अनन्यसंसर्गिपदार्थसंविन्निवृत्तिरिलेषहिराजमार्गे॥४३३॥
ननु समीहितसाधनतालिङ्गेन लशुनं गृंजनं भक्षणासंप्रया। भवति वा [illegible] स्यागमेन न्नपि तद्धि निवृत्तिविधेर
कः॥४३४॥ तदसदिष्टफलो द्रुक्तोद्भवदर्शनाल्लशुनं गृंजनं पर्युषिताशनानि। नहि निषिद्धपदार्थनिमित्तकं सुखलवं तु रुच
दैवतत्वनञोप्यनेन निवृत्तिर्लक्ष्यत इत्यर्थः। एवं रूप एवाभावो निवृत्तिः प्रकृते विधेयाः सन्तः॥ स्यानविते॥४३५॥ ॥ ॥
थावनं लक्षणेति वाशयः॥२३॥ एवं स्वमतं प्रसाध्येदानीं सिद्धांतमभिमतं निषेधवाक्येन नञर्थदूषयितुमनुवदति। ननु समीहितेति।
लशुनादिकं लोकप्रसिद्धं। अस्य लशुनादिभक्षणस्य नो स्मान्यनेन स्याः समी [redacted] हितसाधनताया विधिवृत्तिरभावः। तस्या
निवेदको बोधकस्त्वर्थः। प्रत्यक्षेण सबलो हि नञ्लशुनादिभक्षणागतेष्टसाधनत्वस्य लिङाद्यर्थस्याभावबोधयतीत्यर्थः॥४३४॥ राम॰
तदूषयति तदसदिति। तदयुक्तमित्यर्थः। कुतः लशुनादिषु फलस्य सुखादेरुद्भवदर्शनात्। इत्यर्थः। तथा मेव व्यतिरेकं ९८
सर्वोप्येदं कार्यपर इति भावः॥४३५॥ ॥

ध्यते यदि निषेधवाक्यस्य लिङादिना कार्यमुपस्थाप्येत तदा तस्य कथं विदुरीत्या नञर्थो विषयः कल्प्येत। अतो तस्मिन्लोके धात्वर्थातिरि
क्तकार्याभावेन तस्य वेधानुसिद्धत्वेन लिङादेः स्वदृष्टत्वाभावाया नेन च धात्वर्थ एव कार्यं तया लिङाद्यर्थ इति वाच्यं। कृतिसाध्यता या एव वा
र्थतात्वेऽतिप्रसक्त्याश्च स्मात्। लिङाद्यर्थत्वायोगात्। तान च कृतीप्सिततात्वस्य कार्यत्वेतिवाच्यं। बहुक्लेशसाध्येष्वपि सत्वात्। तस्मादिष्टो
गातादृष्टसाधनत्वेन तस्य कृतीप्सितत्वे वक्तव्ये प्रथमोपस्थितस्य तस्यैव प्रवर्तकत्वं लिङर्थत्वं चेति नकार्थं लोके लिङर्थ इति कथं निषे
धवाक्यस्य लिङादिना तद्वा विदित संगति केन तदुपस्थाप्येत तस्माद्यः साधनत्वमेव लोकव्युत्पत्तिबलेनापि लिङर्थः कल्प्यतइ
ति तदभाव एव नञर्थः। नचैवं कलंजभक्षणादेः सुखसाधनत्वानुभवविरोधः। यद्यपि प्रवृत्तौ कृतिसाध्यत्वे यः साधनत्वज्ञानं का
रणं तथापि तस्मिन्यः सम्बलानर्थसंबंधित्वज्ञाने प्रवृत्तिर्न भवतीति तद्ज्ञाने प्रतिबंधकाभावेन यावद्रूपं वक्तव्यमिति निषिद्धेष्वप्रवर्ति
मानस्यापि तत्साध्यसुखे बलवदनर्थसाधनत्वाज्ञानं वाच्यं। एवं च सामग्रीसमाजादिष्टं बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनमिति प्रमेय
अदृष्टदोषपरिहृत्य नासतः कलंजमास्वाद्य सुखित्वमालनः॥ पुमाननवीधी यहतः समीहतेन दीहितानावपरा निषेधगीः॥४३६॥
नरकपातविवर्जनं च नैना भवतु विप्रवधास्त्वमाथितः॥ प्रमसुखित्वमितीच्छतियत्पुमानत हित्ति निषेधगिरोच्यते॥४३७॥
वतीति आतिमात्तं देववैशिष्ट्येष्टसाधनत्वं निषेधवाक्येन नञर्थान्वयायलक्षणायानुद्यनिषेध्यते। नोजनादिव्यापारे तस्य लिङ्वाच्यसं
बंधित्वावगमादिति मानुभवविरोधस्त्राशयेनाह। अदृष्टदोषं परिहृत्येति। यतः पुमान् कलंजभक्षणादेर्बलवदनिष्टानुबंधित्वा
तानेनोपहतः सन समीहते ऽपि न ततः तस्मात्स्वस्य कलंजविषयलिप्सा रहितमगमांसंत्रास्वाद्य भक्षयित्वा अदृष्टदोषं परिहृत्य नो
इत्यसुखित्वं नाससतः अर्थ यतस्तस्य हितमभिलषितं वहुलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वं तदभाव परा निषेधगीरिति संबंधः प्रमाने
दोषवत्या नाहता अभिमानः ततो दुःसुखहेतुत्वं दह विप्रधादे॥४३७॥ ॥ राम राम॥

अ०१

९९ ...न्वनुभवसिद्धं सर्वेषां कलंजभक्षणादेस्तादृशदुःखसाधनत्वं कथं न जानाति येन हिंसा शास्त्रमित्यादीनां प्रमाणान्तरसिद्धमेव तत्र प्रमाणसिद्धं तत्प्रमा
णस्य प्रवृत्तेस्तत्राभावात् प्रत्यक्षादेस्त्वपारलौकिकानर्थाभावावेदने ऽसमर्थत्वादित्याशयेनाह प्रमाणान्तरेति फलस्येह फलसाधनत्वोत्पद
प्रत्ययविनाशे पारलौकिकबलवद्दुःखमप्यपरिहार्यं कथं तर्हि तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह प्रमादिति बलवदनिष्टानुबन्धित्वाज्ञानप्रमादादित्यर्थः
बलवदनिष्टानुबन्धीति प्रमादिस्त्वर्थः उपसंहरति नेनात्तेति यथा बालमातामतः निष्टानिवर्तयति एवं श्रुतिरपि बलवदनिष्टफलसाध त
नत्वमवगमय्य निवारयतीति तात्तेनेन सूचितं ॥४३८॥ निषिद्धेषु च दृष्टफलसाधनत्वस्य प्रमसिद्धत्वोपपादनपूर्वकमाह इतीष्टा
कृष्णाद्यसौस्यर्थः श्रुतिः निषेधवाक्यं शास्त्रमित्युपपादयति निषेधार्थिकाविरुद्धमाह निषिद्धेति प्रवृत्तिमन्तं प्रवृत्त्युन्मुखं न
चैवं सन्निमानां तरविरोध इत्याह नचेति अयं बलवदनिष्टानुबन्धी इत्याधिगत्वा भावः अपहृतं बाधितं तत्राविरोधहेतुमाह
प्रमाणानोनास्ति निषिद्धकर्मणां फलस्य हानिदर्शनं विनातत्व॥ प्रमाप्रबोधप्रमत्तस्य प्रवर्तसेनता तमानेन फलस्य
हारते ऽद्य इति श्रुतिः शास्ति निषिद्धकर्मणि प्रवृत्तिमन्तं पुरुषं नन्वनिवृत्तानवाप्रमप्यपहृतं प्रमाणान्तरैर्न हि प्रमाणोऽर
न हीति विशेष्यांशस्य तत्र सत्त्वेपि विशेषणांशस्याभावेन तद्विशिष्टस्याप्रामाणिकत्वाद्विरोध इति परैर्हि रूपान्तेन ॥४३९॥ ॥
प्रमाणान्तराणां हि निर्विरोधः यद्यपीष्टसाधनत्वमेव लिङ्गर्थ इति वदन्ति तथापि न तथा वास्तविकं तस्यार्थ इति प्राप्तं विशिष्टेष्ट
साधनत्वमेव लिङाद्युक्तमिति तन्नाभिषिध्यते न चैवं तत्र एव निवृत्तौ लक्षणा स्यादिति वाच्यं प्रतिषेधार्थतया प्राधान्येन
अनुरोधेन तदर्थप्रतियोगितया गुणभूतत्वेपि साधनत्ववाचिलिङादेर्वानुवादेन लक्षणाभावात् लक्षितं च तन्नाम्नो राम०
माणिकमेवेति न प्रमाणान्तरविरोध इति भावः ॥ अथवा प्रकृतम्भुक्तिं स्वार्थपरे सति नाशंकनीयमित्याह नचेति अथवा नाम ९९
इष्टसाधनत्वं गुणावादावतनिरस्तो इति न हीति विरोधि प्रमाणान्तराभिरूपणादित्यर्थः ॥४३९॥ ॥

॥ [illegible] ॥
ननु तमानेनेत्यमेनसूचितदृष्टान्तानुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकं विशदयति भुजंगभोगमिति दूयेनेत्यपर शरीरमित्यर्थः सुकुमारशीतलं मृदु
शीतलत्वेत्यर्थः निदाघतीव्रतापतप्ततोयः शरीरस्य संतापतप्तलिह्यतेत्यनर्थलवदनिष्टानुबन्धितापनिवृत्तिसाधनमिति प्रमातुर्या
दित्युग्रहलोकमानन्दुःखपरवज्ञानिवर्तयेत माप्रहारोतिहस्तेनानिवारयेत यथा तथेत्युपरिष्टाद्योजनीय ॥४४०॥ तमुग्रमाद्
भक्षणादि विधिलमालस्यासौ वेदिकवोदनापि निवर्तयिष्यतीति संबन्धः ॥४४१॥ एवं सिद्धमतो निषेधवाक्यस्य नत्र प्रसज्य प्रतिषे
धार्थत्वमुपपाद्य पर्युदासत्वमारभते तत्र किं नञलिङ्तो निवृत्तिक्रिया विधीयते किं वा तन्मुख्यार्थ इत्यादि अलक्षणा
याश्चान्याप्यत्वादित्युक्तं द्वितीये विधेः प्रत्ययार्थत्वेन योगाभावं न तावद्धात्वनुवादकृतीति नियोगाभावस्य नियोगगोचरत्वाल्लक्षणा विधे
पुत्रास्तभवारतोधातत्र्यभावएवलयाविधेयो वा अथ तथापि न तथा सः प्रसक्तक्रियानिष्पत्तिं विना न दृश्यमानस्याचसत्ता निषेध
वेषपर्यादिति नत्वागभाव एवविध एषस्यात्सो विधिस्वरूपे तानि विधेयोः भावार्थत्वादनादिसिद्धत्वात् अधिकरणाज्ञानस्यापि वस्तुना
भुजंगभोगसुकुमारशीतलं निदाघसंतापविरतये त्रिमुः ॥ प्रमातुर्यादिलसुपुरीस्पृक्ता नरा निवर्तयेत्तनोनीमी यथा ॥४४०
॥ प्रमादनर्थसपनिहानमारस्तत्त्वनार्थनापेलमनादिभवृत्तां ॥ नत्रवितावेदिकचोदनाप्यसौ विधिलमाल निवर्तयिष्य
ति॥४४१॥ क्रियानुभवेशंविनाप्रागभावः प्रसक्तक्रियायाने निवृत्तिमीप्यतः ॥ एवं द्वयवद्धिसतिन्यन्तभावासहत्वेनियोगस्यभा
वार्थवद्भवेत् ॥४४२॥ न पालत्वेयोगारलम्प्रभुभावोपतःपालनं प्रयत्नेनाश्रयाक्ये ॥ न खलु प्रस्तुतं घते स्याय हानाप्रधान प्रमु
ताज्ञाने विधिनिरासेनैवाविधेयत्वात्तस्मादृश्यादिवत्क्रियोपरकत्वाकारेणतद्विधेयत्वं ॥ तत्स्वयमेतद्वेन ॥४४३॥ ॥ अत्र नित्यां
वा अनवतरतीत्याह क्रियानुभवे इत्यादि प्रसक्तक्रियायाः प्रागभावः क्रियासंबन्धित्वेनानियोगस्य परत्वं विषयत्वं प्रागादपूर्वनिर्वो
हुनत्ताकौनि निसनिष्पन्नभावाप्रभावार्थवदर्थवि नेताद्विसंबन्धः गुणाः आरूप्याणादि इत्यदृश्यादिनचप्रसक्तक्रियाभावो भावार्थवत्प्राप
रूपानवादश्यादिवत्साधनत्वेनक्रियेत्वमितः चेन विधेयत्वस्यादितिभावः ॥४२॥ ननु प्रागभावस्यापि परिपालनक्रियायोगेन विधेयत्व
भविष्यतीत्याशंक्याह नपालत्वयोगादिति अलं असमर्थं प्रत्युभावः भवेन कर्तव्यं साध्यं च मितितिद्यावत प्रागभावस्येतरेत कुमो
त्विति तत्र दृष्टान्तमाह यथान प्रभुतमिति तद्वयेनप्रभुतपरित्यागात्कारूपस्या यहानमयेन अतस्तस्य परिहाराय परिपालनतया विज्ञातभावो

१०० निषेधवाक्ये श्रुतं दर्शयन् परपक्षे तस्यागस्याश्रुतकल्पनापाप्रसंगं विवृणोति उदासीनेतिव्याप्तियोगस्याश्रुतत्वं स्वयति। लिङादेर्हि
रतरर्थत्वान्नियोगे सति तन्नेनाश्रुतकल्पनास्वयति। सा च ता मिति श्रुतहानिरूक्ता। अस्तु तर्हि श्रुतस्यैवौदासीन्यस्य विधिरिति
न तदुपपसंगदुत्वा वाक्यान्तस्याभावार्थत्वादिति प्रागुक्तमनसि निधायाह। अत [redacted] घोग्यमेवेन नियोगविषयत्वायोग्यत्वाभ्यस्त्वा
दिलुर्थः। ततः किंतत्राह। अयोग्य इति। वाक्यार्थभाकूवाक्यार्थान्वयी जैमिनीयैरपि ॥४४॥ एवं निषेधवाक्यस्य सम्भवतानुवृत्ति
कल्पितनियोगार्थत्वं संदृष्य निषिद्धानुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वं नेति तदुक्तमपि प्रथमं महाजनसंवेदनविरोधेन दूषयति। नि
षिद्धक्रियेति। प्रोत्युतेगाठविधनेपापभवदतीजनः निषिद्धक्रिया प्रत्यवायनेतिप्राभाकरस्वदुर्भाषितं समाकर्ण्य पापभीरुः स
न् त्वकर्तौं प्रोर्णुतेत्स्वजनस्यात्राय माह। न पापा स्वरमिति। एतादृशं अमर्त्यं किंचिदपि दुष्ठवचनं नेत्यत्रायेनेत्यर्थः॥ अतः स
उदासीनता च श्रुता न च पदार्थोनियोगे सति लो मता या तिसद्यः॥ अन घोग्यभावाद्योग्यश्च पदार्थोन वाक्यार्थभागित्यते
जैमिनीयैः ४४॥ निषिद्धक्रिया प्रत्यवायाय नेति स्वकर्ण्यो जनः प्रोर्णुते पापभीरुः॥ समाकर्ण्य दुर्भाषितं पार्श्वतमेनिपा
स्यं किंचिदेतादृगमत ॥४५॥ निषिद्धक्रिया प्रत्यवायाय नो चेत तादुःखमाकस्मिकं सर्वदृष्टं॥ सुखं पुण्यफलं वथास
र्वथा स्यात्तथादुःखमप्यस्तु कः पापमूलं ॥४६॥ निषिद्धक्रियां चोदितस्याक्रियां वा विना स्ति पापा समनिष्पत्तिहेतुः॥ तत
कलमत्यमहाजनसंवदहरविरोधादतिनुपमिद मतमिति भाव। रूढं पापं निष्पादकत्वात्तरमवेत्सहायास्य निसंनिदान ॥४७॥
वा॥४५॥ [redacted] किंच निषिद्धक्रियायाः पापाजनकत्वे तु मयमीनदुःखमाकस्मिकं स्यात् तस्य तदेकनिदानत्वा
दिति सदृष्टान्तमाह। निषिद्धक्रिया प्रत्यवायायनो चेदिति। आकस्मिकमकारणमित्यर्थः। वा पुण्यकर्मापि समता मिति शेषः॥ भूव द्वि
रपीदमवश्यमंगीकार्यमित्यर्थः॥४६॥ ननु निषिद्धक्रियायाः पापमूलत्वेपि विहिताकरणस्याप्रि अपापनुदुःखभविष्यतीत्याशं
क्याह। निषिद्धक्रियामिति। चोदितस्येति सस्याक्रियां अननुष्ठानं यत इत्यादौ यो जैनीयाद्वयं निषिद्धक्रियाविहितानुष्ठानं प्र
पजनकं कथं न स्यात् नरकवर्जन [redacted] लाकांक्षायाः निषिद्धनिवर्तमानेपि तुल्यत्वात्। नियोगपुरस्सार्यता पार्श्वेनि स [redacted]

राम० १००

विहिताकरणस्य पापनिदानत्वमपातरूपांगीकृतं। वस्तुतस्तु निषिद्धक्रियैव पापहेतुः तस्या अनर्थहेतुतायां प्रमाणस्य वस्तुतस्त्वात्तद्धि हिताक छ
रणां तु पापहेतोर्लक्षणमात्रं न तु स्वयं पापजनकं। तदुक्तं भट्टपादैः अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति। न वै बलात्ययोस्यतेनैव काला २
वेन स तत्यतइति। विहितमकुर्वन्नलक्षणार्थे शाट्यस्य यस्य लक्ष्यमेवाह। तत्काले यदस्य तदविवेकीकरोति निषिद्धं निषिद्धवानतएवास्य
प्रत्यवायश्च सतो निषिद्धस्यापि तत्कालीनता यानिषिद्धत्वात् न तत्त्वभावात्प्रायश्चित्तरिति स्मृते कार्यः। अतएव आमातिकमिसा शंक्याह।
निषिद्धक्रियादुःखेति। लक्षणांशापकमस्य दुःखहेतोः पापस्य कुत एव भिस्य तत आह। अभावादिति। नवैवं प्रागभावकारणतानस्यादिति वा
च्यं तस्येवाभावात्। प्रतिबंधकाभाववत्तथा तत्सत्त्वे पितरति रिकदंडादिभिरेवकार्यनिष्पत्तेश्च। अभावज्ञानमपि प्रति योग्यनुपलंभे
न सा क्षितएवास्मिन्मते भवतीति नाभाव स्यक्वचिदपि भावकारणत्वमिति भावश्च तर्हि लक्षणत्वात्कथं विहिताकरणस्यादित्यत आ
निषिद्धक्रियादुःखनिष्पत्तिहेतुर्भवेल्लक्षणांचोदितस्याक्रियास्य॥ अभावात्त्वभावस्य निष्पत्तिरिष्टा भवेद्व्रत्यशातांशा पमान
त्वभावश्च ॥४७॥ निवृत्तिनिष्ठं तु निषेधवाक्यं निषिद्धकर्मावरसादनर्थः॥ प्रतीयते थादिति तत्र युक्तं दुःखं नसांदुष्यारि
ते कफलं ॥४८॥
ह। नवेल्लक्षणामिति। अविद्यमानस्यापि धूमादेरिवव्यवज्रादिकं प्रत्यस्यापि ज्ञायमानतया लक्षकत्वमविरुद्धमिति भावः॥४७॥ ननु मवन्मते पीष्ट
साधनत्वाभावस्यैव नञर्थत्वात् निषिद्धक्रियायाम् निरयपातहेतुत्वं कुतो वसीयत इत्याशंक्य बलवदनिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वाभावस्य न
र्थत्वानुपपत्तेः तनिषिद्धक्रियायां दुःखजनकत्वेन विशेषणाभावादेवविशिष्टाभावस्य तत्र वक्तव्यत्वात्। विशेषणां च बलवद
निष्टानुबंधित्वमितिते तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं सिध्यतीति साशयेनाह। निवृत्तिनिष्ठमिति। तत्र हि मे पदमताद्वि शेषदर्शयतितमेवि
शेषं निषिद्धस्यादिनादर्शयति। अथादुःखात्मप्रसा निषिद्धक्रियायाः पापजनकत्वे समते प्रमाणोपन्यासफलमाह। तत्र युक्तमिति। इ कशा

अ०१

१०१ एवं सत्यनेति निषेधवाक्यस्याभावमात्रनिष्ठत्वमर्थात्प्रतिषेधप्रवृत्तेर्बलवदनिष्टहेतुत्वसिद्धिश्चेत्युपपादितं संप्रति निषेधवाक्यस्य बलवदनिष्टसा
धनत्वमर्थपर्युदासलक्षणया वेत्याशयं तेनैतदनूद्य निषेधति। समीहितोपायेति। लिङ्‌त्वयान्निषेधवाक्य इति शेषः। निषेधवाक्यस्य प
क्षे दित्यादेर्लिङ्‌त्वयात्तल्लिङ्गत्वयोस्य नञ्‌पदस्य तल्लिङ्‌त्वयं तस्मादिति विग्रहः। समीहितोपायतया प्रतीयमानस्य भक्षणादिनञ्
भक्षणाभावादिर्यस्यानस्य तस्य पर्युदासाश्रयणेनानिष्टहेतुत्वमतिर्भविष्यतीति यत्नमतीति संबंधः। इदमत्राकूतं। यत्र निषे
ध्यमांसाप्रसक्ते तत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः। यत्रतु तदसत्त्वे तत्र तस्यनिषेधायोगात् पर्युदासलक्षणा आश्रयणीया महती पीड
साधनत्वस्य सत्त्वात्तदनिष्टसाधनत्वमेव नञर्थो विवक्ष्यः॥ एवं च प्रवृत्त्युन्मुखस्य ततो निवृत्तिरप्युपपन्नेत्यर्थः॥ ४५०॥ कुत इत्यत आह।
तथाहीति। नञः संबंधिपदार्थस्य पदद्वयपर्युदासावस्तुभूतेत्युत्सर्गमुख्यत्वे निमपदस्यौत्सर्गिकस्य भावेन। नाहि किं नञः पर्युदासे नार्थ

समीहितोपायतया लिङ्‌त्वयात् प्रतीयमानस्य भक्षणादिनञ्‌। न पर्युदासाश्रयणेन नञ्‌पदार्थस्य निष्टहेतुत्वमतिर्भवि
ष्यति॥ ४५०॥ तथाहि सर्वथानुपमर्दबुद्धये समर्थमुत्सर्गमपेक्ष्य नञ्‌पदे॥ न पर्युदासतायलिप्सा वादकृतेतोऽपि तु लक्ष्यप
दं तदिष्यते॥ ५१॥ अतः प्रसज्यप्रतिषेधसंभवान्न पर्युदासाश्रयणं प्रशस्यते॥ न पर्युदासाश्रयणं विना भवेदनिष्टहे

त्वादौ वाक्यस्य चौत्सर्गमाप्तमुख्यार्थस्याभावस्यापवादकं बाधकं किंचिदस्तीत्यस्तित्पर्युदासाश्रयचेत्। न च प्रकृते तदस्तीत्याशयेना
हान पर्युदासायेति। फलितमाह। तत इति। ततः कारणात् लौकिकमार्गेणार्थनालिङ्गं निषेधवाक्यमित्यर्थः॥ ४५१॥ ननु कथमिष्ट
साधनस्य भक्षणादेरनिषेधः। कथं वा तदनिष्टसाधनतावगमं विना प्रवृत्त्युन्मुखस्य ततो निवृत्तिर्भवेदित्यत आशयं दूषयन्नुपसंहरति।
अत इति। यतो मुख्यार्थबाधे सत्येव पर्युदासलक्षणा अत इत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधसंभवादित्यभिप्रेत्येत्युक्तं दुर्बलक्षणा। बलवदनिष्टानु राम०
बंधीष्टसाधनत्वस्य निषेधस्य तत्रमांसाप्रसक्तत्वेन निषेधसंभवाद्विशिष्टनिषेधसामर्थ्याद्बलवदनिष्टसाधनत्वस्यापि सिद्धेर्वृत्तेरप्युप १०१
न्नेर्न पर्युदासाश्रयणीयइत्यर्थः। नास्ति हि पर्युदास [redacted] इत्याशंक्य तत्र भवद्दिष्टं निषिद्धं भक्षीत्याह। न पर्युदासाश्रयणमिति॥ ४५२॥

द्वितीयार्द्धार्थमेव विवृणोति। अभीष्टहेतुत्वेति। अभीष्टहेतुत्वस्य लिङर्थत्वान्न इति तन्निषेधायोगेन पश्चात्प्रसक्तेन नञोऽनर्थहेतुकल्पना
वाश्रयणं च न पर्युदासलक्षणां विना संभवति सापि मुख्यार्थसंभवे न युक्तेत्यर्थः। नन्विष्टहेतुत्वस्य प्रसक्तस्य विरोधादेव निषेधवाक्ये पर्युदासआ
श्रीयताम् इति चेन्नाह इष्टसाधनत्वानाम् निषेधासंभवेऽपि इष्टानां तस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वमिह निषेधसंभवस्योक्तत्वात्तस्मान्निषेधवाक्यमनिष्टसि
परमेवेति सिद्धं॥ ४५३॥ एवं निषेधवाक्यस्य प्रतिषेधमात्रनिष्ठत्वे सिद्धे सति वेदवाक्यस्य कार्यगोचरत्वनियमाभावात् तद्देववेदान्तवा
क्यमप्युक्तन्यायेन सिद्धब्रह्मपरं स्वीकर्तव्यमित्युपसंहरति। प्रमाणान्तरमिति सार्धेन। कुतो नेत्यत आह। निषेधवाक्य इति। तदसंभवाद्

अभीष्टहेतुत्वलिङर्थ एष तोऽप्यनर्थहेतुत्वमनञर्थकल्पना॥ न पर्युदासं परिहृत्य कल्पते न पर्युदासश्च प्र
तिषेधसंभवात्॥ ५३॥ प्रमाणान्तरमिष्ट नः प्रतिषेधचोदनासमस्तवेदस्य न कार्यगोचरं॥ प्रमाणाभावं
प्रति पन्नुमीश्वरो निषेधवाक्येन तदसंभवाद्‌घते॥ ५४॥ अतो न वेदात्तव चः स्तुविघेत विधिर्नियोगो
न च शब्दभावना॥ न कर्मकाण्डेऽपि नियोगतो सस्मो यतो निषेधेषु न विद्यते विधिः॥ ५५॥ उपेत
वादयपरिग्रहचोद्यते नियोगनिष्ठास्तु निषेधगीरपि॥ तथा विदे तत्र तु विद्यते विधेर्नगोऽपि

द्रसकार्यार्थत्वानियमो यतः अतः स्तुत्नरेणासंबंधः॥ ५४॥ विधिः कर्तृहितशाम्युपायः। एतदेवं दैमुनिकमाये गम्याह। न कर्मकाण्डेऽपीति।
नियोगतः नियमतः असौ विधिः ५५। इदानीं वेदवाक्यस्य लिङ्गनि विधिनिष्ठत्वमुपेत्यापि वेदान्तेषु विघ्नसंभवमाह। उपेत्य वा इति। अ
भ्युपगमवादमित्यर्थः। तमेव प्रकटयति। नियोगनिष्ठेति। गंधोले राः उत्स्यादित्यूपएकोऽपि विधिर्न संभवतीत्यर्थः। विरोधका ॥४५६॥
रणमिति। वेदान्तानामदृष्टेनतात्पर्यमाह कमयाणा विरोधादित्यर्थः॥ ४५६॥

भा०१

१०२ प्रकारान्तरेणापि तदसंभवमाह। ज्ञानं विधातुमिति। न तावद्वेदान्तानां कर्मविधिपरत्वं संभवति तत्प्रतिपाद्यस्यात्मनः कर्मशेषत्वासंभवेन विनि-
योजकप्रकरणाद्यभावेन तेषां तदयोगात्। नापि वेदान्तावगतोपासनाविधिशेषत्वं मुमुक्षोरुपासनया प्रयोजनाभावेन तथाविधत्वासम्भवात्। ना-
न्तेषां तदनुपपत्तेः। अस्तु तर्ह्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति श्रुतज्ञानविधिपरत्वं ज्ञाने मुमुक्षोरेवाधिकारादिति चेन्न। एतत्सर्वं व्यक्तं ह्या-
त्मविषयकं हि ज्ञानं यतो विधातुं न शक्यं। कुतो विधातुं न शक्यं तत्राह। न शक्यत इति। यद्धि कर्तुमकर्तुं शक्यं तत्पुरुषप्रयत्नेन विध्याद्य-
ते तदभावे च न। यथाग्निहोत्रेऽग्निर्होत्रहस्तं। यच्चान्यथापि कर्तुं शक्यं। यथा अनुदिते होमः उदिते होम इति होमा द्विलक्षणास्तु देवविधेयज्ञानं
तु नैवं तस्य प्रमाणप्रमेयैकतन्त्रतया पुरुषेच्छाप्रयत्नाभावादिति स ह स्यार्थः। विधिजन्ये तु साधनता ज्ञानाधीना यत्र विकीर्णेति तदभ्यः।

ज्ञानं विधातुं हि न शक्यमेतन्न शक्यते कर्तुमकर्तुमेतत्। अथान्यथा कर्तुमशक्यमेतत्प्रमाणमेयैकनिबन्धनत्वात्॥५७॥
ब्रह्मज्ञानं जानतो ब्रह्मबुद्धेः कर्तव्यत्वं शक्यमेतज्ज्ञातुमेतत्स्वयं ज्ञात्वा ब्रह्मबुद्धिं तदीयं कर्तव्यत्वं क्वापि शेषे यदीदं तु॥४५८॥ ब्रह्म-
ज्ञानं ब्रह्मविज्ञाप्यमानं ज्ञातुं शक्यं नान्यथा तद्व्रतं तत्। विज्ञातं चेद्ब्रह्म तास्स्वत्वमस्य प्राप्ता मुक्तिर्नास्ति कृत्यं विधीनां॥५९॥
ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वेन तद्विधिविधेयं यथाग्निहोत्रादि। ज्ञानं त्वनैवं। न हि ज्ञानं विधिकीर्यमाणं यथाग्निव्याख्यातेन अभिप्रेतोऽपि तदर्शनात् अपि हुत्वात्र पदमा-
नस्यापि तद्धेतोरिति ज्ञानस्याविधेयत्वान्न वेदान्तानां तद्विधिपरत्वमिति भावः॥४५७॥ किंचाल्मानं प्रत्यक्षेत्येतिवाक्यार्थं देहमात्मानं विधेयात्मता-
नं नैतत्किं वा ज्ञातं। आद्येऽनुपपन्नमित्याह। ब्रह्मज्ञानमिति। ज्ञानस्य विधिसंसर्गरूपवाक्यार्थनिष्ठ्यहेतुत्वेन तदभावेऽसत्स्यादिति स-
र्थः॥४५८॥ द्वितीये विदितत्वे द्विवचो ब्रह्मज्ञानमिति वाच्यं। अन्यथा विषयनिरूपज्ञानस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवं च ब्रह्मणोऽप्यत्तत्वज्ञानं मोक्षा- राम०
यविधीयते तदपि ज्ञानवद्विज्ञानमित्यस्या विधिका स्यात् ज्ञाना मुक्तिः प्राप्तेति नास्ति विधीनां प्रयोजनमित्याह। ब्रह्मज्ञानमिति॥४५९॥ ॥ १०२

ब्रह्मणो ज्ञाते ज्ञानं विधीयत इति पक्षे न केवलं प्रयोजनाभावात्तन्न विध्यसंभवः किंतु तज्ज्ञानं प्रमाणात्मकत्वादिमे द्वासंभवादपि विधिर्न संभवती-
त्याह। दृष्टेति। विराडिति। परस्परद्वा प्रसक्तचैतन्यस्य। विराट् स्थूलप्रपंचे तत्कार्याणां स्थूलप्रपंचः सूत्रं सूक्ष्मप्रपंचे तत्कार्यं लिंगशरीरमस्मदादीनां शरीरं।
अधिरूपं तत्सोऽचरं परस्पराध्यासमहं ममेत्यवभासात् प्रमाणात्मकमनर्थश्च बोधादृष्टानां संभवं श्रुतिमस्तकेषु देवं ते स्थितानां परिनिष्ठिता आहुः। तु तद-
ध्यासस्याज्ञानसमुत्थत्वे फलितमाह[redacted]। तत इति। अस्याधिकारिणो ज्ञानं तु विद्यायाः सम्यक् एवोत्पत्तिसंभवोऽयमस्याः सा तथा युक्तता। अविद्या-
तत्कार्यं संसारस्य हि ज्ञाननिवर्त्यं स्वभावात् कथं विध्यपेक्षाऽग्नेर्मोहनु छोमं वाधिकारिणो भवेदिति भावः॥६०॥ ननु विद्यासमये न युक्तते निकर्षं ज्ञान-
सहकारिणां तदानीं नियमेनासंभवात् तथा सहकृतमेव किंचित्कार्यजनन यद्रष्टुमित्याशंक्याह। न तथैव ज्ञानं स्व। विद्या निवृत्तोऽविद्यासमेतमायेणा स-
म्यर्थमित्याशयेनोक्तं। अनादि इति। अविद्यायाः स्वरूपप्रकाशकार्यप्रतिबंधकत्वात् स्वभावानेन बंधनमित्युक्ते। तामनन्तरं तदिति रोधे नोन-
दिरण्यविद्यातत्कार्यं वा स्यात्तन्नशक्नोतीति प्रसक्ते इति सूतं आपातप्राप्तावनाहतयेदिति॥ समूलमाह। मूलं संसारमूलं विविधवासनाम दाह-
दृष्टो विराट् सूत्रधारी रणोपरं परस्पराध्यासमबोधसंभवं॥ आनर्थमाहुः श्रुतिमस्तकेषु स्थितास्ततोऽस्याविद्यासमये न युक्ता॥६०॥
अनाद्यविद्यापटने प्रबंधनं प्रसह्य वेदान्तनिबन्धनामपि॥ स्वजन्मना ये ससाहयाप्तगोचरां समूलमाहरहतीति हि श्रुतिः॥४६१॥ विज्ञा-
ते ब्रह्मणि स्यात्फिरयं फलं प्रसत्त्योत्पत्त आज्ञानु ब्रह्म कर्मादि विधिविवयदतिप्रसंगो बुद्धिपः॥ ब्रह्मात्मप्रसवेऽतो विधिस्व-
प्रसरः सर्वथास्ति समानस्तस्मात्कृतात्मबुद्धस्य सिनमखिलं विद्धि वेदान्तवाक्यं॥४६२॥
स्थितं यथास्यात्तथाहरहतिनाशयतीति श्रुतिः। सिद्धतेतद् स्वयंविधिः। न तत्र शोकमात्मविदित्यादिदर्शनमिति सर्थः॥४६१॥ न चास्यै ब्रह्मणो वाक्यात् सर्वोऽस्य नि-
ष्पेसनितज्ञाने विधिरिति चेन्न तावत्तद्वेदज्ञानानां विधेयं सिद्धस्य साध्यत्वायोगात्। नापि तज्ज्ञानीयान्तरं तत्सर्वं ज्ञानवद्बुद्धिविनैव उत्पत्तौ संभवात्। फलं
च तस्य न द्रष्टने मोक्षस्य विधिफल[redacted]त्वे। नित्यत्वापत्तेः। नापि साक्षात्कारस्य स्वतन्त्रप्रमाणोत्पन्नफलत्वे गान्यैयोगिकफलत्वा-
दत एव साक्षात्कारेऽपि न विधेयः इत्याशयेनाह॥ विज्ञात इति॥ सद्ज्ञाते विज्ञातेपीत्यर्थः॥ तस्य प्रसवेऽस्य विधिः फलं स्यादिति संबन्ध॥ यद्वा परो हा-
मपरोक्षं वा ब्रह्मणि ज्ञाते नेतज्ज्ञानं वाक्यादुत्पन्नमपि न विधेयं तद्वाक्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मकर्मकं ज्ञानमशक्यं निरूपणात्वान्नूतरां विधेयमित्युक्तमेव स्मारयति।
लाज्ञानं विधिविषयानिरूपणात्फलमाह। अथ गौर्ब्रह्मप्रसवइति। अनवसरः अयुक्तः। सर्वथा स्वरूपतो विषयतः फलतः ज्ञानतया ज्ञानस्वार्थ्यापरोक्षत्वापरो

अ-१

१०३ प्रकारांतरेणापि सदृष्टांतं ज्ञानविघ्नसंभवमाह। यथा विरुद्धत्रिकस्येति। विरुद्धानां त्रयाणां समाहारो विरुद्धत्रिकं तस्येत्यर्थः। वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरुद्धत्रिक

१०४ स्य वद्धपं तदा पत्तिस्तत्प्रसंग इत्यर्थः। एवं दोषस्तस्मात् विधियो विधानं संग्रहीतुमवगंतुं वाजपेये वाजपेयनाम्नि कर्मणि गुणास्य वाजपेयाख्यगुणा

स्य दृष्टांतेनेकमाह। इहेति। न हि तत्। वाजपेये गुणावताम्। नतः वि[redacted] रुद्धत्रिकद्व्यापत्तेः। विधानं ज्ञा

नस्येति शेषः। यथा वाजपेये वक्ष्यमाणाविधयादिविरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगेन गुणस्य विधानं संगीकर्तुं न शक्यते तद्वन्नत्र एव दोषादिह वेदांतवा

क्ये विधियो विधानं नास्तीत्यर्थः। ४६३॥ किं तद्विरुद्धत्रिकद्वयमिति जिज्ञासायामाह। उद्दिश्यमानत्वमिति। किं विद्धि धातुं सिद्धवन्निर्दिश्यमानत्व

मित्यर्थः। प्राग्वगतस्य प्राप्तस्य हेतुवाद्यस्त द्विधयोनूद्यमानत्व स्वभावः प्रधानत्वं शेषित्वमनूद्यमानभावश्च प्रधानत्वं चेति समाहारैकवचनं।

अनूद्यमानभाव इति सविसर्गः पाठः सुगमः। अनेन प्रकारेणैकं त्रिकमिति शेषः। उपादेयं अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तिनिर्देश्यं। विधेयं अज्ञातं सज्ज्ञाप्यं

शेषगुणभूतं तेनाभावः तत्त्वं नेहोपन्यस्तं के तन्नयाभावशब्दस्योपादेयादिभिः प्रत्येकं संबंधः। अप्रधानस्यान्यदधीनं संबंधः। अप्रत्यति

विरुद्धत्रिकस्य द्व्यापत्तिदोषान्न वाक्यं विधानं धियः संग्रहीतुं। यथा वाजपेये गुणस्येह तद्वन्न गोमान्निवेदांतवाक्ये विधानं। ६२

उद्दिश्यमानस्यानूद्यमानेभावप्रधानत्वमितीदमेकं। न चाप्युपादेयविधेयत्वे अभावप्रमेदं त्रिकमन्यदत्र। ४६४॥ एकेन वाक्येन

धियो विधानं प्रसक्तमित्साच यदि स्यात्तदा विकद्वयं तत्र विरुद्धमेनत्प्रसज्यते रुद्धमतः किमतः। ६५॥ ॥

कद्वयमुपादेयज्ञानविधौ वाजपेयगुणाविधौ चोद्दिश्यमानत्वमनूद्यमानत्वं प्रधानत्वं चेति त्रयमिदमेकं त्रिकं। उपादेयत्वविधेयत्वशेषत्व

प्रभेदमन्यदपरं द्विरुद्धत्रिकस्यादित्यर्थः। ४६४॥ ननु वाजपेयपूर्वपक्ष इवात्मावारे दृष्टव्य इत्यत्र गुणविधानं वत्तत्कथं विरुद्धत्रिकद्वयप्रसंग इत्यत्र

वाजपेयवदवधात्वर्थेन्य अवेस्य पिनज्ञायत इत्याशंक्य सत्संगुणविधिप्रयुक्तं प्रहृतेन वैरूप्यं किंतस्मत्राह। नथाहि ज्ञानविधिप्रसुपगच्छतः किं तेनैव

वाक्येन जन्यविधेयज्ञानेन ब्रह्मणः सिद्धिरभिमतोताम्येन वनावन्येन संभवति। ब्रह्मणः प्रसक्ताघयोग्यत्वान्नो पि वाक्यान्तरजन्यज्ञानेनतस्यापि

सिद्धिपुरुषं प्रकृतेनतुल्यत्वात् तत्रेतिदर्शितहि स्वेनासिद्धमेवनहि वेदांतानां ब्रह्मनिष्ठत्वं तत्र च प्रयोजनमस्मादि किं ज्ञानविधिना तस्माद

द्वाक्यजन्यज्ञानं विधेयं तेन तदेव ब्रह्मणः सिद्धिर्वक्तव्या। तत्रोक्तवैरूप्यप्रसंगस्तदाह। एकेन वाक्येन विधियः प्रमाणज्ञानस्य प्रमीयमाणत्वमि राम० १०३

च्छा प्रमिता प्रमितिस्तित प्रसक्तसिद्धिरित्यर्थः। चादिग्भयदेति शेषः। तेनैतदापत्तौ विधेयत्वविरुद्धत्रिकद्वयप्रसज्यते। अतो सोप्यन्तर्विकल्पमनिष्ठमित्यर्थः। ४६५॥ १०४

ननु विधेयज्ञानस्य ब्रह्मसाधकत्वेऽपि नीलितर्किं कथं प्रसज्यत इतिवीक्षायां विप्रसजतु भयत्रिकं दर्शयति। उद्दिश्यमानमिति। आत्मवस्तु धियो

विधाने प्युपगम्यमाने उद्दिश्यमानं भवति। एवं तदात्मवस्त्वनूद्यमानत्वं तथा प्रधानत्वे चेत्येतस्य त्रितीविप्रसंग इत्यर्थः। इतरत्रिकप्रसंगमाह। प्रमीय

माणमिति। विधेयज्ञानेन प्रमीयमाणं पुनस्तत्तत्वविस्तितरत्रिकस्योपादेयत्वविधेयत्वशेषत्वरूपत्रिकस्यास्य दृश्यादितिसंबंधः। एतदुक्तं भवति।

मुमुक्षुत्वमिलक्षितं प्रसक्तब्रह्मात्मकं मोक्षमुद्दिश्य मुमुक्षुणा ज्ञानं जानीयादिति ज्ञानविधिप्रगमे मोक्षात्मकब्रह्मणः सिद्धवन्निर्देश्यत्वरूपमुद्दि

श्यत्वेनावसितं। तत्त्वं तस्य प्रागवगतत्वसंभवतीति तदनुवादत्वमेव वक्तव्यमिति तस्यानूद्यमानत्वं च स्यादेवं मुद्दिश्यमानस्य फलत्वे तथा

प्राधान्यं चेत्येकं त्रिकं। तथा विधेयज्ञानप्रमेयत्वेऽद्देश्यत्वविरुद्धमुपादेयत्वं प्रमितिजन्यफलत्वेनानुष्ठेयत्वं तथोपागज्ञानस्येव प्रमे

उद्दिश्यमानं तदनूद्यमानभूतं प्रधानं च धियो विधाने। प्रमीयमाणं पुनरात्मवस्तु तदाश्रयं स्यादितरत्रिकस्य। ४६६॥ प्रथमत्रिकं

यजिनिगद्यगतं गुणसंगते स्वर्गमे भवति॥ इतरमत्रिकं यजिनिगद्यगतं फलसंगते स्वर्गमेतु पुंसः। ४(?)॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यत्वात स्यानूद्यमानत्वविरुद्धमज्ञातमेवतस्य प्रधानत्वविरुद्धविधेयज्ञानक्रियायाविशेषणात्वाऽप्रधानत्वं चेति प्रमुक्षुत्वमिलक्षितमोक्षो

द्देशेन ज्ञानविधौ ब्रह्मणि वैरूप्यं प्रसज्यत इति। ४६६। दृष्टांतेऽदर्शितेऽपि विरुद्धत्रिकद्वयं विविच्य दर्शयति। प्रथमत्रिकमिति। उद्दिश्यमानत्वा

दित्रिकमित्यर्थः। यजिनिगद्यगतं तदित्यर्थः। गुणासंगते स्वर्गमे गुणविधिपरत्वाभ्युपगम इत्यर्थः। वाजपेयेन स्वाराज्य

कामो यजेतेत्यत्र पूर्वपक्षे यद्यागमुद्दिश्य वाजपेयाख्यगुणसंबंधविधानमभ्युपगम्यमाने यागगतमुद्दिश्यत्वादित्रिकं भवेदेवं फल

संगते स्वर्गमे स्वाराज्यफलोद्देशेन यागविधानेवरयत्रिकमुपादेयत्वादित्रिकं भवेदेवेत्यर्थः। ४६७॥ ॥ ॥ ॥

अ-१

१०३ मध्यांतरेणापि सदृशांतं ज्ञानविधिसंभवमाह गत्विरुद्धत्रिकस्येति विरुद्धानां त्रयाणां समाहारो विरुद्धत्रिकं तस्येत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरुद्धत्रिक

१०४ स्यच द्वयं तदा पतितत्प्रसंगश्च स एव दोषस्तस्मात् विधेयो विधानं संग्रहीतुमथ गंतुं वाजपेये वाजपेयेनाम्नि कर्मतीगुणस्य वाजपेयात्स्वगुणा

स्वाराज्यमिति केचिदाहुः इहेतिनाहुतौ वाजपेयेगुणत्वात् ततः वि[redacted]रुद्धत्रिकद्वयापत्तेः। विधानं ज्ञा

नस्येति शेषः। यथा वाजपेये वक्ष्यमाणविधयाविरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगेन गुणस्य विधानमंगीकर्तुं न शक्यते तद्वत्तत्रैव दोषादिह वेदतया

स्योपि विधेयो विधानं नास्तीत्यर्थः ॥४६३॥ किं तद्विरुद्धत्रिकद्वयमिति जिज्ञासायामाह उद्दिश्यमानत्वमिति। किं विरुद्धधातुं सिद्धवन्निर्दिश्यमानत्व

मित्यर्थः। प्रागवगतस्यैवाप्यभावेनुवादत्वं द्वितीयोनूद्यमानत्वस्वभावः प्रधानत्वं शेषित्वमनूद्यमानभावश्च प्रधानत्वं चेति समाहारैकवचनं।

अनूद्यमानभाव इति सविसर्गः पाठः सुगमः। अनेन प्रकारेणैकं त्रिकमिति शेषः। उपादेयं अनुष्ठेयतया निर्दिश्यं। विधेयं अज्ञातं सन् ज्ञाप्यं

शेषगुणभूतत्वेनाभावस्तल्लनेहोपस्थापितं केतनथाभावराद्वस्योपादेयादित्रिः प्रत्येकं संबंधः अपि राद्वस्यान्यदपीति संबंधः। अग्नि

विरुद्धत्रिकस्य द्वयापत्तिदोषात् श्राव्यं विधानं विधेयः संग्रहीतुं ॥ यथा वाजपेये गुणस्येहतद्वन्नगोनाम्निवेदांतवाक्ये विधानं ॥६२॥

उद्दिश्यमानस्यानूद्यमानभावप्रधानत्वमितीदमेकं ॥ तथाप्युपादेयविधेयशेषभावप्रमेदं त्रिकमन्यदिति ॥४६४॥ एकेनैव वाक्येन

विधेयो विधानं प्रसक्तमित्याशयं यदि स्मृतीविभिन्नद्वयं तत्र विरुद्धमेनत्प्रसज्यते रूपमतः किमत ॥६५॥ ॥

कद्वयसमुदायेनानविधौ वाजपेयगुणाविधौ चोद्दिश्यमानत्वमनूद्यमानत्वं प्रधानत्वं चेतीत्यमिदमेकं त्रिकं। उपादेयत्वविधेयत्वशेषत्व

प्रभेदमन्यदिति द्विरुद्धत्रिकस्यादित्यर्थः ॥४६४॥ ननु वाजपेयपूर्वपक्ष इवात्रापि रेदृष्टस्य द्रव्यगुणविधानस्य वक्तव्यं कथं विरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगः सच

वाजपेयवद्धात्वर्थेन्यत्र वेदापि न ज्ञायत इत्याशंक्य समगुणविधिप्रमुकं महत्तेन वैरूप्यं कित्वमथ्यानथाहि तानविधिमनुपगच्छतः किंतेनैव

वाक्येन यस्य विधेयज्ञानेन ब्रह्मणः सिद्धिरपि मतोनान्येन तेनाचन्येन संभवति। ब्रह्मणः प्रसक्षाघयोग्यत्वान्नापिवाक्यांतरजन्यज्ञानेन तस्यापि

सिद्धौ दुःकरत्वे प्रसक्तिनुल्यत्वात् तत्र सिद्धिस्तद्धि सेवा सिद्धमेवार्हिर्दा नानाब्रह्मनिष्ठत्वं तन्मध्यप्रयोजनत्वमपि किं तानविधिनासमाध राम०

ज्ञात्मज्ञानं विधेयं तनन एव ब्रह्मणः सिद्धिर्वक्तव्या। तत्रोक्तवैरूप्यप्रसंगदुर्वारादेनाह एकेन वाक्येनेति विधेयः आत्मज्ञानस्य प्रमीयः अमानुमि १०३

त्याप्रमित्याप्रमितिस्तिनप्रसक्तसिद्धिरित्यर्थः। यदिदं भवेदिति शेषः। तेनतदापत्तीविरुद्धत्रिकद्वयप्रसज्यते अतोस्यात्मनः किंतु त्रिकमित्यर्थः ॥४६५॥ १०४

गनुविधेयज्ञानस्य ब्रह्मसाधकत्वे प्रमीतिः किं त्रिकं कथं प्रसज्यत इत्यत्र वीक्षायां विभजते उभयत्रिकं दर्शयति उद्दिश्यमानमिति। आत्मवस्तु विधेयो

विधानेभ्युपगम्यमाने उद्दिश्यमानं भवति। एवं तदात्मवस्त्वनूद्यमानमन्तं तथा प्रधानं चेत्येकस्मृतीविप्रसंग इत्यर्थः। इतरत्रिकप्रसंगमाह प्रमीय

माणमिति। विधेयज्ञानेन प्रसाध्यमानं पुनरसत्प्रवस्तितरत्रिकस्योपादेयत्वविधेयत्वशेषत्वरूपत्रिकस्यास्य दंस्यादिति संबंधः। एतदुक्तं भवति।

मुमुक्षुणाभिलषितं प्रसक्तं ब्रह्मात्मकं मोक्षमुद्दिश्य मुमुक्षुणा ज्ञानं जानीयादिति ज्ञानविधावपगमे मोक्षात्मकब्रह्मणः सिद्धवन्निर्देश्यत्वरूपमुद्दे

श्यत्वं तावत्सिद्धं ॥ तेन ज्ञानेन स्वप्रागनवगतस्यानवसंभवतीति तेनानुवादरूपमेवमयन्यमिति तस्यानूद्यमानत्वं च स्यादेवमुद्दिश्यमानस्य फलत्वात्

प्राधान्यं चेत्येकं त्रिकं। तथा विधेयज्ञानप्रमेयत्वेनोद्देश्यत्वविरुद्धमुपादेयत्वं प्रमितिजन्यफलत्वेनानुष्ठेयत्वं तथोपागज्ञानशेषत्वमपे

उद्दिश्यमानं तदनूद्यमानमपि तं प्रधानं च विधेयो विधाने। प्रमीयमाणं पुनरात्मवस्तु न हास्यदं स्यादितरत्त्रिकस्य ॥४६६॥ प्रथमत्रिकं

यजेतिनिगदयगतं गुणसंगतेरवगमे भवति ॥ इतरमपि त्रिकं यजितिनिगदगतं फलसंगतेरवगमे तु पुनः ॥४६७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यतयात स्यानूद्यमानत्वविरुद्धमज्ञातमेयतस्य प्रधानत्वविरुद्धं विधेयं ज्ञानक्रियाविशेषणात्वात्ःप्रधानत्वं चेति मुमुक्षुणाभिलषितमोक्षो

द्देशेन ज्ञानविधौ ब्रह्मणो वैरूप्यं प्रसज्यत इति ॥४६६॥ इदानीं दर्शितेपि विरुद्धत्रिकद्वयं विविच्य दर्शयति। प्रथमत्रिकमिति उद्दिश्यमानत्वा

दित्रिकमित्यर्थः। यजिनिगदगतमित्यर्थः। गुणसंगतेरवगमे गुणविधिपरत्वाभ्युपगम इत्यर्थः। वाजपेयेन स्वाराज्य

कामो यजेतेत्यत्र पूर्वपक्षे यष्टव्यागमुद्दिश्य वाजपेयाख्यगुणसंबंध विधानेभ्युपगम्यमाने यागगतमुद्दिश्यत्वादित्रिकं भवेदेवं फल

संगतेरवगमे स्वाराज्यफलोद्देशेन यागविधानेवरमत्रिकमुपादेयत्वादित्रिकं भवेदेवेत्यर्थः ॥४६७॥ ॥ ॥ ॥

अ०१ ननु फलं प्रति यागस्य साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमित्यस्योभयनिरूपितयोस्तयोरेकत्र न विरोधः। नहि दण्डसाध्येन घटेनोदकमानयेति न बलीयते
१०५ तस्य फलं प्रत्युपादेयत्वं फलसाधनतयाऽऽज्ञाततारूपं विधेयत्वं च गुणं प्रत्युद्दिश्यत्वान्न घ्मानत्वाभ्यां न विरुध्यत इत्याशंक्याह। सकृदुच्चरितमिति। सकृदुच्चरितस्य सकृच्छ्रवणमात्रादिति यावत्। सकृच्छ्रुतो हि यजतिः सकृदेव यं गम्यकार्ये प्रत्याय यदि यागेन साध्यं भावयेदिति करणत्वविशि
ष्टतया यागमुपस्थापयति। तदा करणेन तेन गुणाः साध्यस्य करणतया न यासंभवात्। नदर्थं तदानीमेव न साध्यतयाप्युपस्थापयतीति भावः।
अन्यथा कास्यायोग्यतयोरसंभवात्। करणत्वं च तदा सिद्धस्यैव धर्मः साध्यत्वं च तदा सिद्धस्यैवेति तयोरन्यनिरूपितयो
रपि युगपदसंभवात्। स्वरूपतः प्रतीतितस्तु विरोध एव। प्रत्येकमिति चत्वारो भावा दृश्यन्त फलसम्भि यात्। तयजिनात साध्य त्वसा
रूच्य धनत्वविशिष्टयोरभेदप्रतीतेः तयोरपि योग्यस्य सर्वत्वाद्दसाध्येस्तु का दृष्टान्ते पि विशिष्टयोर्विरोध एव मुख्यादेवलोदेसस्तयोर्विशि
ष्टयोः सिद्धयोर्युगपद्विरोध एव तथा विधेयत्व चानूद्यमानत्वयोरिति यजिना सदृशस्य कार्यत्वं सर्गीतं त्रिकद्वयं नान्वेतु महतीति॥ अथ क
सकृदुच्चरितस्य यजतिरेष गुणान फलं चसंगमयितुं भ्रमते॥ कथितं त्रिकद्वयविरोधवशात्तयजिवस्तमीनन्तनुनीजिदिर४॥४६८॥इ
तिवाजपेयगतमीतिवद्वाक्यभिन्नात्मवस्तु विधायकतो॥ विधिरस्ति तेन विधिमूसनेयापरमात्मवस्तु विधायीपनिबत॥४६९॥
रतात्वाद्विशिष्टविषयापतीतिरन्याम्याच साध्य॥ सगुणवाक्यमपीह सम्भवितं न वनितिर्गुणवस्तु निसर्वत्र॥४॥ न खलु निर्गुणवस्तु समन्वे
त्वादितिकविषयेतिचेन्न। सकृच्छ्रुतयजेस्तद्योगादेकस्यैवं तत्रामवतारद्दतः स्वारासकामोपजेतवाजेतवाजपेयनेति वाक्यात्तस्य प्रतीति
द्वयं वाक्यभेद४स्मादृसचेकस्य वाक्यसंभवे न युक्तत्वस्माज्जपेयेनेति गुणविधि४। किंतु कर्मनामेति भावः। विमत्रेयस्थितं तन्त्रद्दिमीति विर
ग आहुरिति दर्शितं अस्यार्थस्तु स्फुट एव। सुमं यितु यजिवस्तनीतिसंबंधः॥४६०॥ यथा वाजपेययवेकस्य प्रसंगान्नाविधिर्न संभवति। स्व १०१
मात्मावगतावपि तत्र एवविधिर्न संभवतीत्युक्तमुपसंहरति। इतिवाजपेयेतिविभ्रसंभवफलमाह। नेति॥ इत्त्वेवं निर्गुणवाक्यानां विधि ३०
प्रसेस्तप्रधानेबुद्धत्वाति समन्वयो निरूपितः॥ इदानीं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिसगुणवाक्यानामपि निर्गुणे ब्रह्मणि [redacted] सिमात्पर्यमस्य राम०
नवस्तुतो निर्गुणब्रह्मण एव मात्र यानुराद्वृत्त्या प्रतीतेरित्याशयेनाह। सगुणवाक्यमपीति। द्वृद्वे दातेसर्वत्र४ सर्वं खल्विदं ब्रह्मवाक्यमिति संबंधः। १०५
ननु सगुणाविषयवाक्यस्य निर्गुणतात्पर्यविरुद्धमित्याशंक्यपवस्यमात्राविधयानास्ति विरोध इत्याशयेनाह। न खल्विति। सगुणास्य तद्विषयवाक्य

ननु सगुणां कथं वस्तुतो निर्गुणां येन वाक्यस्य तत्रतात्पर्यं तत्रापि तद्भवेदित्याशंक्य निर्गुणे गुणसर्गस्याध्यस्तत्वेन तदधिष्ठानस्य तत्त्वाविनिर्गुणत्वान्नया
यादिसाशयेनाह। सत्येति। न खलु निर्गुणवस्त्वसाद्दितोकार्थं तथाहीति परामृशति। तथा हि सत्वां ब्रह्मसत्तासत्त्वम्मुक्तस्यद्विघातजोदरज्ञा
नं थासत्यासत्वपुः सत्ता सत्त्वविषयेति यावत्। ज्ञानं तद्विषयस्य सगुणान्नु ब्रह्मविषयस्यैव एवं च सत्तासर्वमस्यैवं विधं सगुणमनिर्गुणावि
षयं सगुणज्ञानं स्यां भवविषयत्वात्तं ज्ञाननसाम र्थ्यरूपतद्वाक्यतात्पर्यं मपितयेसर्थः। नन्वेकस्य वाक्यस्यैव तात्पर्यभेदेन युक्तं तद्द्
दृष्ठसंगादित्याशंक्य केवसगुणविषयं तात्पर्यं विषयोपाधिनाभिन्नतमपि गुणां तास्यकल्पित त्वात्सर्वार्थं त्वाभावाच्चान्तर ब्रह्म
णोनुतत्परमपुरुषार्थसाधनतयास सविषयतया च परममिति निर्गततासर्वस्यस्तो भेदेन वा तदुभयत्रैतु समतेन वाक्यभेद इत्या

सत्यासत्वपुस्तथा हि सगुणां ब्रह्मणा स्यविघातथात दूतद्विषयस्यैवे दर्चसत्तासर्वमेवं विधं॥ तेना तांतरमस्यैवे देवचस
त्तासर्वमस्यात् त्रांचासन्निर्गुणावस्तुतत्त्वविषयसकी सभागश४॥४७१॥ हृत्पद्मेनं रमतमिदमिसेवमुसघमानं स साम
सविषयम पृथक्कुर्यादयसेकमेव॥ तद्वन्नासगुणाविषयेस्सम्मिथ्यावभासं संसृष्टार्थद्वयमितिद्दर्दुर्दर्शवित्सेकमेव तन्॥४७२॥
न्नायेनाह। तेनेति। अरस्य सगुणादिविषयस्य अन्यादृशं निर्गुणवाक्यतासर्पादिलक्षणं गुणान्तरादि तिद्वोबः। भाग४। अभिन्न दिवसप्रकुरुभेदेनेस
र्थः॥४७२॥ सगुणवाक्यजन्यज्ञानं ब्रह्मलिङ्गगुणावैशिष्ट्यं निर्गुणं च ब्रह्मच विषयीकरोतीति सेन तत्तौ किक भ्रमदृष्टान्तेनाह। हृत्पद्मज्ञानमिति। एकमे
वरूपज्ञानमिति संबंधः। सत्यवासत्यं चेति। द्दृदेकवद्ब्रुवः। अपृथक्कल्पितामेदं। इहसंहितेकमा इमद्द्वानमिति। सत्यमिथ्यावस्तुनोरवभासो
वस्मान्मानान्तस्त्वमिथ्यावभासानुकि इय पृथक्तयोरवभासः नेसाह। संसृष्टार्थद्वयमिति। परस्परं संसृष्टमर्थद्वयमित्यर्थः॥४॥ इतिद्व
शेसद्दैतिकोपसंहारार्थः। द्दतिति। संस्थितां तदृतेऽसृत्यज्ञानवत्। एतदेकं सगुणविषयं सत्यमिथ्यावभासमानं संसृष्टार्थद्वयं दर्दुं दर्शयती
तिसंबंधः॥४७२॥

अ॰ १

१०६

एवं वेदान्तानां समुदायानिर्गुणब्रह्मलक्षणपराणां निर्गुणे ब्रह्मणि तात्पर्यमित्युपपादितं। ननु भवन्मते वेदस्य तात्पर्यमेव न सिध्यति। तत्प्रतीतीच्छयोच्चरित
त्वं हि शब्दे तात्पर्यं न चापौरुषेये तत्संभवतीत्याशङ्क्य तन्मतात्पर्यस्वरूपमाह। तद्बुद्धिमात्रेति। शब्दस्य यथार्थे तात्पर्यं संसर्गं तद्बुद्धिमात्रानुकूल
शक्तिः खलु तात्पर्यमित्यर्थः। इयमेव शब्दस्य तात्पर्यं न तु वक्तुरिच्छा। वेदे तदभावात्। लौकिकेषु वाक्येषु तद्बुद्धिजनकशक्तिविशेषे बले सैव तत्त्वात्
त्पर्यत्वेन संभवति। अविकृतशब्दप्रमाणतात्पर्यमनायोगात्। इष्टापत्तिः तस्मादपि सापेक्षत्वात्। परमेश्वरशक्तिविशेषस्यैव तत्त्वाच्चिरतत्त्वात्। लौकि
कवाक्ये वक्तुरिच्छा तात्पर्यग्राहकतया पेक्षितेति नोन्मत्तादिवाक्येतत्प्रसक्तिरिति। लौकिकेऽवेदवचनबुद्धिमात्रफलत्वेन तात्पर्यमित्यर्थः। अ
र्थवादादीनां तदर्थप्रतीतिफलत्वेऽपि विधावेव तात्पर्यमभ्युपगमात्तथात्वमादिपरिहाराय मात्रेत्युक्तं। एवं च तेषां न बुद्धिमात्रं न फलमपि
तु विधिवाक्यार्थबुद्धिरिति न स्वार्थे तात्पर्यप्रसङ्ग इति भावः। महातात्पर्यमभिप्रायं वा मात्रपदं। उपांशुयाजादिफलवद्बुद्धिफलकत्वं महा

[redacted] बुद्धिमात्रफलत्वेव वचनस्य स्वं देहान्तवादिसमयेन तु शेषभावः। शेषत्वमङ्गस्य रक्षेलापनादिमात्रं प्रसेद
॥४७३॥
नाध्ययनमर्थवद्धियोऽपि शेषः॥४७३॥
तात्पर्यप्रसक्तमङ्गप्रधानवाक्यगतावान्तरतात्पर्यप्रसक्तिवारणायावबुध्यन्तराणो वेति। अङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यरूपमहावाक्यस्यैव महातात्पर्यं
तद्वाक्यरूपमेवेति नासंभवः। ननु अध्ययनविधेरर्थावबोधफलत्वादुदर्थस्यार्थावबोधशेषत्वेवार्थतात्पर्यमिति जैमिनीयैरभ्युपगमेतत्संभवद्वि
पितृद्विवक्कि मितिनाङ्गी क्रियत इत्याशङ्क्याह। वेदान्तवादीति। वेदान्तसामानय एवं वदन्तीत्यलानां सिद्धान्तइत्यर्थः। कुत इत्यत आह। शेषत्वमिति। अध्य
यनस्येति शेषः। अक्षरकलायं अक्षरसमूहत्वलक्षणस्वमात्रं प्रसेवेस इत्यर्थः। अध्ययनविधेः स्वाध्यायावाप्तिमात्रफलोऽयातोऽमस्येवतस्य राम॰
शेषत्वमिति न तद्बलादुदर्थस्यार्थावबोधशेषत्वमित्यर्थः। एवकारव्यवच्छेद्यमाह। नाध्ययनमिति॥४७३॥ ४७३॥ १०६

नत्वक्षराणां पुरुषार्थत्वाभावादध्ययनविधेः फलाकाङ्क्षत्वं। नन्वावाप्तेभ्योऽर्थावबोधो भवतीति वाच्यं। तदर्थावबोधशेषत्वमेवोचितमिति चेन्न। यस्त्वक्षरा
दिव्यस्वरूपपरुषार्थस्यापि भावत्वसंभवेनाध्ययनस्य तच्छेषत्वात्। वस्तुतो। अध्ययनस्यार्थावबोधफलत्वं तथापि न तस्य तच्छेषत्वं। मानाभा
वात्। अर्थावबोधफलवादिनां च अध्ययनस्य तथा वगतत्वाध्यायशेषत्वमपरिसङ्ख्येवतत्फलशेषत्वस्यैव कथ्यत्वात् तत्फलत्वापत्तेश्छेदत्वेन
व्याप्तत्वाद्वैसामान्येनाह। तच्छेषभावमिति। तदर्थज्ञानं फलं यस्याध्ययनस्य तत्फलं तत्फलस्यापि तच्छेषत्वेऽहाहरणमाह। आधानवदिति। अ
ग्न्याधानवदित्यर्थः। दृष्टान्तविधेमुक्तेऽनविशाद्यपतिः। नहीति। हि हेतौ। तदाधानं क्रत्वङ्गं दर्शपूर्णमासादियागानां यस्मादाधानं न दर्शादि किन्तु अ
ग्न्यङ्गत्वाविहितमनारम्याधीतत्वात्। नापि परीतामप्यवः। स्वतोऽप्यपारुरूपत्वाद्धि शेषत्वात्। तस्मन्नदर्शादिनिरङ्गं किं त्वग्नीमिति पुत्राऽग्नीनां शेषि
त्वादगमानदर्शमेवेति दृष्टं। एवमपि तदध्ययनमपश्याऽतरक्रतूनां सिद्धिः सामीनुदृष्टेव दर्शादिविधानात्तमेव शाकानां नैष धिकृतिक्रतुः
तच्छेषभावमनयेक्षपवतत्फलस्याद्याधानवद्विहितदर्शमिहक्रतूनां॥ अग्न्यङ्गमेवहितदृष्टमथापितस्याहर्वक्रतुप्रबधिकृतिश्च फलमभ्युपे
तं॥४७४॥ मंत्रार्थवादगतमध्ययनं तदर्थमात्रप्रतीतिफलमित्यपिनाभ्युपेतं॥ विध्यर्थबुद्धिमनुसरत्फलावसानां सा तदुती तितदन
लं मीमांसकैरभ्युपेतमिति नु तत्फलतानतच्छेषत्वनियता। येन ध्ययनस्यापि तच्छेषत्वं भवेदितिभावः॥४७४॥ तद्बुद्ध्यादेतो पपवतिः॥ ४७४॥
न फलं नेवेति। तात्पर्यलक्षणमात्रं योऽभावर्स मर्थवादादीनि पदवादितियदवादिध्यतदर्थमर्थवादादेः स्वार्थे तात्पर्याभावं दर्शयति। मन्त्रार्थवा
देति। इषे त्वेत्यादिमन्त्रः। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यर्थवादः। तत्तद्विषयकमध्ययनस्य मन्त्रादेः शब्दतात्पर्यप्रतीयमानोऽयोऽर्थः तन्मात्रे मन्त्रादिश्रव्या
यामतीति स तद्वत्फलं यस्य तन्नाभ्युपेतं मीमांसकादिभिरिति शेषः। कुत इत्यत आह। विध्यर्थबुद्धिमिति। शास्त्रादर्शवावक्ष्यते लंमनादि विध्य
र्थबुद्धिः स्वतः फलावसानामनुसरत्तद्दारेण सामन्त्राद्यर्थप्रतीतिस्तद्वती फलवतीत्यतो। न स्वस्यार्थवादादेः स्वतन्त्रासाध्यपरतामात्रं चलस्या
पपतिरित्यर्थः। मन्त्रार्थवादाभ्यां यः स्वार्थे तात्पर्यमन्ये ते न देव न फलमिति केनापिनाभ्युपेतमनयेन वा स्वार्थपरत्वमवेत्य किंतु मन्त्रस्याउ
क्ष्यार्थस्मृतिद्वाराऽर्थवादस्य विधेयप्राशस्त्यधीद्वारा फलावसानत्वमिति तन्नैव तयोः स्वात्पर्यं स्वार्थपरतोपपद्यते इतिभावः॥४७५॥

अ०१

१८० नवुर्थवादैः स्वार्थप्रतीतिजनने किमिति साप्रतीतिर्न तत्फलं तज्जन्यस्यैव तत्फलत्वात् तत्तत्त्वयोः स्वार्थे पितात्पर्यं भवेदित्याशंक्याह सप्रयोजनकेति। इह
लोके वेदे चास्त्रवाक्यजन्या प्रतीतिर्यद्विषया सती समीहितपर्यवसायिनी भवति सशब्दस्तत्परइति बुधा आहुरित्यर्थः॥ एवमतस्तत्तात्पर्यविषयत्वं
बुधसंमतमाह। सप्रयोजनकबुद्धिरो भेति। अर्थवादार्थबुद्धिः प्रशस्तविधेयबुद्धिद्वारा सफलवती भवति। एवं मंत्रार्थधीरनुष्ठेयार्थस्मृतिद्वारा
तथा एवं च सप्रयोजनकबुद्धिजनकत्वं प्रयोजनवत्ता वार्थवादादिजन्याधीस्तद्गतं वाक्यमप्यत्र विधेयपरमेव च। वेदवाक्यत्वेन स्वार्थ परमात्मप्रतीतस
र्थः। यस्मिन्नर्थे वाक्यजन्यमप्रतीतिर्न पुरुषार्थहेतुर्भवति तत्र वाक्यतत्परं न भवति। परं तु यस्य समाश्रितफलपर्यवसायित्वात्तत्परमेवे
त्यर्थः॥१७६॥ एवं मीमांसकानां मते अर्थवादादिमात्रस्य स्वार्थतात्पर्याभाव उक्तः स्वमतेनमांतराविरुद्धं तत्सिद्धार्थवादैः स्वार्थेप्यवांतरता
त्पर्यमस्तीत्याह। मंत्रार्थवादरूवचसामिति। देवताविग्रहादेः स्वर्गादेश्च प्रतिपादकमंत्रार्थवादरूपवचसामित्यर्थः। सो वेदप्रसिद्धोवांतरफल
बुद्धिरोबुद्धि फलकत्वप्रवांतरतात्पर्यं तत्सर्वे न स्व फलबुद्धिफलकत्वमिति मा॥८३॥ आंति। श्रीमिकुर्वन्ति केचित्तद्वैयासिकमतानुसारि
णः॥ त्रयी शिरसि वेदांते विन्न धियः परिश्रमशालिनः॥ ननु किमिति तर्हि मंत्रादेर्विधेयार्थतात्पर्यकत्वं स्यादेवेत्याशंक्याह विधिमा सैकवाक्यत्वादि
सप्रयोजनकबुद्धिकारणत्वाद्धा प्राहुरिहतत्परं बुधाः॥ सप्रयोजनकबुद्धिर्योषधीहेतुर्यत्परं प्रमाणं भवति वः॥१७६॥ मंत्रार्थवादरू
वसाम प्येषां चरेषु स्तोवेष्ववांतरमथान्तरं च तत्परत्वं॥ केचित्त्रयीशिरसि खिन्नधियो मुनीन्द्रास्तत्त्वविधयो विधिपूर्वकमत्र वदन्ति वेदान्ताः॥१७७॥
तिष्ठापयितोपपत्त्याह। तदिहस्थितिर्विधेयार्थविधिपरमंत्रार्थवादरूपवचसांतत्परत्वमित्यनुषंगः। तत्र हेतुः। विधेयार्थैकवाक्यत्वादिति। मंत्रादिजन्यत
दर्थज्ञानस्य आनान्निहोत्रादिविधेयानुष्ठाने शेषत्वादित्यर्थः॥ अत एव मंत्रार्थवादजन्यफलवत्त्वेन अर्थवादमंत्राः स्वार्थेवांतरतात्पर्ये
तुमाह। तदुदिनयइति मंत्रार्थवादिविधेयार्थं इत्यर्थः। तथा च मंत्रार्थज्ञानस्यापि विधिविहितफलवत्त्वात् तज्ज्ञानं यत्तल्लक्षणास्तव्यमुक्तं तव
दितिविधिद्वारा चतदितिविधितात्पर्यविषययात स्वांतरं चेत्यर्थः। तत्रादितिपाठे तद्यथा देवताविग्रहस्वर्गादिविषय इत्यर्थः। देवताधिकरणे देवा
नामपिब्रह्मविद्याधिकारः प्रवणानेषाममंत्रार्थवादप्रतीतीतविग्रहादिमत्त्वात्तत्पराप्रत्ततिसिरधिकारस्तथितिमंत्रादेः स्वार्थवांतरतात्पर्य पत्र०
तत्संमतं परमतात्पर्यं तु मंत्रादिजन्यामतदर्थज्ञानस्य विधेयार्थे वशेषतया भवेतिभावः॥१७७॥ ॥१७७॥ १०१

ग२

एवं वेदांता मांसिद्धं ब्रह्मणि तात्पर्यमुक्तं। तात्पर्यं च श्रुतस्वाभिमतं निरूपितमिदानीं वेदस्य सिद्धार्थनिष्ठत्वे जैमिनीयवचनविरोधं परिहर्तुमाशंक
मर्थमनुवदति। श्रेयःसाधनतेति। तदिदं सा सैद्धस्त्वां। असारता स्या पर्यवस्तः किं तत्राह। श्रेयः साधनत्वादेति। ननु श्रेयः साधनता या लिङर्थ
त्वमुक्तं सादन्यात। सर्वहि कर्मणा लिङ्ग प्रर्थनिष्ठं। लिङादेश्च श्रेयः साधनमर्थ इत्युक्तमेव च तत्सर्वं कर्मव च श्रेयः साधनता या प्रथमि
त्युभवमवस्तुप्रस्तुवेयमित्यर्थः। एकेति। नियोगनिष्ठता निरतकस्तां हूतं तत्र च मतितात्तत्र्यत्र अस्मात्प्रतिसूत्रपुनरपि तस्य कर्मवचसो
प्यर्थलोचने नियोगपरतानवकाश नन्वाकिं तु प्रकाः। अस्मद्वेदेशिः सानियोगपरतानवकाश इति किमुतेतिसंबंधः॥८०८॥ ननु भाष्य
यस्यत्रियार्थत्वादित्यत्रैः सिद्धार्थस्यापिवेदस्य जैमिनिर्नियोगनिष्ठत्वमवोचत्। तत्कथं वेदस्य तदर्थतासांकानकर्माकथं वा वेदांतामांसि
दार्थत्वमित्याशंक्य जैमिनेरन्यापरार्थाः कर्मभागमात्रपरत्वं दर्शयस्येवाथातो धर्मजिज्ञासेति विचार्यतया तदुपक्रमात्तत्राश्रितदर्शिममापि
याश्रयः साधनं यागादिरेव तदन्यस्यासंभवादित्याशये नाह। श्रेयःसाधनेति। कार्यांशस्तु दृष्टिसाधनस्वभावेषु सर्वेषु कर्मवचइतिस्त्रत्र
श्रेयः साधनता लिङर्थरति च प्रायुक्तमत्वाद्रागाद्वेषः साधनयागदानहवनाद्यर्थैकनिष्ठं ततः॥ सर्वं कर्मवचो नियोगप
रतातस्य विनालोचने न वकाश किमुतासवेदगिरस्ता जैमिने ॥१८॥ श्रेयः साधनयागदानहवनाद्यर्थैक निष्ठं
मुसर्वकर्मवचः प्रमाणमिति तु माद्यं वचो जैमिने॥ भाष्यदर्पतश्शाबरस्फुटतरं योया गमित्यादिकं श्रेयःसाधनयागमात्रवचनं धर्मी
स्यात्मान्यशास्त्रार्थतः। तुशब्दोवधारणेः सर्वकर्मणां श्रेयः साधनयागादिकार्येषु प्रमाणमिति। एतावदस्यार्थे जैमिनेर्वचोन्नात्यमतस
र्वः सांख्ययोनियोगे प्रमाणमितितत्सूत्रार्थत्यादृष्टार्थ। नन्वर्किंवलादेवं तत्र सूत्रभाष्यायत्सा शास्त्रे जैमिनिनोक्तो स्वाध्ये म यद्धर्मस्तत
स्मष्यकारेण यागादिरूपत्वाभिधानबलादित्यात्रायेनाह। भाष्येपरस्ते ति। स्फुटतरं स्पष्टार्थ। भाष्यमेवाह। योयागमिति। योयागमनुतिष्ठ
ति तं धार्मिक इत्याचक्षते। यश्च यस्य कर्ता सतेन व्यपदिश्यते धार्मिकमिति तिष्ठागकर्तृत्वनियोगनिष्ठत्वमेवोक्तं न धर्मशब्दस्तु तिमोग्यादिवचनसादि
पाशंक्याह। श्रेयःसाधनयागमात्रेति। धर्म इतिशब्दः श्रेयः साधनयागमात्रस्य वचनमितिवचनं भाष्यमिति संबंधः। यागानुष्ठा

ब्रह्मकुमाराजितविराजितभृत्यगात्र ॥१८८॥

२ श्रेमण्याम्

अ·१

१०८ ननु चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति पुल्लिंगो धर्मशब्दो जैमिनिना प्रयुक्तः स चापूर्ववचन एव पुल्लिंगधर्मशब्दस्य तदेतत्प्रत्यक्षं प्रयुक्तम् इत्या
दिवेदेतत् श्रवणप्रयोगात्। अतो भाष्यकृदनुसारेणोक्तमिति चेत्। यद्यपि क्रतावपि धर्मशब्दोऽस्ति तथापि मन्वादिस्मृतिषु एवं तान्निधर्मशब्दा इति तेष्वेवतत्र
श्रुतौ दर्शनादिसाङ्ख्यभाष्यकृतो नैव तत्स्वार्थस्य प्रसेतव्यता देतद्भाष्यव लात्पुल्लिंग एव धर्मशब्दोऽपूर्ववाचीनतो नाद्धतस्मात्क्रतावुपच
रितो जैमिनिनेत्याशयेनाह पुल्लिंग इति। अपूर्वस्य क्रतुस्वरूपत्वेन हेतुना क्रतोरपूर्वोत्पादकत्वात् अभेदमुपचरन् पुमान् पुल्लिंगः स्यादपूर्व
शब्द इति शेषः। क्रतुवाचकत्वे तु विवक्षिते धर्ममिति क्लीबः स्यात्। तौ पचा। किंप्रयोजनमिदम्। अतः सूत्रकारस्य पुल्लिंगधर्मशब्दप्रयोगोऽपि
तस्यापि योगाशयं न स्वरूपतीति भावः॥ ५८०॥ ननु सूत्रकारेणाऽपूर्वस्य द्योतितत्वे स्वर्गकामपदस्य नियोज्यपरत्वं दृष्टाप्रसाध्यत्वात् नियोगोऽपूर्व
तो नियोगकार्यतादौ दूरे च नियोज्यत्वे नैतेन दिनानुसारेणायोगादिसाङ्ख्यसम्प्रसाभाकरैरेवं न दृष्टिकरणार्थवृक्तः सन्न तथाधिकारित्व
मुक्ताहन स्यैव स्वर्गकामस्य पदस्य फलपरत्वमनुवादेन मते अविवक्षितत्वात् अनन्वधिकारित्वमेव स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वं पूर्वकक्षितिचतस्स
पुल्लिंगता घटते क्रतुवाचिनोऽस्य स्वरूपान्तरवाभवति हि क्रतुरप्यपूर्वं। तेन क्रतोरूपचाराभिधः पुमान्स्यात्क्लीबस्तु
धर्मक्षिति हि क्रतुवाचकत्वे॥ ५८०॥ इष्टाभ्युपायवचनो लिङादिः ति स्थितौ वस्त्राङ्गवनावचनतास्यप्रतानदापि॥ क्रतु
नियोगवादेन श्रेयःसाधनस्य वाक्यार्थत्ववादे तत्रैव वेदविहितत्वं नियोगेवा वेदस्यार्थे स्थितेसतिभवेदपृथक्त्वं भावः॥ ५८१॥
स्यकर्मण्य पूर्वकत्वं तदेवं यदुक्ताशयेनाह इष्टाभ्युपायेति। स्थितौ मतेप्रधानपदार्थाकांक्षानुसारेणापदान्तरार्थानुसृतार्थबोधकत्ववाक्यं। लिङा
प्रत्यय श्रेयःसाधनत्वम्प्रधानं सर्वधात्वर्थः कर्तव्यतात्मकक्रियारूपः क्रियाचकर्तारम् अयममुमस्तनेदेवक्रियाविशिष्टं कर्तारं स्वर्गकामपदं वि
शिनष्टीति प्रथमं स्वर्गकामश्च कर्तेत्येनान्वयप्राप्य पश्चाद् विधेयसमयोऽपेक्षायाम् एवं स्वर्गकामश्च साधित स्वर्गसाधनेधात्वर्थेऽम
दर्थमिदं कर्मेत्यवगच्छन्नधिकारित्वमपि प्रतिपद्यते नेदमाह। क्रतुर्भवेदविधीनिति। किं च जैमिनीयमतानियुक्तैर्भट्टैरप्येवमाश्रि
तत्वात् स्याप्तिनदेव संमतमित्याशयेनाह। स्याद्भवनेति। अस्मिन् लिङादिः भावनाया मपि क्रियात् पत्वेनोक्तरूपेण स्वर्गकामोऽन्वेतीति। राम०
श्रूयेवस्वर्गकामस्यान्वय इति समान्यं नियोगइतिस्वामित्वं प्रतिपद्यते तद्विधये यागे नियोगबलादधिकारान्वयं न स्वर्गकं न १०८

ननु नियोगानंगीकारे कथं स्वर्गकामस्य यागे प्रवृत्तिः। सत्यं स्थितिरेव प्रवर्तते इत्याशयं पुरुषार्थकाम प्रयुक्तादितन्त्र वृत्तिः पुरुषार्थ
श्रेयःसाधनं यागादिरितस्तदधीनचिकीर्षयैव स प्रवर्तते न तु नियोगेनापुरुषार्थेनेत्याशयेनाह। इष्टाभ्युपाय इति विधौ वतइति
विधिः। आत्मनिस्वस्मिन् यागादेः श्रेयःसाधनत्वेन लिङादिना वगमात्तच्चिकीर्षा भवति। ततः प्रवर्तत इत्यर्थः। ननु यागादेः श्रेयःसाधनक
त्वात्कथं नियोगं विना स्वतंत्रस्य तत्सेच्छाभवेत्। इत्याशंक्य स्वर्गादेः स्वतइष्यमाणत्वात् स्वसाधनानुष्ठानमन्तरेणासिद्धेः तत्साधनतया लि
ङाद्यवगते यागादौ तत्फलेच्छातस्तच्चिकीर्षा भवतीति नोक्तदोष इत्याशयेनाह। इष्टोपायेऽवगते इति। लिङादेः सकाशादिष्टाभ्युपाये अवगते इति
संबंधः। फलात्फलेच्छानंतरमेव तत्साधनतया चिकीर्षा भवतीति फलादिच्छुकः। एवं धात्वर्थे इष्टसाधनेऽवगते तेनैव नियोगमिति तन्न य
इष्टाभ्युपायो विधिरात्मनीष्टाभ्युपायस्य सन्प्रेरकतामुपैति। इष्टाभ्युपायेऽवगते लिङादेरिष्टफलादेन मुपैति स घः॥ ५८२॥ नियो
गकोटयापि निरोधनकृत्यादिष्टं विना दुःखनिदान मरतं॥ करोति कर्म हि पुमर्थरागात् अहर्निशं वेतिहि राजमार्गः॥ ५८३॥ ॥ ॥
स्पष्टुपैतितत्रेच्छाप्रवेशस्यर्थः। फलेच्छा साधनेच्छाहेतुः साधनेच्छा च प्रवृत्तिहेतुः सा च साधनज्ञानाधीनेति नाति योगः प्रवर्तकोऽपयुक्त इति
भावः॥ ५८२॥ एवं स्वपक्षे यागादौ स्वतंत्रचेतन प्रवृत्तिमुपपाद्य नियोगवादे तत्संभवमाह। नियोगकोट्यापीति। अनेकनियोगैरिस्यर्थः।
नरः स्वतंत्रः स्वर्गकामादिः स्वतः श्रेयःसाधनत्वे नागादौ स्वाभिलषितस्वर्गसाधनेच्छासंभवात् स्वतंत्रस्तत्करणेनीत्यर्थः। इहजगति। स्वमते आ उ
क्तौ सा यागादौ प्रवृत्तौ लोकानुसारमाह। पुमर्थ इति। भोजनादिक्रियायां दुःखसाधने पि पुमर्थसाधनतया वगते इच्छया लोकप्रवृत्ति
स्सेवेति। राजमार्गः सर्वदोषरहितः प्रसिद्धः पंथाः। निर्दुष्टो यमुपाय इत्यर्थः॥ ५८३॥

अ॰१

१०९ ननु इष्टसाधनताज्ञानस्य चं प्रति सत्वेपि न कश्चित्तत्र प्रवर्तत इति कथं तस्य वर्तकत्वमित्याशंक्य कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकं तच्च न चंज्ञास
वस्तीति न तस्य तत्र प्रवृत्तिः वारणसाशयेनाह। इष्टाभ्युपायस्येति। वस्तुतश्चाकार्यनिवर्तकः कार्यभावः कार्यत्वं। ननु कृत्युद्देश्ये स्वकार्यत्वं तच्च
स्वतः पुरुषार्थस्येवेति न धात्वर्थस्य तत्सत्वेत्याशंक्याह। प्रयत्नविषयाघातयेति। तत्रोपेक्ष्यभावे प्रयत्नविषयाघातरूपः सत स्याेपपन्नः
इत्यर्थः॥ ननु कार्यभावो लिङादिना ज्ञायते चेत्तस्य लिङर्थत्वं किमिष्टाभ्युपायत्वस्यापि तदर्थत्वकल्पनया लाघवात् प्रयत्नविषयाघातो
रूपकार्यभावज्ञानस्यापि प्रसंगेनाप्रवर्तकत्वात् तस्यैव लिङर्थत्वात्तादृशोपि नेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्याशयेनाह। सचेति। कृतिसाध्ये
ध्येष्टाभ्युपायपरत्वेनेत्यर्थः॥ ननु यागादेरिष्टसाधनतया कृति जनकेच्छाविषयतारूपकृत्युद्देश्यताप्यस्तीति तदात्मकमेव कार्यत्वं लिङर्थः किं न स्यात्
दित्याशंक्य तस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वान्नशब्दार्थत्वमित्याह॥ प्रत्यभात इति। पनरिवधनः फलेच्छानिबंधनः फलेच्छयेव हि साधने इच्छा भवतीति
प्रथोक्तं॥ ४८७॥ उक्तं वार्यताद्दे विध्यर्थविशेषयति। कार्यत्वमिति। इष्टाभ्युपायेयागादेः कि चित्तादृत्युद्देश्यतारूपं कार्यत्वं इष्टाभ्युपायवर्तिकल्प
इष्टाभ्युपायस्य चकार्यभावः प्रयत्नविषयाघातयोपपन्नः॥ सद्भावसेयो वचनालिङादेः प्रसेस्ततो रागनिबंधनस्य॥ ४८८॥ कार्यत
मिष्टाभ्युपायवर्ति किं विदिष्टाभ्युपायेनिजमस्य किंचित॥ निजं लिङादेरेव सेयमस्य साक्षि प्रमाणादितत्प्रतीतिः॥ ४८५॥ आनात्सर्थलि
ङ्ग्‌पदेनोक्तमाह। ज्ञानात्सर्थः कर्ता तं ज्ञानहीकृ॥ यागाद्यर्थे कर्तृतंत्रो हि मुख्यो लिङ् लोटादिरुक्तप्रयत्नो हेतुमते॥ ४८६॥ ॥
रागतिमित्तं निजं स्वाभाविकं कृतिसाध्यत्वदृष्टत्वं तस्य धात्व[redacted] र्थस्य कृपा कियोत्तमपुरुकेत्ता
निजत्वं अस्मदिष्टाभ्युपायस्य कार्यत्वं विमत्वमतमनि इत्यर्थः॥ निजमिति। अस्योचीष्टाभ्युपायत्वं स्वरचितं कृतिसाध्येष्टाभ्युपायत्वं लिङा
घ वसेयमित्यर्थः। प्रत्यक्षतो रागनिबंधनद्रत्युत्तमस्य कृपति। साक्षिप्रमाणादिति। प्रत्यक्ष इत्यर्थः॥ दूत रमनीति। कृत्युद्देश्यतारूपकार्यत्वप्र
तीतिः विकीर्षितत्वं हि सेतुरेरपत्वं विकीर्षितरागः स च जायमानं एव विषयविषयसंसत्सात्क्षिरावभासमानं एव जायते नेमनसा
वसेयतयावेति मसस्यतद् तेरपतीतिरित्यर्थः॥ ८५॥ ननु कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं कथं लिङर्थः आत्मानं पश्येदित्यादौ लिङ कृति राम॰
स्वार्थतायोगात् हिताहितं कृतिसाध्यस्याशंक्य समनत एव ज्ञानेनविधिः किंतु तत्र लिङ्‌ पदेनात्माभवेत्याह। आनात्सर्थ इति। ज्ञाने १०१
भवतितस्यनगोणतंत्सोप्यमित्याह॥ यागाद्यर्थ इति॥ ४८६॥

केन तर्हि मुख्यार्थगुणेन ज्ञाने लिङ्‌पदस्य वृत्तिरिति जिज्ञासायामाह। आनात्सर्थश्रेयस इति। लिङर्थे श्रेयस इति। लिङर्थो हि कृतिसाध्यत्वं श्रेयः
साधनत्वं चेति भागद्वयमस्ति। तत्रात्मज्ञाने सर्वानर्थनिवृत्तिविद्यानिवृत्तिरूपश्रेयःसाधनत्वभागो लिङ्‌पदेनात्मतो नवगतो बोध्यते
ति कृतिसाध्यताभागाभावादेव तत्र गौणमित्यर्थः॥ यागादौ तु तद्द्वयमप्यस्तीति तत्र तन्मुख्यमेवेति। यागादि शास्त्यति। यागा
द्यर्थ इति। कर्तृतंत्र इत्यनेन या[redacted] गादौ कृतिसाध्यत्वमपि स्वरचितमतस्तत्र मुख्य एव
लिङर्थ इत्यर्थः॥ ८७॥ तर्हि किं वेदांतेज्ञानं इत्यत्र कापि विधिरित्याशंक्य तत्रानोपाये प्रवणा हेतुरुपदेशवशात् कर्ता निसर्गीतिसंदर्शनम
हा। यागाद्यर्थे मुख्यतेति। मुख्यतामुख्यार्थता अस्य लिङादिपदस्यान्तरंगे मुख्यवृत्तिप्रयोजकत्वमुमुक्षुतामतुरमवर्तापानुक्षेपे मुख्यकरणा
दिषु तत्र हेतुमाह। तर्कादीनामिति। श्रवणानंतरं तेषु ब्रह्मणो वेदांतानां तात्पर्यावधारणाहेतूपक्रमोपसंहारैक्याद्युपपत्तिप्रतिसंधाना
एवंविधप्रसंगे रविता नकर्तारं विनाकार्यत्वाद्यनुपपत्तिज्ञानमननं तच्च ब्रह्मणि तर्करूपमेवेति तदोक्तं। एवमहं तत्र ब्रह्मणोपि रतरानुसंधानरूप
ज्ञानात्सर्थश्रेयसोहेतुभावगोरबुद्धौ बोध्यते लिङ्‌पदेन॥ यागाद्यर्थे श्रेयसोहेतुभावो मुख्योबोध्यः कर्तृतंत्रे गौणता॥
८७॥ यागाद्यर्थे मुख्यतापद्दद्रस्य ब्रह्मज्ञानस्यान्तरंगेषु तद्दत्॥ तर्कादीनां कर्तृतंत्रत्वहेतोर्ज्ञानाद्र्वर्गोणता हेतुभावात्॥ ८८॥ श्रवणे
स्पष्टमभ्यायपद्योपदेशश्च क्रियापरे वस्तुपरे तु कोऽपि नहीष्टमेव विपरीतमस्ति नभवस्यभूतायसदोषदेशात्॥ ४८९॥ ॥
निदिध्यासनमपि कर्तृतंत्रमेव तथा च ब्रह्मज्ञानसाधने श्रवणादौ तत्कर्तव्येतान्वितत्वसाध्यताभागस्यापि भावाद्यागादाविव लिङादे
मुख्यार्थतेति भावः॥ ननु देवतं ब्रह्मवगतिसमये क्रियाकाद्यभावात्कथं लिङादि मुख्यार्थसंभवस्तत्राह। ज्ञानादर्वागिति। अविद्यादशायां वि
धिमितं सर्वमस्त्येव नचैवमात्मनः श्रवणाविधिरोद्भवतायतिः तेषामेव तत्प्रभवस्ये नात्मनो नस्यानोषत्वादिति भावः॥ ८९॥ ननु श्रुतं च आ
योपदिष्टं तद्विशाबरस्वामिवचनात्। लिङ्‌पदस्य सर्वस्य स्वभमार्थत्वप्रतीतेः कथमात्मनो नस्यानोषत्वमित्याशंक्यमाह। उक्तमर्थं प्रत्युत्थाने
न तदिष्टपरतासंभवात्कार्यमिति। भूतस्यति। श्रीहिकपालादेरित्यर्थः। वस्तुपरे ब्रह्मपरे विपरीतं भूतं भव्यपरत्वविपरीतं भव्यस्य यज्ञा

श्री.
११० उक्तविभागमेवोपपत्तितउपपादयन्नतद्वाक्ययोरपितथैवशेषशेषित्वेसाशयेनाह। भव्यप्रतीतावितिश्रीहिकपालादेर्हिंसासाधनत्वं परयागादि
क्रियानिर्वृत्तिद्वाराकार्यार्थत्वमस्तीतिक्रियाप्रधानेकर्मकाण्डेभूतंभव्यार्थमक्रमितिस्यायमुक्तंतद्द्रव्यंतद्विषयत्वयोपन्नमत्रतुतन्माया मा
मान्नतद्द्रव्यप्रवर्तनइत्याशयेनाह। नथैति। अत्रब्रह्मकाण्डेअद्वैतब्रह्मणश्चकुत्रापिकर्मणिकार्येउपयोगाभावात्प्रस्तुतब्रह्मसाक्षात्कार
एवम्र्वणादेर्भव्यस्यपर्यवसानमितितन्मायवैपरीत्यमेवयुक्तमितिभावः॥४७॥ नन्वात्मप्रतीतेर्भवितव्यतयापिश्रवणादेःकथंभूत
शेषत्वमित्याशंक्यप्रतीतेरपितदभिव्यंजकत्वात्तदर्थत्वात्तद्वेतोरपितदर्थत्वमेवेत्याशयेनभूतप्रतीतौखलुभव्यवाहइत्युक्तमेवेवे
ष्टोऽतिभव्यप्रतीतेर्नहीति। अथोमुख्यप्रयोजनंफलितमाह। आत्मस्यइतितुतत्रश्रवणादेःस्वतोमुख्यप्रयोजनत्वाभावेतइत्यादिरू
पसमस्तविधानसिद्धाईतबुलोपदेशानुगुणमितितद्बोधसिद्ध्यर्थं॥९१॥ एवंचभव्यानांभूतानांचकाण्डद्वयेपिपरस्परंविपरीतशेषशेषि
भव्यप्रतीतावुपयोगभाजोभवंतिकात्स्न्येनवसिद्धवाः॥ क्रियाप्रधानेनतथाचकितुभूतप्रतीतौरवस्तुभवाद॥४९॥ भव्यप्रती
गौनहिकृष्टिरथोभूतप्रतीतोपुनरस्तिमुक्तिः॥ आत्मद्वयादितत्तोविधानभूतोपदेशानुगुणताप्रसक्तं॥९२॥ आत्मप्रमुख्यगुण
लोसाकृप्रवृत्तौभव्यप्रतीतिजनकैःसहवाराःसंबंधिनोविधिवत्सुतथाप्रसवभव्यापदस्थःपरिहृत्यप्रतिपादकेनाप्रसिद्धार्थवादि
वचनेपुनगौणतादिर्हिविधायकर्मपरवाक्यगतेपुनरद्वैतकार्थवादिवचनेपुनर्गौणतादिर्हिविवस्त्वथोपमिषदीतिसमानमेतत्॥५३॥
स्तुमुपपादयतद्वाक्ययोस्तत्वादुक्तशेषशेषित्वादेर्भव्यार्थत्वाभावेनतेद्भावमाशंक्यतदुपपादयति। आद्यइति। विधिवत्स्तुविमर्शकेरतोपु
वेभूतवादिनामार्थार्थवादादयःनमुख्यगुणालाप्ततिकर्तृनीरायमुख्याधमनमयाहत्यास्वर्गादिआदिसादिसादृश्याद्यात्मादि
बोधयंतश्चभव्यप्रतीतिजनकैरनुष्ठेयार्थविधायकैःसहसंबंधिनोभवंतिसंबंधाने। यथानयोत्रकाण्डेभव्यार्थसाभव्यबोधकाःआत्मव्या
दिशास्त्रश्चपदिष्टस्यप्रयोजनत्वाद्भूतिपादकेनवाक्येनसंबंधिनइत्युक्तं यतःश्रेयएवंब्रह्मणामादिशब्दानांवेदांतगतभव्यार्थशब्दस्यश्रुत्य
धास्यमुपपादयतंफलंफलंश्रुतीहत्यायफलत्वेन्यायेनब्रह्मपदानुगुणत्वेनैवभाव्यंनेपदमितिपदमितिसहेतुकंतेमाह। सिद्धार्थवदीतिकर्मपरत्वा
न्यासिविधुदेशेसंहृत्यावितदेकवाक्यतापन्नान्यितिसिद्धार्थबोधकपदानितेषांस्वार्थं॥ नगौणतादिर्हिबोधतेतितेषामनुरागभूतार्थे
स्वाकृताविचनेचप्रधानतोधेनगौणतादिर्हिशेषायेसपर्यंदर्शितंकमाह। कार्यार्थवादीति। आत्माप्येतिब्रह्मेवभवतामादिवचनेमोक्षिलक्ष्ये॥ राम० ११०

किंचयथामानमेयभावःकाण्डद्वयेविपरीतश्चएवंभूतभव्ययोर्गुणप्रधानभावेवैपरीत्यमविसंवाद्यमेवेत्याशयेनाह। मानेनेति। श्रुत्यादि
प्र[redacted]मारोसमर्थःमेयस्यधर्मस्यावगतिः। चेविधात्सतोमानेनसंबंधानेतत्रहेतुश्चधर्मस्यजाद्यादितिमेयेनस्वप्रकाशचैतन्येनैवेदांत
मतिपाद्येनमानस्यवेदांतगतश्रुत्यादेरवगतिर्युक्ताचैतन्येनैवहिजडस्याप्यवगतिर्दृष्टासेतुरेषस्यर्थश्च।मेयात्मानावगतौहेतुमनसिद्धि
धावाहवेदांतेति।यद्यपिस्वाविद्यानिवृत्तौवेदांतंतजत्वंतिवामेक्षतेवलंतथापिस्वसिद्धौनापेक्षते। अप्रतिबद्धस्वप्रकाशात्मासिद्धास्तर
नपेक्षत्वाडडचस्वतेद्वास्यमितिवेदांताधिपतदेवावगतव्यमितिसर्थश्च॥४८॥ नन्वस्तिभवतिपरःप्रयोजकइतिआसायनवचना
नक्रियापदमितिमिन्नैवपसनामेकवाक्यता। वेदांतेचनानाक्रियापदेभवत्क्रिस्त्वश्यमते। आत्मावेदांतवाक्येष्वजेउहिमेयत्वमनुपपन्नमिता
शंकांनिराकृत्यनामपिविस्मरणशीलमतिपुनर्भंशकरोति। कर्मप्रधानइति। आतिकान्तेनामप्रधानंब्रह्मात्मादिस्तुवतपरप्रधानका
साधनवाक्यंहिद्रव्यवहारमूलंद्वाभ्यपदार्थक्रियांतरस्यव्यजनातिपिपादयिषति। तत्रैवास्मात्परप्रयुज्यते।प्रत्युतनेयांकेतुसंबंधिवि
शेषप्रकारविशेषप्रकारविशेषंवाविजिज्ञापयिषतिनतयदेवदत्तस्येत्यहंकुत्सितंवनमितिपितेनवविनेवप्रयुज्यते।कर्मकाण्डेप्र
मानेनमेयावगतिस्वरूपकाधर्मस्यजाड्याद्विधिनियुक्तंकाण्डे॥ मेयेनमानावगतिस्तुतावेदांतवाक्येषुजडंहिमेयं॥४०४॥
कर्मप्रधानेहितेनतेवकाण्डेवाक्यत्वमारब्धतपदस्ययुक्तं॥ ब्रह्मप्रधानेश्रुतिमस्तकेस्मिन्नामप्रधानंवचनंसमस्तं॥९५॥ कार्यप्र
धानमखिलंचयदुक्तंतमात्मानमेवफलतःखलुकर्मकाण्डे॥ भूतिकांतपिवेदशिरःसुसर्वंनामेवतद्वपरिनितवस्तुसिद्धं।
९६ आनेनमात्मिनमतःप्रमिनीद्वाहिसर्वसुवंतमपिभव्यपरप्रसिद्धं।सास्येतितद्वितम[redacted]न्वितसक्रियानेनामेवं
क्रियाप्रधानेनवाक्यंसक्रियापरमितिनमितिकासावनस्यात्मय॥ ब्रह्मकाण्डेनामार्थकाधामायान्याप्रपंचत्वेकस्मान्नायां
मितिशाश्रयः॥९७॥ ननुवेदांतेष्वरस्मादिक्रियाश्रवणात्सर्वत्रक्रियापदमितिमेववाक्यत्वमस्तिसाधकस्ययथाकर्मकाण्डेतथा
विपरमभव्यार्थफलातआख्यातमवहारहमेवनुति। एवमपिइङ्गतमपिफलतोन्यमेवानश्चसाध्यार्थक्रिया। प्रधानभावान्नामप्रधानमेव
वेदांतवाक्यमित्याशयेनाह। कार्यप्रधानमिति। अनुष्ठेयार्थप्रधानमुसुवंतमवतमपिआख्यातार्थसहस्यात्[redacted]व्यवहारहः।
फलतअनुष्ठेयार्थप्रतीतेःतिङंतमिङंतत्वापुनतीवमानंनामनामर्थव्यवहारार्थमथहेतुस्वरूपं॥९८॥ किंनामप[redacted]र्थंसहत्यात
अनुष्ठेयवागप्रतीतेस्तत्स्यात्तद्वपरमिसर्पःइदानीमाख्यातपदस्यापिनामत्वेदृष्टांतमाह। सोस्येतीतिसास्यदेवतेतिसूत्रेणादि
नेभवतीतिपसदन्नामेवभवति।नदृष्टस्यामभ्याचारत्वेनानुदृष्टस्यादितियत्नद्वृदियर्थः॥४९७॥

अ.१ तद्धदितिस चितंतर्शतिकमाह। अस्त्सीतीति। आ[illegible]ख्यातशब्दस्यानिजाशक्तिस्तसाधुरंभख्यार्थप्रकाशनवहेतुत्वस्वार्थ[illegible]कुतोन
१११ वहेतुस्तत्राह। अस्तित्वमात्रेति। अस्तिमहत्त्वार्थमात्रनिष्ठाद्येषां पदानामिषक्ति४संबंधइत्यर्थः॥९८॥ कस्तर्हिरख्यातपदस्यमुख्योर्थ इत्यस्य
नाख्यातशब्दनिजशक्तिधुरंवहेतुरितस्ने नास्त्यादि शब्दत्वहीतिर्निर्विध्यमइत्याकांक्षायामाह। पूर्वापरीभूतेति। गच्छतिपचतीत्यादिना
हिगम्यादिधात्वर्थ४पूर्वापरीभूतानकेक्षणानिचयरूप४प्रतीमतइतिसएवाख्यातांतपदस्यमुख्योर्थ इति आख्यातविशेषव्याक
रणावदंतीसर्थएकंचात्मस्वरूपसत्तापर्यवसाय्यस्याद्यपि आख्यातवत्साधुदोषरहितंतिङंतमात्रंभवतिनतुपचत्यादिरिवमु
ख्यार्थवित्याह॥ कूटस्थसत्तेति॥९९॥ कूटस्थसत्तावुगतिमात्रनिष्ठमस्त्यादिसमभिव्याहृतमपिवेदतद्वाक्यभिस्तुकमादि
पति। अस्तित्वेति। अस्तित्ववस्तुसंनावेदांतानांतन्निष्ठत्वेमानांतरप्रमितप्रमेयतातस्तिद्धनुवादनीतवप्रसज्येततत्कुतस्तत्राह।
अस्त्यस्यसीतिचातिङंतपदानिसंतिवेसंतवाक्यानिलयानितथापिता नि॥ नाख्यातशक्तिजशक्तिधुरंवहेतुस्तत्तमा
त्रविषयाणिनिष्क्रियेणा॥९८॥ पूर्वापरीभूतपदार्थनिष्ठमाख्यातमाख्यानमाख्यानविदोवदंति॥ कूटस्थेसत्तावगति
प्रधानमाख्यातवत्साधुतिङंतमाहुः॥९९॥ अस्तित्ववस्तुविषयोपनिषन्निषक्तिराश्रीयतेयदितदाप्रमितमप्रमेयं॥ तस्या नव५
स्तवापततिमानमितत्वमेवतुल्यस्तित्वमात्मगतमप्युपपत्तिधी ४॥४००॥ अथवा प्रमितियोग्यतास्तितानिरवद्यास्तुसमस्त
वस्तुषु॥ परमात्ममितत्वमतीसकलवेदगिरः४प्रवर्तनां॥१॥ नद्गमुहृदमात्मसंविदोदयसित्ताभवताप्युपे॥ ननयोर्विषयत्वहो
मानमितत्वेतिमानविषयत्वमेवहि सर्वआत्मितप्रमितिधीरा४द्गनाभाकरा४मीकुर्वतीस॥ नयोग्यतियोग्यत्वमिमितत्वसंभवे॥४०२
ये४। आत्मगतमितुप्रसक्तताप्रिमावे॥४००॥ ननुमानविषयस्यास्तित्वेस्तुकुत्स्याहवात्मादेरसत्वापतितिरित्यतआह। अथवेति। निरवद्या
निर्दुष्टासुषुप्त्यादावात्मादेःसत्वोपपत्तेरित्यर्थ४एवंचास्त्यर्थनिष्ठत्वेवेदांतानामपरमात्मप्रमितत्वनुवादयेवसकलवेदांतगिरः४प्रवर्त
तां। प्रवृत्तिंतज्ञानुपपन्नमप्रामाण्यप्रसंगाद्दस्यर्थनिष्ठावातेषामाभवत्विति क्रियानिष्ठवास्तुसाराप४॥४०१॥ सिद्धतीतद्वयति।
तद्गमुहृदमितिएववदतांप्राभाकरेणाख्यानमनस्तुमवापिज्ञानस्यचसत्ताभ्युपेतैवसेवसन्निने [redacted] राम०
सिद्धेनयोरविषयत्वादप्रत्ययोग्यताभावात्तज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वाहात्मनस्तद्दृश्यपरत्वात्वयाभावस्याभ्युपेयत्वादित्यर्थ४॥४०२॥ १११

नचिदंसमन्वयनिरूपणांनिराकृतंवर्तकं तर्कं शास्त्रंनचब्रह्मैवास्तंबनु मितिवाच्यं। तस्याप्रसिद्धत्वान्नहिगवादिवत्सप्रसिद्धमस्तिनचसमन्वय
निरूपणात्प्रकृराधूतोपिनसिद्धं। नचासंभावितप्रमाणेननिश्चेतुंशक्यतइतिकं। समभावितेप्रतिताया मस४सा ध्येतैवतुनातत्सा
नुमित्सायामुक्तनत्वेवचोद्यतद्धि। नचजगत्कार्यतद्धिंगानुमानात्तसिद्धि४समन्वयनिरूपणावैयर्थ्यंमहापृथिव्यादेःकार्यत्वसिद्धेरिति
मेवंप्रपचास्यकार्यलिंगतर्कसंभावितचेतनकारणस्यैवाद्वयप्रसिद्धमुक्तज्ञानानंदादिस्वरूपेणवेदांतेप्रतिपाद्यमानत्वान्नोक्तदोषइत्याश
येनजन्माद्यस्ययतइतिसूत्रव्याख्यातासुरपितुमुपक्रमतेतत्रश्रोतजिज्ञासानुरोधेनसाक्षात्सूत्रार्थतयाचप्रलयभिन्नेब्रह्मलक्षितत्वमाहित्वा
पाद्योर्थ्यावेनिरूपितेतत्त्वेवरूर्थेनतद्धवाक्यतत्त्वस्यस्वरूपमाप जिज्ञासानुसारेणाभ्युक्तमनाक्षिसदितीयस्यकाम्याप्रमवतास्तन्मध्यमं
चेतनेजगत्कारणमनुमानंकार्यतलिंगस्पविपक्षादिपक्षधर्मत्वसिद्धार्थविपक्षादेःकार्यत्वसाधयति। क्षितिजलदहनेतिजनिंकुशलविभ
कतायाभिन्नत्वस्पर्वतजनित्याप्तिपक्षधर्मत्वयोर्ज्ञानंतेनतत्रतस्यपक्षधर्मत्वसिद्धमितिव्याप्तिंदर्शयति। जगतीति। हिहेतौ। यस्माज्जग
तिविभमानंघटघटिकादिसमस्तंजनिमत्समीक्ष्यतेततोविभक्ततावलेनक्षितिजलादीनांजनिमत्तमापतर्कयंति। अधिकारिणःश्वेतनकार
क्षितिजलदहनानिलांबरशांजनिमनुमायविभक्ततावलेन। जगतीहिजनिमद्विभक्तमनंघटघटिकादिसमीक्ष्यते॥४३॥ म
णमिसम्मिमेणसंबंधे४क्षित्यादिमहाभूतानिजायतेविभक्तत्वात्तद्घटादिवत्। ननुब्रह्माणाणित्वे चारस्तस्यापिप्रपंचाद्विभक्तत्वात्तुंचपरमा
र्थतोविभक्तत्वंहेतुस्तत्रनास्तीतिवाच्यंप्रपक्षदृष्टांतयोरपिसिद्धतेतरभावादितिचेन्न। स्वसमानसत्ताकविभक्तत्वस्यहेतुत्वात्। प्रपचेतेस्पस
म्भागसत्त४सत्तायोगित्वतस्यकार्यभावात्। नवाध्यस्तत्वमपिघटादेःपरस्यासंप्रतिपन्नमितिवाच्यं। स्वार्थानुमानस्वैवमप्रतिविरोधा
त्प्रसिद्धममसपरप्रतिदृष्टांतत्वसंभवाच्चनैवंविपक्षदृष्टज्ञानवद्ध्यस्तत्वसंभवेनतनैरचेतनकारणानुमानवद्धमानमस्यादिति
वाच्यंचेतनाधिष्ठानत्वस्यैववक्ष्यमाणप्रतिहत्याभिमतत्वात्तनेनचाप्रयोजकत्वास्यहेतोरितिवाच्यं। मुख्यवद्धत्वाद्वितीयत्वस्पतिपक्षेवा
धप्रसंगात्। अथवाविपक्षदिमहाभूतानिभतेत्वेससनाहीविनभवति। विभक्तत्वात्घटादिवत्इदंचसाध्यब्रह्मणापक्षानेचविरोधणा
पाप्यनुसंधेयमितिभाव४॥४०३॥

अ॰१

११२ किंच महापृथिवी जन्मवती क्षितित्वात् खातपूरितक्षितिखंडवत्। एवं महाजलं जन्मवत् जलत्वात् कूपोद्धृतजलवत्। एवं मथ्यमानाद्युद्धृत
दहनादि दृष्टान्तेन महत्तेजःप्रभृतेरपि तदनुमेयमित्याह। क्षितिजलदहनेष्विति। स्पष्टं ॥५०४॥ एवं कार्यत्वहेतोः पक्षधर्मत्वे सिद्धे तद्धे
तुकं तर्कयन्तीति सूचितं चेतनकारणानुमानं दर्शयति। जनिमदिति। एतन्महापृथिव्यादीति पक्षनिर्देशः। जनिमदिति तत्र सिद्धहेतुनिर्दे
शः। पुनश्च बुद्धिमत्सिद्धान्ते विशेषयोगी तमेव विशेषमाह। चेतनादेवेति। विमतमुपादानाभिज्ञचेतनप्रभवं कार्यत्वात्संमतवत्। घटादेरपि
सिद्धान्ते तथात्वान्न साध्यवैकल्यं। सुखादिकं यापरमते दृष्टान्तोऽस्त्विति। तत्कारणचेतनत्वं न स्पष्टं घटादेश्चेतनकारणकत्वं दृढं च
स हेतुसिद्ध्यनन्तरं मुमुक्षवोऽनुमिमत इत्यर्थः। तथापि घटादेः कुलालादिजन्यत्वेन साध्यव्याप्तिरवसीयत इत्याह। जगतीति हि प्रसिद्धौ। कार्य

क्षितिजलदहनेषु तन्मयेशान् जनिसहितानुपलभ्य तद्वदेतान्॥ क्षितिजलदहनत्वलिंगमार्गादपि जनिमेषु नयाथवत
कथयति ॥५०४॥ जनिमदपि च चेतनादेव हेतोर्घटवदिति पुनस्तत्कारणचेतनत्वं॥ अनुमिमत इदं कार्यताऽलिंग
तोऽपि जगति हि परिदृष्टचेतनादेव कार्यं॥५०५॥ जगदुदयनिमित्तं चेतनं किंतु नाना किमुत तदेकं सर्वविल्सर्वशक्ति॥
इति भवति तु पश्चात्कारणे चेतनेऽस्मिन् जनयति निपुणसंशयो दुर्निवारः॥५०६॥

लिंगमनुमानमपि चेतनकारणस्वरूपनिर्धारणे न निरपेक्षं समर्थमपि तु तत्स्वरूपं प्रसाधयत्येवं। श्रुतेरतो विधया चेतनकारणमुपस्था
पयद्दर्शं संभावयतीति न तु तर्कयन्तीति सूचितं॥५०५॥ नन्वनुमानाच्चेतनकारणसिद्धौ वैशेषिकादिमतेन तदेव सर्वज्ञत्वाधकं तत्प्रमाण
मस्तु। किं तस्य तर्कतामुपगम्यते न तत्र वेदान्तवेद्यत्वमित्याशंक्याह। पूर्वविधया तेन सामान्यतश्चेतनरूपं किंचिज्जगतो निमित्तं सिध्यति।
तथापि तस्मिन्नेकत्वनानात्वसंशया। निवृत्तेः सर्वत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिकत्वाविपरीतमिसादिसंशयो न निवर्तते न विहित इतस्तदेकत्वाज्ञानसा
निवर्तितत्वात्। एवं जगदुपादानस्य निर्विशेषत्वादिसिद्धिर्दविततोऽस्यादित्तितर्क एव न तु इत्याशयेनाह। जगदुदयेति। जगत्कारणे
चेतनेऽनुमानात्सिद्धेऽपि तस्मिन् पश्चात्तत्त्वरूपानवगमेऽनिमित्त इतीदृशः संशयो दुर्निवारो भवत्येव। इतीयुक्तं संशयपदं॥ ॥ राम॰ ११२

कारणमभिन्नयेनाह॥ जगदुदयनिमित्तमिति। यदित देकं भवेत्तत्फलितं सिद्धान्तलाभमाह। सर्वविल्सर्वशक्तीति न तु कानुमानादेव लाघवस
हकृतात्कारणेकत्वसिद्धेस्तत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिचेतिसिध्यतीति कथमनुमानान्तरं तदेकत्वादिसंशय इतिचेन्नासं। यद्यनुमानान्तरे केत्वं
निश्चीयेत तर्हि संभवेत्। लोके तु विविधप्रासादादेर्बहुकर्तृकत्वदर्शनेन तदनुसारलिंगेन तद्विपरीतनिश्चयासंभवात्संभवत्प्रत्युत विप
येऽपि घटादौ विप्रलम्भेन नचलोकेऽनेकशामसर्वज्ञासर्वज्ञक्तितयापि विचित्रकार्यं एकस्यकर्तुरसंभवेऽपि सर्वज्ञेश्वरस्य तत्संभवात्। इत्याद्यवा
चकाशोऽस्तीति वाच्यम्। एवं समस्तमायाप्यादृश्यमपिलाघवमदृते च सा कुतस्मिन् सर्वज्ञत्वादिसंभावनानुपपत्त्याऽभावात्। किंचकर्तृ
कं क्षितिजलादीनां कर्मक्षिद्धस्तत्त्वमतिपौरुषेयदृश्यानुपपत्तिस्तस्याभावोऽनानुमितिविषयस्याप्रतिनियतप्रतियोगितानविनाभेदस्त
दनन्तकत्वप्रघेकत्वसंख्यानतर्हि तथा नानात्वेऽपि साम्यसिध्यतीति कुतस्तत्र सर्वज्ञतादिसिद्धिः प्रदितकर्तृभेदस्तदेकतातत्सर्वस्मादनुमानात्सर्वाने
भावो वा सिद्ध्येत्स्मादनुमानात्कर्तृकत्वाभिप्रायसंशय एवेति सर्वज्ञतादिति सिद्धिः कथमपि न तीनन भवेदिति भावः॥५०६॥ कथं
श्रुतिवचनविशेषाच्चेतनकारणेऽस्मिन्यत इति निरवद्यादेकताधीरथागात्॥ प्रकृतिरिति चतस्मिन्कारणे पंचमी
तदभिमतमविकारशीकृतं सिद्धे दिशां वाक्यजयतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति जगत्कारणवाक्यगतपञ्चम्याः प्रकृतित्वमपि न हि यानादिस्तव ॥५०७॥ श्रुतिवचनेति। अथो
तामेजीवंतियत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति जगत्कारणवाक्यगत तद्वत इति यच्छब्दैकवचनादनुमानासिद्धितिस्यमित्येतदाह। श्रुतिवचनेति। अथो
कानुमानादनन्तरं यत इति श्रुतिवचनविशेषादेकवचनरूपान्निरवद्यादनुमानोत्थशंकाकलंकशून्यादस्मिन्चेतने जगत्कारणे एकताधीत
गादागच्छद्यद्यपि यत इति बहुत्वसाधारणं तथापि चेतनजाना। नीसुप्रतिनमेमेकवचनेन तत्साध्ये कवचन त्वनिर्णीतमिति भावः॥ नन
नुमानसिद्धचेतनकारणानुवादि यच्छब्दैकवचनाज्जगत्कर्तृकत्वं सिध्येत्तद्भुक्तं भवेदभिमतं। तस्य तदुपादानत्वेऽस्ममपीत्याशंक्याह। प्र
कृतिरिति। चकारेण कतादिर्यत्समुच्चिनोति। तस्मिन्कारणे यतं च पीं प्रकृतिरिति दृढबुद्धिं जनयतीति संबंधः। तत्र हेतुमा
हातद्धितानादिति। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रेण हेतुप्रकृतिस्तेय पंचमी विधानादित्यर्थः। यद्यपि पुत्रात्प्रमोदो जायत इति ॥

अ०१

११३ दिप्रयोगानुरोधेन निमित्तोपादानसाधारणी हि प्रकृतिस्तथापि प्रकृते पक्षितस्य जगदुपादानत्वस्य तत्र प्रतीतिसंभवात्कश्चिद्दोषः॥
प्रत्युतापेक्षितमनिमित्तत्वमपि ततः सिध्यतीति गुरा एव प्रत्युतं तरेव तदेतत्त्वकुत्स्यां प्रज्ञा वेलेक स्यैव वेगेन स्याप यदि प्रकारणात्तस्य
तेन रूपादानस्य नानात्वनियमात् उपादानकर्त्रोश्च तथात्वादेतदाधितमिति चेन्न तदुपादानत्वनानात्वनियतं हि वोपादाने घटादौ
मिचाराजचद्ध्योपादानेद्वं नियम एकस्या एव रज्ज्वाः सर्पाधिष्ठानत्वात् रज्जुः सर्पादेरविवक्षितस्य प्रज्ञाने निवृत्तत्वेनाविद्यो
पात एवमेकस्या दाम नउपादानाद्विविधस्य प्रपञ्चोद्भवादित्यनास्ति सिद्धान्ते यन्नियमः अत एवोपादानकर्त्रोरैकत्वमिति यत
किंच सर्वत्र कर्थं चेतनस्यैकस्यैव कुलालादेः शरीरावच्छेदेनोपादानत्वमिति तदुदेनास्यैवोदाहरणं परमते पि देवदत्तो ज्ञानानी
च्छा सादिमती सनुरोधेन ज्ञानाद्युपादानस्यैव कर्तृत्वमेव मीमांसायां घटसंयोगस्यैकस्यैव तदुभयमपि तिनेव परामर्शे
एकत्वमेव वचनाद्वगम्यमाने यच्छब्दवाच्यमिलयं यत्र कृत स्मिन्॥ वाक्ये जगत्प्रकृतिगामितया नाद्यः संख्यावि
मन्यमपि हिते वचनं हिनाह॥ ची॥ नहि विभक्त्यपि धेयपदार्थगवचनमाह निजं विषयं कवित्। वचनं वाच्यगतं न यदि
स्माभिः न्यनप्रतिजगत्प्रकृतिरेकानन्दधिष्ठानाञ्जीवेति सिद्धं॥५७॥ एकप्रकृतित्वस्य नैसर्गिक प्रतिरेकत्वमिति यतः रसमुखेन वाक्ये
एकवचनाद्वगम्यमानमेकत्वं यच्छब्दवाच्यमिलयं यच्छब्दप्रकृत्यर्थमात्रं जगत्प्रकृतिगामि न यावद्विभक्त्यर्थं जगत्प्रकृतित्वविशि
ष्टान्वयत्यागात् विग्रहकुतं वचनं विभक्त्यभिहितेत्याभिधेयासंख्यानाहनवदेतत्पन्नश्रेकवचनस्य पञ्चमीविभ[redacted]प्रकृति
विशिष्टे स्वाभिधेय संख्यां वक्तुमसामर्थ्यादेकप्रकृतिरिति श्रीकृतो भवेदिति भावः॥५०८॥ वचनस्य विभक्त्यर्थविशिष्टस्वार्थ
भिधायित्वं न क्वापि दृष्टमिति न प्रकृतिरेकेति धीः संभवतीत्याह। नहि विभक्तीति। असंकल्प विभक्तेर्वचनार्थविशिष्टानित स्वार्थजग
त्कारणत्वाभिधायित्वं तथा चैकप्रकृतिरिति धीर्युक्तेवेत्याशङ्क्याह। वचनवाच्येति एवं चैकवचनस्य बहुत्वमेकत्वं तद्विशिष्टगत
र्थ॥५०९॥

किमुतिप
घय
यान्न०
११३

ननु किमिति विभक्तेर्वचनाभ्यां परस्परार्थान्वितस्वार्थाभिधानं न कर्तव्यमिति साकांक्षमाह। यातीति पदिकार्थेति। प्रलयस्य प्रकृत्यर्थाभि
तस्वार्थबोधकत्वानियमस्य युक्ततरत्वमिति सिद्धत्वाद्वचनविभक्त्योः प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधान एव सामर्थ्यं न तु वचनस्य विभक्त्यर्थान्वि
तार्थाभिधाने पि। एवं विभक्तेरपि न वचनार्थान्विताभिधाने पि तयोः प्रत्ययत्वाविशेषादिति भावः॥५१०॥ ननु पञ्चम्या यज्जोति
वाक्यात्म प्रभुरेकः कारणमिति प्रतीयते तद्वदेकाजगत्प्रकृतिरिति शाब्दी प्रतीतिः किमिति न भवेदित्याशङ्क्य दृष्टान्तासंप्रत्ययो नरूपा
ह। पञ्चमीति[redacted]परेयान्तेनैवस्वर्थः इह पञ्चमीति पदेसा एकताकारणान्वितौ पार्थक्यत्वविशिष्ट
स्यैकमपि पासुकस्य याभ्रिनम्या पञ्चाल्लोदेवेति दृष्टम्॥५११॥ कथं तर्हि पञ्चम्येकः कारणमिति धीरित्याशङ्क्याह। अनुपप
त्तीत्यादि पञ्चमीविशिष्टयागविप्रानुपपत्तिवलेन समर्थः विधेरनुपपत्तिवलेन तयोः कारणत्वेनैकत्वेः कारणत्वेन पञ्चमीरित्येवं
रूपेणासंगतिरवगम्यते हि यस्मात्संगतेर्विरहस्य विधिनैवेति तस्माद्विधेरनुपपत्तिवलेनैव धर्मस्तनेन संबंधः॥५१५२॥ ९८
प्रातिपदिकार्थगतमेवैकत्वं जिस्वस्वमभिधेयमभिधानुमलमर्थं। प्रातिपदिकार्थगतमेव निजम र्थवकिंचल प्रातिपदि
नेहवचनार्थः॥५१०॥ प्रभुनेतिपदेन तीयया करणाहंरिपतो निर्बुध्यते॥ कथनेनपतो रिहेकत्ता नस्तुन सोकरणत्स्य कथ्यते॥५१॥
अनुपपत्तिवलेन विधेर्तयोः करणाने कृतयोः रवगम्यते॥ करणत्वेकपञ्चमीरिति संगतेनं घटते हि विधिविरहस्यमा॥१२॥ उपादान
तः संख्यायाः सन्निधौ स्यादवच्छेदकत्वेन सत्यामिवेशान॥ पञ्चमीरेत यो ते नप्रामाण्येनाकार्यविवेकोपपन्नेरूपादानमिताह॥५१३॥
ननियोगस्यतां विनाकानुपपत्तिरित्याकांक्षायां विधानुपपत्तिमिति भिन्नात्तदुभयसंगतिमुपपादयति। उपादानते इति विधानुप
पत्तिवलात्संगतिः संख्यायासंगतिः स्यात्संगतिविशेषमेव दुर्गीयनुसामर्थ्यवलिंगसिद्धं संख्यास्वभावतन्त्रं हेतुत्वेनाह। अवच्छेदकत्वे
न संख्यानिवेशादिति। स्वाश्रयद्रव्यावच्छेदकत्वेन हि संवेत्र संख्या द्रव्यनिवेशात्मनात्ममोपपन्नो खच्छेदकत्वेनान्वेतीसर्थः॥ ततः किंतत्रा
ह। एवमोदिति। करणत्वे कयोरित्यर्थः प्रतेनपञ्चम्यन्वयेन मार्गेरा हरेणाकार्यपञ्चम्यागकार्यनिवेशोपपत्तेरित्यनं न रपञ्चम्येकः क
रणमिति धी रूपपत्तेर्निर्दोषः। एतदुक्तं भवति। पञ्चम्या युज्जे तेत्रपञ्चम्याति पदिके न पञ्चमीविभक्तिवचनाभ्यां करणत्वमेकत्वं
चावगम्यते ते वांच विधिनैव संबंधः। सर्वस्यापि तन्त्रकेरणावगतस्मिन्नेवान्वयात्संख्यावोपादेयविशेषग तानयानयाविव

अ.१
११४ रेणा कार्यतावगमापर्यवसानात्प्रभुं धात्वर्थकरणात्तत्र योजयति किंरणाभत्तपशोश्चावच्छेदकसंख्याविशेषमंतरेणाविधेः इन र विसानुपपत्तिस्तद
वस्थैव तिनस्सामर्थ्यानुसारेणाकरणां पश्चप्रोरवच्छेदकत्वेन संख्या गृह्णातीति सिद्धं वचनविभक्त्यर्थयोः रुपादानमानात्। पशुना पंरस्य
रंवसंसर्गः पशुत्वकरणात्त्वयोश्च कार्थताः संबंध इति ५१३॥ नन्वेवं यतो वाङ्मानीति वाक्ये पि वचनविभक्त्यर्थयोरेवमेवान्वयोस्तिवा
रां स्मनैवं पुकमत्र विधेरभावादित्याह। न चैवमिति। यथा पशुनेति वाक्ये विधिरेवमत्र यतरस्यादिवाक्ये कश्चिदुल्लिङ्गिति लिङ्गियोगादिवि
षय ४ को पि विधिर्न भावार्थविषयस्तु तस्य मृदु सिद्धार्थः संभवादित्यर्थः। विध्यसंभवे फलितमाह। तस्मादित्यादिना। संख्या न तेद्धा
चकवचने। नन्वत्रापि तद्धि जिज्ञासस्वेति विधिः श्रूयते साक्षी क्मब्रह्मस्वरूपवाक्या नस्यावांतरवाक्यमेतन्न तदा कांक्षयास्वरूपवा
क्यस्य पदार्थान्वया युक्तं स्यात्त येत्याह। नेह कश्चिदिति। स्वस्याभ्युपितत्त्वचो तनायनरइति श्रीव्यस्यो कि ४ तस्मादेतस्माद्धाक्यादे
कामहतितिरिति धीनसंभवतीति भावः॥१४॥ इदानीं मिश्रवतीयम्यकत्वकरणात्त्वेनारिवप्रकृते पियमसत्यर्थे वचनविभक्त्यर्थानन्वयो युज्य
त इति तदुक्तं विध्यभावमंगीकुर्वन्नाह। श्रविन यस्मि ति। ससपिपर्थः ४। पश्वेकत्वकरणात्त्वयो विधिसामर्थ्यादेव परस्परसंसर्ग इस्तेत
न चैवं विधिः कश्चिदत्रेति नस्यादुपासानतः संगतिर्यस्तदर्थो॥ विभक्त्यर्थसंख्यार्थयो नेह कश्चिद्घते वाङ्मानीति वाक्ये विधि
र्न ५१४ अविनत्यमिदमेवमेतदस्मिन्नवलु विधेर्वचनं पठंति वाक्ये॥ यत इति घटते तथापि यो गोवचनविभक्ति निगम यो रिहापि ५१५
एकत्वमेकवचनेन समर्पितं यद्घछृ वाच्यनित्य यतरमु। श्मिनद्र॥ पंचम्युपानमतियत्प्रकृतित्वमस्मिन्संगछते तदुभयपञ्चम्यर्थस्त्वनी
रिदमायेरामन्त्रात्। यत इतिवाक्ये विध्यभाव इस्तेतद्यमंगीकुर्वन्निति। एवमिति। एतत्स्याद्वितयमिस्यर्थः ४। अंगीकृत्य मेतदेवाह। अस्मिन्निति। यत
इत्यस्मिन्वाक्ये इत्यसंबंधः ४। कथं तर्हि तयो रन्वयः स्यादित्यासाकांक्ष्याह। घटत इति। यद्यपि हविधे वचनं न पठंति तत्यापि वचनविभक्ति
घयार्वमेयारदेतदप्रकृतित्वयो रिहापियोगो घटत इति संबंधः ॥१५॥ ननु प्रतिज्ञामात्रेणान वस्तुसिद्धि ४ न चात्र तयो रन्वयप्रापकं हेतुं कं विम
त्याशङ्क्याकांक्ष्याह। एकत्वमिति। पतदसमुश्मिन्वाक्ये एकवचनेन यद्धद्दवी च विलयं पदं छन्दर्थ जगत्कारणत्वं पंचपदे कत्वं स
मर्पितं। एवं यतरिति पञ्चम्या यान्तरं कृतेन यत्प्रकृतित्वं तदुभयमस्मिन्जगत्कारणे परस्परं संगछते। तत्र दृष्टांतः। पशुवत्कनीतिसं
ख्याकरणात्त्वयोरितिरीष ४। इदं हिवाक्यं वाक्यशेषाद्गतब्रह्मणो लक्षणं बोधयति तद्धि जगज्जन्मकृतित्वमात्रेणानसिद्धमिति प्रकृ
कृतीनामनेकत्वे एकस्य ब्रह्मणोऽन्यतमत्वायोगादिति जगत्प्रकृतित्वविशिष्टस्य वचनार्थैकत्वेन संबंधो लक्ष्य ब्रह्मणापेक्षित इति श्रम०
११४

ननु ब्रह्मणो लक्ष्मनाबलाद्विभक्तिवचनार्थयोः संगतिरित्युपमकं सिद्धं तेहि जगत्कारणत्वं लक्ष्यमाणारीयानटस्थलक्षणं गहस्य वकाकः। तत्त्व वतद
तज्ञात सेवेति वाच्यं न च जगत एकप्रकृतित्वमन्यतो वगतं। नेचास्मादेव वाक्यान्तरवगमः। एकस्य वाक्यस्य कारणेकत्वे तदभिन्नब्रह्मस्वरूपमति
पादनायोगादतएवतत्सलक्षणाभावादित्यगत्या कथं तत्स्तुवत्स्यात्तत्सिद्धिरित्याशङ्क्यावांतरवाक्यं मेदेन यतइत्यादिवाक्य। जगत्प्रतावेकत्वमसाध्य
तत्स्तुवादेनतदब्रह्मणिविब्रह्मणो वाक्येनैकेत्वं गछतां ब्रह्मस्वरूपपरमितिनो कदेशवदित्याशङ्क्याह। एकावामतलिरिति। जिज्ञासितामिति। वि
जिज्ञासस्येतिपदार्थोऽत्राऽतः विचार्यतामित्यर्थः ४। विचारविधेरपि ब्रह्मनोऽपवमहावाक्यर्थमितिवस्तुनिष्ठवचनइत्युक्तं। तस्य वेवनसि
भक्त्यर्थयोः संगतिर्यथा विधिमानायतेन तयोर्द्विना व्यानर्थक्यमीमांसाप्रयोजनाभावप्रसंगभीत्या विज्ञातुं शक्येवेति संबंधः। नन्वम
प्रमाणांमयोजनानुसारेणास्वार्थं साधयति ये नतदभावप्रसंगभये नालोकिको र्थ तस्य कल्प्येतत्याशङ्क्याह। नहि साध्यावेति
नहि यतो वाइत्यादि वचनमर्थविनास्वस्य श्रोत्रसमीहितार्थपर्यवसानं विना स्वाध्यायनविधेः प्रायकात्स्वादानं वासाऽथ प्रावि
एकत्वाप्रकृतिः समस्तजननीतद्ब्रह्मजिज्ञास्यतामिप्रवापि हि वस्तुनिष्ठवचने शाक्येवत संगतिः॥ विशानुविधिम
तरेणावतथानर्थक्यभीसानहि स्वाध्यायाध्ययनमैकेगो चरविधेयेरा यातमर्थविमा॥५१७॥ ववमार्थविभक्ति
वाक्यपौरुषयजानं पबुद्धिरर्थत ४॥ पशुनेति यदेव तथा तथापतद्रस्वादिपदे पिलक्ष्यतां॥१८॥
धिर्यध्येतः फलवदर्थप्रतीतिप्रयोजनेमेव वाक्यमध्यायपतीति तद्धि तं वाक्यनाध्ययनं विना प्राप्येतन्न तो वाइत्यादिवाक्यांच ब्रह्म
लक्षणज्ञानायैवाध्ययनविधिनाऽतमिति तदभावित दृष्टव्य न फलवद्वेदत्वमसरिहारायतस्य विवक्षितलक्षणानां सूर्यसिद्ध्यर्थं तदुभ
यसंगतिरंकत्र्येति भावः। अथवा स्वाध्यायाध्ययनविधेरायातो योऽर्थस्तं विना तदभावे आनर्थक्यभीत्या तत्संगतिर्विज्ञातुं नहि शक्या
शक्येवेति काकाररूपतीति योजनीयं ॥५१७॥ तद्योतितस्वितं तात्पर्यनिकरविजादयत्नुकमात्येणानदुभयसंबंधसिद्धिमात्रविवना
यैतिवचनार्थश्चविभक्तिवाच्ययोरित्यर्थः॥ अर्थतः अनुपपत्तिरिति ४ पशुनेति यदेयथै पादसंबंधः। लक्षणोऽप्रदूतब्रह्मलक्ष
णावाक्यं॥५१८॥

अ॰
११५ ननु सिद्धार्थवाक्यस्य कथं विधिवाक्येन तुल्यता। विधिर्हि स्वसामर्थ्यादलौकिकमर्थं तन्निष्ठं प्रतिपादयेत् इदं तु परस्वामिनिष्ठा चोदनाहि भूतं भवन्तं
भविष्यन्तमित्यादीं स्तां तं वाक्यं सिद्धवाक्यमपि तात्पर्येण यमर्थं प्रतिपादयेत् तस्येक्षितमर्थान्तरमपि कथं न प्रतिपादयेदन्यथा तात्पर्यानि
र्वाहात् सिद्धवाक्यस्यापि न दुर्लभं तत्त्वार्थसामर्थ्यं। अन्यथा वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादावपि कर्मान्तरं न्याय्यं स्यान् वा पि
एकत्वविशिष्टोऽयम् अपि तेन कस्य। तेनाशयेनाह। विधिनिष्ठवाक्यमिति। स्वर्गादि प्रत्याख्याननिष्ठमपि स्वमपेक्षितं विषयमर्थं वदतो वे
धयतीत्यनुषङ्गः। फलितमाह। तुल्यमिति। यत एवमतः सिद्धार्थविधिनिष्ठं च साद्ध्यार्थपीदमर्थान्तरमिति वादकैस्तं रूपं तुल्यमनेकसर्थं॥५१॥
यस्मात् तस्मात् जगत्कारणत्वमुक्तं त्वविभक्तिनिर्देशविधिपादपतिनस्यानुमानादेवसिद्धत्वात्तत्तात्पर्याद्विवादस्थानेऽकार्थविधाभासमनवाप्तं किं तु तद्वचनार्थम्
मेव तद्वाक्यं प्रतिपादयति। तत्र चेतनमात्रोद्देशेन कर्तृविधासंभवाज्जगत्कारणत्वनतद्विधिष्ठानमेवोद्देश्यं वचनार्थमपि मत्वा घृतेऽतिना
भाकम्पि दोषानुवेषीत्याशयेनाह। एकं चेतनं निमित्तं सप्रविषयादिप्रयचस्य पश्चात् तेन प्रकृतित्वमपि नानुमेयं सत्तेनाभिमतानितन्देकम
विधिनिष्ठवाक्यमपि बोधयति स्वमपेक्षितं विषयमर्थं वदान्॥ परमात्मनि सम्मपि तुल्यमिदं वचसा द्वयोः स्पष्टरू
पमतः॥५०॥ एकं चेतनमस्य यत्र कृतितामात्रम् भेदस्तेन द्वैतेति निश्चयमेवेति किंतु ताद्भूते परब्रह्मणि॥ सि
द्धे लक्षणामाहरेण महता व्यावृत्तं यद्ब्रह्मण तत्त्वं तत्त्वमसीति वाक्यनिलयं तद्बुद्धिलक्ष्यं वचः॥५२०॥ ॥
तिप्रथममन्वयः। पश्चात् तदन्वाददार्थे विशिष्याह। तद्ब्रह्मेति। निगमप्रसङ्गाद्विचारस्थे सर्वत्र तन्मद्विजिज्ञासत्वे तस्य प्रह
णं एवमादिवचः। प्रत्यगात्मकं ब्रह्मपरं यथा स्यात् तथा परब्रह्मणोऽनुमानसिद्धं जगत्कारणत्वं तदुपलक्षणम्महताद्देशाद्बे
नदर्शितसंबन्धः। लक्षणामिति। तद्ब्रह्मणस्तदुपलक्षणमत एव महताद्देशेन सुकरानुपदेके जगत्कारणं तद्ब्रह्मणि तत्त्वजिज्ञासत्वेनेदं
त्वमेनं विजानीहीति वा तस्य ब्रह्मसंज्ञा परमिदं न लक्षणापरब्रह्मसंशयस्तस्य परिहारेणोपासनामात्रात् जगत्कारणत्वादिकलि
तब्रह्मानादिवाक्येषु लक्षणामेवेह प्रत्यक्षमित्येनमिति शयेनाह। यावत्तत्परिहितानिन्द्रपलक्षणं प्रतिपाद्यास्तत्समुद्राने द्वयाधा
नादिष्योपावर्तयति किंबन्धः। नटस्थेमद्रस्यैवेदलक्षणामिति मायापतीदमाप्नत्वमसीतिवाक्यार्थे लयं तदेकवाक्यमितिवचसाविशि
राम॰
११५

ननु केन सर्वस्वन एकेनैव तु लक्षणेनेदं ब्रह्मणो जन्मसिद्धस्य स्थितिर्वा स्मृतिमत्सिद्धं तत्स्वरूपानादीति किमनेनापि लक्षणेन स्यादशं कवेः कस्येव लोके लक्ष
णाद्वैविध्यप्रसिद्धेरित्याह अनेकलक्षणानन्देवापत्तानेन विनासता दिलक्षणामेव द्वयं न क्रियाशयेनाह॥ लक्ष्यस्येति। द्वैविध्यमेवाह। स्वलक्षणा
मिति। स्वरूपं चोपलक्षणामिति। इह लोके लक्ष्यस्यापि द्विविधं लक्षणं प्रसिद्धमिति संबन्धः। ननु वेदान्तके किमन्योन्यभेदकं क्रियाकारकायामाहार्यनीति।
स्वरूपलक्षणादीनीत्यर्थः। + परम्परं लक्षणामिति सर्वथा। अन्यलक्ष्यस्य वेत्तित्वादर्थे। यद्वैतिपञ्चधा सर्वथा। लक्ष्यस्य किं वित्त्वस्वरूपं तन्लक्षणं
किं विशेषणस्य विशेषणान्यस्य + आवर्त्यामिति नत्वं प्रतीहि जानीहि स्वर्थम्॥५२॥ प्रथममेव साधारणलक्षणामाह। लक्ष्यार्थनिष्ठमिति लक्ष
ष्यार्थनिष्ठमुपलक्षणं स इत्येतत् सजातीयादेर्निःशेषाद्विति व्यावर्तत लक्ष्यं तस्यापि यदर्थं वस्तु निवेदयाति। तदेतल्लक्षणानि साधारणम्
विष्ठपिलक्षणेषु लक्षणात्त्वसामान्यलक्षणामिति संबन्धः। असंभवव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारेण लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलक्षणानि तथा वदन्
लक्ष्यस्य लक्षणामिह द्विविधं प्रसिद्धं लोके स्वलक्षणा मनुष्यविशेषणानां॥ यद्वोपलक्षणामितानि च लक्षणे न व्यावर्ततेऽर्थानि तस्य गेयन्त
व्रतीति॥५२॥ लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलक्षणमतीन्यगोऽर्थाः। निःशेषतो वदतीति सजातीयादर्थदलं॰ लक्ष्यं निवेदयति लक्षणामेतदाहुः तत्सामान्यलक्षणामिदं चेषु
लक्षणेषु॥५३॥ लक्ष्यस्वरूपमविसर्वत्र सामान्याद्यर्थी तत्र द्वयतिभेदकं मनिताहुः॥ अस्य स्वलक्षणतामेव तुल्यलक्षणान्तरं हि इदं जलमितीदं ज्ञानं
के॥५५॥ तत्तु स्वलक्ष्ये तज्जन्मकारणं यत्तु नभेदनिलस्थापकं न्। तद्विशेषेण यत् लक्षणा केसरादिकमिवाश्ववस्तुनः॥५४॥ ॥
इतोऽप्रथितमित्यर्थः। सिद्धज्ञोपनीतमहिराश्रिति विशेषणाभवतिव्याप्तिदुरेत्यतिप्रसङ्गः॥ नविरूपं स्वरूपलक्षणे ज्ञानं तस्य स्वरूपजिज्ञासां संभवादिति चेत् लक्षण
त्वमितं सन्नप्यस्यानस्तजातीयादिभ्यः सर्वेभ्यो व्यावर्तकं तत्तद्वस्तु सत्तामिति विवक्षितं स्वात्मकोपि विशेषस्य स्वाध्यायाः॥२२॥ इदानीं स्वरूपरूपलक्षणासम्बन्ध
रूपमाह। लक्ष्यस्वरूपमितीति। सामान्यस्वभावतो जगत्स्वरूपमपि विशेषस्य मनुष्यलक्षणस्यार्थान्तरादव्यतिमेदकं तेनानुलक्षेणामस्य लक्षणस्य स्वलक्षणा
नुपेयाहुः तत्रोदाहरणमाह। स्वं विद्धि द्वयमिति। लोकप्रतीतिमनुसृत्येदमुदाहृतमिति द्रष्टव्यं॥२३॥ इदानीं विशेषणलक्षणस्य स्वरूपं कीर्तयति। स्वानुर
लेति। वस्तुनः लक्षणा तत्र लक्ष्यवस्तुनि स्वविशिष्टबुद्धिजन्मकारणं भवति। तस्य विशेषणतयाल्लक्षणमाहुः। सनुपगतः स्वरूपं तत्स्थं चलक्ष
णाव्यावर्तयितुं स्वानुरतेति। लक्ष्यविशेषणतया प्रतीयमानमित्यर्थः। अल्लक्षणां दृष्टान्तमाह आवर्तयितुं लक्षणमिति दृष्टान्तरति। केसरादीति॥५४॥

तटस्थलक्षणस्वरूपमाह। व्यावर्तकेति विशेषणलक्षणे ऽतिव्याप्तिपरिहाराय निरस्तं तं। स्वरूपेऽतिव्याप्तिपरिहाराय अस्वरूपमिति लक्ष्या
विशेषणासंघटस्वरूपं लक्षणं विद्धि। तटस्थीयतत्कालीनगृहगृहीति काकसंबन्धस्यानतिप्रसक्तस्य लक्षणात् यावत्कालव्यावृत्तिहेतुत्वं ॥५२३॥ एवं त्रि
विधं लक्षणमुक्त्वा तटस्थं जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः। किं लक्षणमिति साकांक्षायामाह। विश्वोद्भवेति। मकृ तिलक्षितिकर्तृत्वमायुपलक्षणम्
तत्सहायपरिग्रहस्यातिरिक्तसहायापेक्षामन्यस्मै कल्पयति यावत्। अस्य विद्रूपस्य नोविश्वोद्भवादि प्रकृतित्वं जनुद्वपलक्षणमेव दर्शि
तीयान्तस्वस्वरूपस्यातत्स्य विशेषणत्वसंभवात् कस्माद्युपलक्षणत्वमुच्यते इत्याशंकते कस्मादिति। व्यावृत्तस्वस्वरूपत्वं हि मोक्षतायत्तस्वप
तिन्नदेव विशेषणत्वं लक्षणं। जगत्कारणत्वमपि यावद्ब्रह्मभावि चेद्भूतपरिच्छिन्नं स्यादिति। तस्य दृष्टांकि वे ऽस्यमाणबाधेन तस्य रहितत्वापत्तेः
लक्ष[redacted]णात्वमेवास्य युक्तं। एवं च नेत्युपमखंडं सिद्धान्ती साधयेनाह। ब्रह्मेति। ॥२६॥ ननु यतः इत्यादिनैकपदमुखेनार्थ
नुरोधेन ब्रह्मपरमात्रशक्ति विशेषोपि नदोष ॥ स्यादिति नहि विशेषणत्वमेव व्याप्यं। अन्यथा काकस्य सेरवो स्ति बहु पदेषु लक्षणं दी
स्वापृरके मतिजनन हेतुत्वं लक्ष्यवक्ति नित्यस्य लक्षणं॥ अस्वरूपमपि तस्य यद्वेतां कथं न तद्वपलक्षणं विद्धि ॥२५॥ विश्वोद्भवस्थि
तिल[redacted]प्रकृतित्वं मस्य विद्वत्नोयरसहायपरिग्रहस्य॥ तद्वर्ती वा मुपलक्षणमेव कस्माद्बहु तिलक्षणं यदन्यात्व विशेष
तोः॥५२६॥ विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतत्वरूपमेकालिनोयदिहलक्षणमुज्यमानं॥ तद्ब्रह्मणो यदि विशेषणतारूपमिष्टं ब्रह्मेति
लक्ष्यविषयमस्य परस्य भंगः॥२७॥ लक्ष्यार्थवाविपरस्य यहिलक्षणार्थवाक्ये प्रधानमिमिनंदतादुभूतमाह॥ ब्रह्मेति तत्स
स्यादित्याशंक्य लक्ष्यपदानुरोधेनोपलक्षणत्वमेवमाप्यमिसाह। विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वरूपमिति॥ स्पष्टं॥२८॥ मदर्थ
मिस्यर्थे लक्षणांप्यमतेन हि प्रधानं। प्रधानानुरोधेन चाप्रधाने ब्रह्मलक्षणान्यायाय। गुणत्वेन नाव्यकल्पनेति हि न्यायानां नत्वप्रधाना
कानुरोधेन विप्रधानभंगइत्याशयेन सामान्यम्यायएवकमुक्तमेवीपपादयति। लक्ष्यार्थेति लक्षणमर्थो निपेधे वस्य तत्विनदृत्तरत्
लक्षणापदं। सामान्यम्यायप्रसक्ते योजयति। ब्रह्मेति। नतः। किमित्याशंक्य ब्रह्मपदं मुख्यार्थमाहेत्याह। म्मानमिति। निर्विषयपरिच्छेदभूमं
तद्बुत्वर्थं समवृहत्वस्य नते वृपर्यवसानातस्मर्वकालत्व परिच्छिन्नं मसंवृद्धिनुं नसमर्थमितस्त्र हेतुन यामसर्वेह यमाह। अल्पमिति।
निर्विषयमाम्यप्रशनितान्यच्छ्रणोति नान्यं द्विजानाति सभूमेतिभूमानमिरूक्तं तद्घटकानां पतदस्परूभूम तिलच वेति निरिति। अथ यत्रा
निर्वाधेन कथं वा ब्रह्मपरमं बव दितुसमर्थस्यीदृतरईविशेषणत्वात्रक्षेतान्मवेति मुपलक्षणमेवेत्यर्थः॥५२८॥

राम० १६

(ऽ)न्यसमर्थस्याप्यपृर्वं ह्यमुपसंहरति। तस्मादिति। युक्तमास्त्रधानपदं ब्रह्मपदं तस्य भंगभयात् तद्वृत्तिभंगप्रसंगेन गुणाभूतानां लक्षणापदानां मुपलक्षणतो
पचेत्वमेव यहीतुं युक्तं। एवं च ब्रह्मेति सहेवोपलक्ष्य समर्थताप्रयोजनं कथ्यते तु युक्तमितिसंबन्ध॥ एवं च सति न शेषिद्भंगप्रसंगइत्याह॥
एवं समंजसमिति। अस्मिन्नयतं इत्यादिलक्षणावाक्ये॥५२९॥ एवं जन्मादिकारणत्वस्य तटस्थलक्षणत्वमुपपाद्य तस्य व्यावृत्तिप्रयोजनकं
त्वं परामिमतंव्यावर्तयत्त्वलक्षणतमिति त्रमेषु पे तमुपपादयितुमुपक्रमते॥ ननुव्यावर्तत्वं पिद्धित्वात्तत्वमित्युक्तमयुक्तं। लोके लक्षणावाक्यानां
लक्ष्यस्वरूपतानीयगवादिपदेनव्यवहारसिद्धये वाप्रयोगदर्शनादित्याशंक्या ऽसिद्धहेतुरित्याह। लक्ष्यस्वरूपेति। लक्षणानि तद्वाक्यानि। अलक्ष्य
स्य देगवादियदवाच्यरूपइमिसमुच्चीयताप्यनावेस्यर्थ॥ सास्नादिमतीगोर्गन्धवतीपृथिवीत्यादिलक्षणेन गवादिस्वरूपमतिपाद्यते यथाई॥ प्रत्यक्षसि
द्धत्वेन तद्व्याख्यानं व्यर्थत। ना पिसस्नादिमती व्यक्तिर्गवादिशब्दवाच्येत्यभिप्रति पाद्यं। सास्नादेरन दत्वाभावात्। नचात इत्याह्वानादिमती व्यक्तिः तिष्ठतीतिक।
तस्मात्प्रधानपदभंगभयाद्युक्तानामुक्तमहीतुमुपलक्षणत्वमेवं तत्त्वं॥ ब्रह्मेति वेत हुपलक्षणासमर्पणार्थमेवं सत्यं जमिदंपदं जोनमिति
न॥५२०॥ लक्ष्यस्वरूपकथनायनलक्षणानि गव्यासवावक्रमिदंपदस्मिसमुच्चे॥ व्याहृतयेनह। खिलादिनसार्थजाना दिसेनदेवंयदिनुनतु
लक्षणानि॥३०॥ लक्ष्यस्वरूपमुपपद्यनदेकमितुहवेत्व लक्षणमन्येनतहेवलक्ष्यं॥ व्यावर्तबोधयितुमुसहतेनतोयेन तत्वनसादिनिवद्धः
प्रतिपन्नमेनतत्॥३१॥ सैत्रासंक्षिप्तमन्यपादस्यवेनेष्टकृ विशेषणांयाकृतिमतिपत्तिमात्रजननेव लक्ष्यमदेदन्यतः॥ लक्ष्यलक्षणा
वर्णनादि जगन्नियावर्तवतोमनस्तनदृश्रत्यता माहरेतामहत्तोमदृष्ट्ये वादिनः॥५३२॥
अतोनेष्टमपलक्षणावाक्यप्रयोजनमिति। व्यावृत्तिबोधप्रयोजनत्वमभिप्रेत्याह। व्यावृत्तिमिति न विविक्तिमिष्टा पे॥३०॥ किंच यदुक्तं
सास्नादिविशिष्टबोधप्रयोजनं तत्त्वाह। निबोधः प्रयोजनं इष्टमेवलक्षणावाक्यस्यापितदेवयुक्तमित्याशयेनप्रथमं दृष्टान्तमाह। लक्ष्यस्वरूपमि
तिद्वपलक्ष्यवस्तुधेति बोधः अवयवत्वं॥ ३१॥ इत्यवनिश्चितनुपूर्वकं तदृष्टांतेकृताह। नतासंज्ञीति व्यावृत्तिरसलक्ष्यस्य व्याच्यवाच्च तस्य प्रयोजनं
मन्वयस्तद्वगतायइत्यर्थः॥ एतत्त्रमात्तकस्वरूपकथनायनेत्यस्योपलक्षणा। किंच संज्ञासंज्ञिसमन्वयपालक्ष्यतावाक्यंप्रदर्शनमिव्यह्लनम
तिप्रयोजनं तस्यागीकुर्वदिवाम्यथानतिप्रसक्तस्वरूपेणसंज्ञिमोनग्रमतस्वे नुसंज्ञासंबंधस्य पुरवग्रमणो इत सतदेवप्रयोजनं मित्याशये
नाह। व्याहृत्तिप्रतिपत्तीति। तस्मात्गो केगवादिलक्षणानीमेन देवप्रयोजनं इत्येसमनमिसप्रसंहरति। लक्ष्य[redacted]लक्षणावर्मनेति। लक्ष

११० एवं लोके अस्वरूपलक्षणानां व्यावृत्तिमात्रप्रयोजनत्वमुक्तं॥ एवं स्वविवक्षार्थं जगत्कारणत्वमपि ब्रह्मणो लक्षितस्यावृत्तये एव श्रुत्याभ्युपगते किंवा श्रु
तमेव हेतोरादिकल्पना प्रसंगात् वाक्यवाचकसंबंधसिद्धुत्वप्रयोजनता पि ब्रह्मस्वरूपसिद्धिरूपस्यास्वदेकरसस्य जगत्कारणत्वे ज्ञेयविषय
वाक्यप्रतिपाद्यत्वायोगादित्याशंक्याह नो प्रसरति न स्यादिति। अस्य समीक्षितस्य जगतो जन्मादि जन्मस्थितिभंगतत्कारणत्वं यत्तद्ब्रह्मलक्षणलक्ष
णं तत् श्रुतिर्ब्रह्मणो वाच्यवाचकत्वं सिद्धैव न प्रधानापीदं लक्षणं वाक्यब्रह्मण स्वरूपबोधनपरं। तदर्थं संलक्षीतितं किंतु अस्य ब्रह्मणः
सर्वस्मादेव ब्रह्मपदार्थतो व्यावृत्तताभिद्धयर्थमितिसंधेः। एतच्च ग्रंथकारेण। व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति पक्षद्वयमेकपक्षमा
श्रितो कंतनुस्वमतं प्रदूष्य प्रकाशादिलक्षणवाक्यस्य च स्वरूपार्थतया: प्रागुक्तत्वात् लक्षणं वाक्यमात्रस्य सिद्धा तिमिरवं अर्थत्वात्

तस्माद्युक्तिवाच्यवाचकयुक्तासिद्धे श्रुतिर्न प्रधानाद्याघस्य समीक्षितस्य जगतो यद्ब्रह्मलक्षणं॥ नापीदं स्वरूपबोध
न परं संक्षीर्तितं ब्रह्मणः किंतु ब्रह्मपदार्थतो स्यसकलाद्व्यावृत्ता सिद्धये॥५३॥ ॥५३॥

प्रमाणाद्य किं च लक्षणवाक्यं मुख्यवृत्त्या न व्यावृत्तिं प्रतिपादयितुं शक्नोति नापि लक्षणया। तद्विज्ञानुपपत्तेरभावात्। लक्षणयापि लक्ष्यस्वरू
पमप्रतिपाद्य कस्येतरव्यावृत्तिं प्रतिपादयेद् धर्मिविशेषविशिष्टत्वेनैव तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। न च लक्षणवाक्यं गवादिकं बोधयेत्
वत् स्वेतरव्यावृत्तिबोधपरमिति वाच्यं। आवश्यकत्वाद्धस्यविरुद्ध्या व्यापाराभावावगम्यत एव व्यापारे न तु व्यावृत्तौ। न च लक्षणवाक्ये
न लक्षणसंसर्गप्रक्रियादिते लिंगादितव्यावृत्तिसिद्धिरिति वाच्यं। विशिष्टस्वरूपाभिधानमात्रस्यैव वाक्यव्यापारतया व्यावृत्तेः प्रमाणांत
रि व्यापारसाध्यतया प्रसंगेन व्यावृत्तेर्नमेतद्वत् दिसादिमाचक्षते विरोधात्। अर्थादपि सिद्धा स्तस्याः शब्दच्छायागोचरत्वायोगाच्च। संज्ञा राम०
संज्ञिसंबंधार्थत्वनिराकरणातुयुक्तमेव एतच्च सर्वं प्रागुक्तव्यादितमप्यो वा वर्णितमेतन्मतमिति निर्मापनो दन्यायस्मान्निरूतं॥५३॥ ११०

एवं च ब्रह्मणः तटस्थलक्षणानां सांख्यादिकल्पितपरिच्छिन्नप्रधानाद्यसंभवि लक्षणकथनमुखेन तत्त्वाश्रितस्य सत्यादिवाक्यसिद्धार्थं स्व
रूपे पर्यवसानं। न हि प्रपंचस्योपादानाभिन्नचेतनकारणो बुध्यस्य निहिते सति सत्यादिविधिनिषेधवाक्यानां तत्त्वमस्यादिवाक्यानां च स
मन्वयनिरूपणं सवति निरालंबनत्वमित्यभिप्रायेणाह। तत्र तावत् यत्र सरित्र मविषयपरिच्छिन्नप्रधानादिव्यावृत्तिरपि सिध्यति। न तु सा लक्ष
णवाक्यस्य साक्षात् प्रयोजनमित्याशयेनाह। परिच्छिन्नेति। वस्तुतः परिच्छिन्नया जगत्कारणं सांख्याद्यभिमतं तत्त्वपरिच्छेदस्थितस्यार्
थः। लक्षणां अभिन्ननिमित्तोपादानत्वादेवानहीदं लक्षणं सांख्याद्यभिमते जगदुपादाने घातेऽस्मिन्नीश्वरे वा सम्भवति। ब्रह्म
णो तु तदुभयं तमिति तत्त्वस्य ब्रह्मणः प्रधानादिव्यावृत्तिरर्थात्सिध्यतीति भावः। ननु अर्थादपि परिच्छिन्नतत्व्यावृत्तिः कथं लक्षणवाक्य
प्रयोजनं। न ह्यनादिसिद्धा श्रुतिरादिमत्तमुपन्यस्य सिद्धव्यावृत्तये सार्थं प्रतिपादयतीति युक्तमिति चेन्न। ते …

परिच्छिन्नवस्त्वव्यवच्छेदसिध्ये जगदादिश्रुतिर्लक्षणं ब्रह्मणः सत्॥ परिच्छिन्नता प्राप्तिर्वै पूर्वपक्षे परब्र
ह्मणः स्तन्निषेधार्थमेतत्॥५३४॥ कालस्वभावपरमाणवः सुम प्रधानं स्यु प्रमतीस्त्वखिलप्रपंचक
यामंगे। जन्मादि सत्त्वमवनीतमिदं श्रुतिश्च तस्मादिदंपरमिदं परमिदं हितं यमवन्ते॥५३५॥

कालादिपूर्वपूर्वपक्षसिद्धमानादित्वेन श्रुत्यैव निराकार्यत्वादित्याशयेनाह। परिच्छिन्नतेति। परब्रह्मणो जगत्कारणस्य एतद्भिन्ननिमित्तो
पादानत्वलक्षणं॥५३४॥ जगत्कारणे त्व परिच्छिन्नत्वप्रसंजके पूर्वपक्षे विवृण्वन् तन्निरासपूर्वकं श्रुत्यर्थमाह। कालस्वभाव इति। वसंता
दिकालएव नियमेन कार्यविशेषदर्शनात्कालएव कारणमिति केचित्। कारणाविनैव कार्यं भवतीति स्वभाववादिनः। स्थौल्यं …
दिप्रपंचस्य परमाणोर्दृष्टत्वदर्शनात् सूक्ष्मं स्थूलप्रपंचकारणमवर्तनत्वादेरपि तद्वयवी: सूक्ष्माः कारणमिति यतो निरंतरसूक्ष्मे न संभवतीति
निरवयवाः परमाणवो जगन्मूलकारणमिति वैशेषिकादयः। असंभ्रूजीवस्वकर्मद्वारा रणमिति मांसकाः। त्रिगुणात्मकस्य जगतस्त्रिगुणा…

अ॰१

११८ तर्कप्रधानमेवकारणमिति सांख्याः। स्कंधवादी बाह्यार्थास्तित्ववादी सौत्रांतिकादिर्बौद्धः स हि परमाणुसंघतद्रूपं चस्कंध्यादिरूपविज्ञानवेदना
संज्ञासंस्कारात्मकपंचस्कंधात्मकमाध्यात्मिकं जगदित्याह। प्रतीतिः क्षणिकविज्ञानं। तत्र कल्पितमेव जगदिति विज्ञानमात्रास्तित्ववादी योगा
अखिलमप्यगाहीस वैभाष्यमितिवदति माध्यमिकः। स हि शून्यमेव सर्वं पर्वलीकवासनावशाद्विचित्रप्रत्ययं नाकारेण प्रथत इत्याह।
एतेषां कालादीनां चाकथा वचनीयतत्र संयोगाकारणास्य परिच्छिन्नत्व संसकोते निरंजनयेजन्मादि सूत्रमिवं श्रुतिश्चात्मा दिदं श्रुतिसूत्र लौक
द्वितयमिदं परमार्था देततत्र योजकं प्रवर्तनमिति संबंधः। एतद्युक्तंभवतीनि निहिकालाद्यं सर्वो विप्रचस्यमिरवेक्षदुपादानकारणं भवति। बु
तनानधिष्ठितस्याचेतनस्याकारणत्वात्स्त्र्यमितत। अस्तु तर्हीश्वरोधिष्ठातातनद्धिष्ठितात्परमाणवउपादानमिति चेन्न। कार्य सस्वाप
क्ष पाद्यस्यपरिमाणजन्यत्वनियमाभावेन परमाणवसिद्धेः। न हि दीर्घ मस्तंतुभ्यो घ्यणुकं पटेन पवतिन चानि विदुतदीर्घद्रकं लं यने
कारणगुणक्रियतेनिखुपव संयोगासंभवेनाद्यरणुकादिकार्यासंभवाच्च। नहि स्वाभावसमानदेश्त्वसंयोगे। निष्प्रदेशं परमाणोः संभवति।
अधिष्ठात्रधिष्ठेयभावेनयो निर्णिमितं वयत्का रणांजन्म भाजां॥ परिच्छिन्नता स्यापि संभारितैव प्रतीतो स्मभेदेपरेद्रच्यमाने॥३६॥
तस्यैश्वरसंबंधासंभवेन तदधिष्ठानं वानुपपन्नं। ता घदेनो गता नाधिष्ठानारेकतेसंभवतिन दृष्टयोगाच्च। लोके पितयोर्मे दृनसंप्र
तिपन्न इस्युक्तं। लोकेप्रेक्षावतांनियमेन कार्य विज्ञो वमुद्धिपूर्वविशिष्टकारणोपादानदर्शनात्स्वभाववाद: प्रामाणिकः। सर्गाद्यकालेशरीरि
य णोजीवस्यज्ञानासंभवेन विश्वनिर्माणायोगात् क्विंकणाद्यपरिच्छिन्नंतेनतत्कार्यमेवेति न कस्यापि कारणमतः सर्वज्ञ सर्वशक्तिब्रह्मैवजे
गदुपादानं कर्तृचेति जन्मादिसूत्रव्याख्यानेयत्तद्दश्यादिश्रुतिप्रतिपादितमसिद्धमिति॥३५॥ ननु श्रुतिस्त्रात्मानमेवविधकारणत्वासिद्धे पितस्मिंजडस्य
गद्पादानं कर्तृत्वेतिजन्मादि सूत्र व्याख्यानेनयतेयतद्दश्या दि श्रुति प्रतिपादितमसिद्धमिति॥ अमानेजीवादुदृष्टसाधकं तो अधिष्ठात्रधिष्ठेयेति अ
चयरिछेद एव वारितः स्यात्तत्त्वमात्र मपि संभवति हि माद्दशस्यपि कारणस्य परेच्छ अमानेजीवाद्दृष्टसाद्रकं ते। अधिष्ठात्रधिष्ठेये यति अ
धिष्ठात्रधिष्ठानं। अधिष्ठेयम धर्मस्तं तद्रा वेन विवर्ताधिष्ठानत्वे नैवार्थः योनिरूपास्तं निमित्तं कर्तृत्वं। अथवा नहात्मानस्वयमकुरुते ति
सुस्पैवस्वगोचरकृतिगानितत्वाभिनता विषयत्वं च वच्छन्तं तदधिष्ठात्रधिष्ठेयभावं तेनेदंस्य भावे रतौ वा। अधिष्ठातना वेनविमिर रामे॰
मधिष्ठेयभावेनयोनिश्चेत्सर्थः॥ शेषंस्पष्टं॥ ४३६॥ ॥ ॥ ११८

सोऽयमुक्तके ६ नैव॥३७॥ जगत्कारणत्वं पुनर्यत्रिस्थंन तद्गल्लक्षणांतनत्वस्वरूपप्रसिद्धेः। स्वरूपेयतो लक्षणोद्गपभामेप्रसिद्धं तेनोलक्षणं
पम्लीपातीके

तद्रूपयति। नत इति। पतत्‌ एवं कारणस्य जीवासच्छेदश्च परोक्तः संभावितः तत इत्यर्थः। एतत्रयं चयस्माभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मफलितमाहातदिति
तस्मादित्यर्थः। तत्स्वबुद्धस्तराश्च कस्मात्तुम्नेतान कस्माद्दुपी सर्थः एतद्वौ चचाद्ददयति। प्रतीचोपीति। प्रपंचो पाहानस्यैकवचने ब्रह्मसाम्प्रतिमानत्व
र्चेतनाभेदसिद्धेतदुपादानब्रह्मणश्चात्तनस्य जीवात्मचेतनाद्भेदो निरस्तः ए वद्वशोद्वृतान्तरप्रतियोगिकभेदसिद्धेर्मिथ्यामेद्दविषयत्वात्तानहि
तानेतानात रभविषयीकृत तनः स्वस्य भेदं विषयी कर्तुं शक्नोति। न चातानतेनातरं विषयीकर्तुं विषयस्य जडत्वापत्ते विषयविषयिणो
र्वैक्तनः संबंधासंभवाच्च। विषयिणि तस्यकल्पितत्वे च विषयेव ज्ञानमिति निरज्ञानभेदसिद्धिरतश्चिद्वस्तु नीचभिद्यते ब्रह्मतानिससिद्धत्वा
ग्रामश्च५३७॥ एकं लक्षणं वाक्यं विशिष्टलक्षणाभिधानद्वारा समन्वयनिरूपणालं बनार्थगोनेस्सादिवाक्यार्थेपर्यवस्यति अर्थाविशेज
गत्कारणस्यपरिच्छेद्यत्वावृत्तिरिद्धुक्तं। नन्वस्त्वेवमितरव्यावृत्तेरर्थिकत्वं तथापि जगत्कारणत्वं वस्तुधर्मः। तस्तिन्नपर्थ मेवेदं लक्षणमुक्त
नतु सत्यादिवाक्येपयेनतदर्थात्वं तद्वस्तुसिद्धम् इत्याशंक्याह। जगत्कारणत्वमिति। यत्र चेतनसामान्ये दृष्टमुक्तानुमानेने तच्छुत्येश्वापगम्यत
ततस्तस्मिन् वेधार्थमेत द्वाक्येष्वनेवं लतद्विनेनातेसमस्मात्। प्रतीचोपिहिब्रह्मतानिससिद्धा दृशोभेदसिद्धिर्निरालंबनेस्वरूपं॥ ३७॥ अनि
नं चयो निश्चयत्कारणं तनपरत्वं नि सर्वस्वरूपमादिभाजः इति सषष्ठमावषष्ठ्या श्रुतिर्निर्द्दकर्थसिद्धवद्वेस्तासिद्धिवाद्यं॥ ३८॥ ॥
त्वरूपप्रसिद्धेन स्यचेतनसामान्यस्य कारणत्वविशिष्टस्वरूपनिष्ठया यतुलोनेसतआह। स्वरूप इति। धर्मिण्यवगतएव हि तत्सैवलस
णमित्यवगंतु शक्यमेवं च यतः। स्वरूपेद्दृष्ट मानेलक्षणनदीयत पाप्रसिद्धमयमिलक्षणाच्छलस्ववस्तु स्वरूपप्रसिद्धवमेमान्‍या श्च यश्चनचो
नुमानादेवतसिद्धमितिवाच्यो तत्सिद्धयेलक्षणानुमयोगप्रसंगात् श्रुतिश्चात्रकेवलानुवादिनीस्यादिति॥ ३९॥ एवं मपचस्याभिन्ननि
मित्तोपादानत्वं ब्रह्मलक्षणमिदकं। नतुलक्षणाम्न्यतः प्रसिद्धमेवमुपलाम्यत इति वाच्यं। अन्यथा तस्यापि श्रुतिप्रतिपाद्यत्वसंगेना
स्वंशार्थत्वप्रतेनन चैक स्याभयरूपकारणात्वलोके प्रसिद्धमस्तीतिशंकते॥ निमित्तं चेति॥ नाश्च त्वात्प्रसंख्यापनो वेत्यादिरूपाश्रुतिः। इहदस
जन्मादिभाजोपकारणानिमित्तंयो निश्च भवति तस्य ब्रह्मलेतिसिद्धं वाक्यलक्षणं सिद्धं वस्तुमाणसिद्धमिव कथंसम्पद्यत इति संबंधः॥ ५३०॥
१लोकाप्रसिद्धं१

अ१

११९ क्षिप्तिवाक्यमित्येतदेवमपंचं चकार । न खल्विति । नन्वियमेव श्रुतिः स्वातंत्र्येण सर्वेषां गोभयविधं कारणत्वं बलगोचरस्थितिः चेन माहात्मते
दूषेति । वक्ष्यमाणं पञ्चत्वं युक्ते यं श्रुतिस्तादृशं कारणत्वमनूद्य दूतं बलमिव व्यवस्थापयंती प्रवृत्ते निति तत्त्वाग्रेव तल्लिङ्गं द्वितीयं सम्यर्थः । तर्हि वि
स्वसामर्थ्यसिद्धमेवार्थमनुवदत्स्वलिङ्गं स्याह । विधत्त इति । अज्ञातमर्थं प्रतिपादयति । अनुवदन्ति ज्ञातमर्थं बोधयतीति चैतद्भूयमेक
स्यादिद्धमनीमाश्रयप्रसंगादित्यर्थः ।।५४०।। सिद्धांती यत्र इति वाक्यस्य यच्छब्दयोगादनुवादत्वे स्थिते तत्सामर्थ्यादेव नादृशं कारण
त्वमवैतद्विधास्यति । अन्यथानुवादत्वायोगात् । नचैवमन्योन्याश्रयः अनन्यथानुवादसामर्थ्यलब्धविधानस्याप्यनादित्वा
दित्याशयेनाह । अनुवददिति । प्रसिद्धमिति स्वसामर्थ्यप्रसिद्धमित्यर्थः । इदमेव वाक्यमप्रसिद्धमीदृशं कारणमनुवददित्यर्थो बुध
नयाति विधत्ते । तत्सामर्थ्यमेव व्यनक्ति । अनुवदनमिति । अन्यथा न हि प्रभावे अनुवदनमशक्यमेव स्यात् । कुतः यतः इदम्
धुवन्नमवगतो गोचरमेवेष्टमन्यथा सर्वस्यानुवादत्वापत्तेः । नचैवमक्रूरीत्याप्यर्थे हेतुः समाने इति वाच्यं । निर्णीतानुवादत्वे

न खल्वीदृशं कारणं लोकसिद्धं यतो नूघनं लक्षणं तेन लक्ष्यम् ।। अवश्यापयंती प्रवृत्ते मेघा विधत्तेनु बन्ती व
मिवैतद्धि सिद्धं ।।४०।। अनुवददिदमेव वाक्यमर्थाद्युपनयतीदृशकारणं प्रसिद्धं । अनुवदनमशक्यमेवगम्
नगोचरमेवही रमष्टं ।।४१।। यथा विशिष्टस्य विधानतोर्थाद्धि शेषणानां घटने विधानं ।। स्थितेनुवादेपि
तथेह यागस्य अनूद्यमाने हि जगत्क्रियाने ।।४२।। ।।छ।। ।।छ।। शुभं ।। ८ ।। ।।

एवं वाक्यस्यैव विधत्वादिति भावः ।।५४१।। श्रुतिः स्वाभिधानसामर्थ्यसिद्धमेवार्थमाश्रित्य समर्थनेनेत मीमांसकानामपि संमत
मिति दृष्टांतेनाह । यथा विशिष्टस्येति । यथा सोमेन यजेतेत्यादि सोमादिविशिष्टयागविधानस्य सामर्थ्याद्विशेषणानां सोमादी रामा०
नामपि विधानं घटते । अप्रमाणान्तरप्राप्तस्यैव तत्राऽपि तावत् वाक्यार्थे प्रसंगात् विशेषणानां नेसिद्धे विशिष्टस्य तद्विधाने विना
विध्यसंभवादेवमिहापि तोदेत्यादिवाक्येऽनुवादत्वे स्थितेऽनूद्यमाने जगज्जन्मादिकारणत्वे योगस्य नेर्थाद्विधानं ११९
योग्यमिति संबंधः ।।५४२।।

ईदृशानीदृशं इति केषांचिदनुमानसिद्धमेवार्थं श्रुतिरनुवदतीत्याशयेनाह । अथवेति । अनुवादात् । अनुपपद्यमानवपुषः पूर्वसिद्धिं विनानुपप
द्यमानस्वरूपात् सर्वप्रमेये नश्वरमनुमानं । अभियुक्ततरा उक्तानुमाने निषेधयंति ।।४३।। दृष्टान्तेपि विशेषणानां लिंगकविनियोगवन्निरा
नुमेयमश्रुतिनैव सिध्यति । न तु विशिष्टविधिसामर्थ्यादनतः सिद्धेऽर्थे विधिव्यापारांतरकल्पनागौरवायोगादित्याह । अपि विशिष्टे सर्वे
विशिष्टविधावपि अनुपपत्तिबलानुमिताद्धि शेषणासिद्धिं विना विशिष्टविधानानुपपत्तिकल्पितात् विनांतराद्विशेषणाविशेषणानां चोत्सिद्धि
ध्यः सिध्यतीत्यर्थः ।।५४४।। एवं कार्यलिंगं संभावितमिन्नमिमिन्नवेतनकारणानुवादेनयादिप्रसिद्धकारणविलक्षणो ब्रह्मणीव त्वेवं सादि
श्रुतिः पर्यवसतीत्युक्तं । संप्रति उक्तमर्थमनुवदन्न कार्यलिंगकमनुमानमेवेश्वरे प्रमाणमिति मतमनुवदति । जन्मादिलक्षणाधि
तिजगतो यदिदं जन्मादि तत्कारणस्वरूपसन्निर्दुष्टं ब्रह्मलक्षणमुक्तं । तदिह ब्रह्मणीविवक्षयापरसिद्धकारणविलक्षणब्रह्मोपस्थापि

अथवानुपासनुपलभ्यतनोऽनुपपद्यमानवपुषः प्रमितेः ।। अपरं निमित्तमिह कल्प्यमिति प्रवदंति केचिदभियुक्ततराः ।।४३।।
अपि विशिष्टविधौ वचनान्तरानुपपत्तिबलानुमितादिह ।। विधिरशेषविशेषणगोचरो न तु पुनस्तत एव विधानतः ।।५४४।। ज
न्मादिलक्षणमिदं जगतो यदुक्तं सद्ब्रह्मणस्तदिह चिन्हतयोपदिष्टं ।। नास्मिन्प्रमाणमपरं पुनरेतदेव ब्रूमः प्रमाणमनु
मानमुदीरयंति ।।४५।। कार्यानुमानपरतंत्रमिदं हि शास्त्रं शास्त्रस्य नो वक्तृत्वं न हि तीक्ष्ण मारणाः ।। तदुर्घटं न खलु कारणमित्र

नयेऽनुपलक्षणात् योग्यदृष्टं तद्विन्नु प्रलयेन प्रमाणा । ततः सर्वज्ञादिसिद्धिरित्युक्तं ।। अपरे वैशेषिकादयस्तु जन्मरेतदेव वर्णितं संभ
भाविनामात्र हेतुकार्याख्यलिंगमेव ब्रह्मणि प्रमाणमनुमानमुदीरयंति । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति कार्यलिंगकमनु
मानमीश्वरे वदंतीत्यर्थः ।।४५।। ननु श्रुतिप्रमुखवाक्येषु सत्सु तदर्थसंभावकतया तदुपकरणमनुमानमेव तत्र प्रमाणं
मिति कथं वदंतीत्याशंक्याह । कार्यानुमानेति । श्रुतिर्हि कार्यलिंगकानुमानविरोधितानासर्वज्ञत्वात्स्वरसतोऽवेति तत्त्वमतिमानं ग्रा
ह्यस्यानोपकरणाभिति । आक्षिप्य क्षेधर्मता युक्तत्वेन धर्मादिलिंगवदन्यथा हेतोः कार्यत्वमपौरुषेयत्वे तत्र मेव प्रमाणतानुत तस्य मानाश्रु
तेरुपकरणमित्यर्थः । दुर्घटमिति । कुतस्त्वाह न खल्विति । तत्त्वात् हिनी यं सर्वज्ञं गत्कारणप्रतिपादयति क
हितेत्कथमपि कार्य लिंगं यत्राद्भुतमवगमयेत्तस्मैतत्तासे अर्थत्वादिति भावः ।।५४६।।

अ॰१

११० ननु कार्यलिंगतो पिलाघवादिघ कर्तर्येकस्मिन् सिद्धे तत्सार्वज्ञमप्यधिकरणसिद्धांततया सिध्यति। अद्वितीयत्वं तस्योपजीव्यानुमानविरो
धात् स्वस्य प्रतिपत्तव्यपत इति कथं कार्यवशात् ईश्वरं प्रतीमः इत्युक्तं तत्राह। वेदांतवाक्यमिति। न हि कार्यलिंगमनुमानं वेदांतैः आकांक्षि
तार्थापत्त्या पेक्ष्यते प्रागुक्तमार्गेण लोकतः एव तत्सिद्धेः। नापि तात्पर्यतः पश्यापत्त्या ऽप्युपक्रमोपसंहारादिपरामर्शादेव तत्सिद्धेः ततः कथम
पि तत्र वेदांतोपजीव्यं कार्यलिंगतो पि जगत्कर्तृत्वसिद्धे [redacted] रूकत्वान्ततः सर्वज्ञं सिध्यति
तत्सर्वेकत्वसिद्धा वपीश्वरस्य निरुक्ते तिपक्षे तदनुपयोगात् ज्ञानमेव न सिध्येत् कुतः सार्वज्ञं हि तेज्ञानसमानाधिकरणत्वयमेनत
सिद्धौ च तदभिन्नत्वादिकमपि प्रसज्येत तनो नानुमानागाहीश्वर सिध्याधिक्यं किंच वेदांतवाक्यमप्यत्र हि कारणानुवादेन लोक
प्रसिद्धवदन्यत्वमनुसारिलक्षणामार्गेणात्त्विसुखात्मकमद्वयं प्रसन्नमितिमिति प्रतिपादयति। ननु चैवमनुमानं किमपि साधयितुं
राक्नोतीति श्रुतिश्चेत् तत्र प्रमाणां। नायदनुमानं तथा च श्रुतिर्नैयातर्केणमतिरापनेयेति पाद्रायेनो क्तये नपथेसादिना। ४७। ननु
न स्वतर्कं कार्यानुमानं परतंत्रं हि प्रामाण्यं मिसतो ग श्रुतेरनुमानस्यापेक्षस्यार्थप्रतिपादनमपि तिलेन तदि हरेतोपक्रमाद्विप्रायनुपायाव
वेदांतवाक्यमिहयेनपथा प्रोक्तं तलोकप्रसिद्धवत्कालिमुपादानं॥ विप्रोद्दुवस्थितेन यत्प्रहृतो। निमित्तं सर्विन्नरचोत्तेनि
परात्मनिनेयमप्यत्ते। ४७॥ ननु लोकयं विदनुमानं वज्ञाने सिद्धे सर्वेश्वरे कराधुगाद्विनिरूपमानो। वेदांतवाक्यमपियो ज
मतोनुमानेसापेक्षतो पत्तियदां यदिसाहसनत्॥ ४८॥ निकारणाश्रुति [illegible] निरोधवचनं स्वभंगं ये वदांति तेसहसास्वमनोरथे
गताद्यारिस्तकृत्यात्मनिति तरव्ये वंप्राति निरस्तः। विपक्षे वेदाप्रामाण्यप्रसंगप्रसारायेनाह। मंदेति उपक्रमादिना इत्येनिरीति तदास
र्यमपिवेदांतवाक्य कथं चिद्दुर्बोलोकवत्प्राधान्यमात्र वरत्वकसनेनसा पति यथा ख्यानुमानसिद्धेकराधुगादिनिहत्यमाने
सद्वितीये सर्वेश्वरे विष येनेनुमानो नुमानसापेक्षतैवोचिन्त्यते इति पुदितसाहसं तयालेवेदांतानां प्रामाण्य प्रसंगादित्य
र्थः॥ ४८॥ नत्वप्रकटयति। निकारणामिति। श्रुतिसिद्धत्वेबाधकाभावे पिनत्यागो नि कारणत्वमर्थः। प्रतिश्रुतिसिद्धमर्थमबा
धितमुपिस्वाद्युपगतसिद्धानुरोधेन सको नसम्यगर्थो निरवद्यापयंति ते आत्तरवैराज्यसाहसंकेमपिनेतिवक्ति तालामपि होमांक
यत्तनोपिवेदार्थस्य बहुत्वेनैवैरोधिके कारणांकिविहितमिति॥ ५४९॥

राम॰
११०

ननु श्रुतिरपि जगत्प्रकृतित्वेन सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्मकथं प्रतिपादये नस्य तत्सर्वं भवादितिशंकते। नन्विति। अकारणकं प्रमाणस्य कारणत्वं संभ
वेदात्यप्रमाणामेव दृढोन कसिलाहान हीति। दृष्टदृपेपरमात्मनियोगपदार्थरहितापदार्थयुजास्त्वभिन्नावस्थ्यपदार्थानां सबोधोन हि संभ
वतीतिभावः। ५०॥ तस्यतत्प्रोपत्त्व मेव विवृणोति। उपादानत्वेनेति। विरोधमेवाह। जडे द्वैवेति। घटादेः मृदादितद्वेषो पादानं दृष्टपतद्विति चेतनस्या
पादानत्वं विरुद्धमित्यर्थः। तद्विरोधप्रतिपादनफलमाह। विरुद्धेति। तत्रदृष्टांतो न खल्विति। उद्धोदृश्यिवेते। ५५॥ किं चेतनस्यदृश्योपादानत्वं
विरुद्धमुतोपादानत्वमात्र मोमपमपि। सिद्धांते हि विवर्ताधिष्ठानत्वमेवोपादानत्वं तच्च सदर्थवच्छिन्नचैतन्यस्य घटादिकं प्रत्यस्तैव दुरस्त्वा
देस्यारुबाधारोपेपि चेतनस्य दृश्योपादानत्वं। तथा स्वप्नात्मनो विवित्रप्रपंचोपादानत्वं प्रतीत्यनुरोधेन चक्रमसिलाग्रायेनोपसंहरति।

ननु सच्चित्तादिबसुखोजगतः प्रकृतित्वबोधनमकारणकं॥ परमात्मनो न हि पदार्थयुजा रहितेह संभवति योगपदता॥ ५४०॥
उपादानतासत्त्विदानंदस्ततेविरुद्धाजडेद्वैवसादृश्यपतेहि॥ विरुद्धैःपदार्थैर्नवाक्यार्थसिद्धिर्नरवाल्वन्मिमोदित्वा
न्वयोस्ति॥ ५१॥ उपादानतां चेतनस्यापि दृष्टा यथा स्वप्नसर्गे विचित्रप्रतीचः॥ यथोक्तौ हि नाभसस्त्वेयुपुंसांयथा
केशलोमादिदृष्टो वदुष्टा॥ ५२॥
उपादानताचेतनस्येति। सिद्धांतेसमुद्रस्यासंभवादपि रवधारयौमहदेरपिघटादिपरिणाममाश्रित्यत्तसमुद्रयार्थीनाः एवं परिणाम
वादेपिनायंनियमः इत्यभिप्रेत्य दृष्टांतांतरमाह। यथाचेति। ऊर्णनाभोर्णतादीदृष्ट्यस्योपादानता दृश्यते अनुमंतव्या। ननु तत्त्वंतत्वोपादानत्वाप
रिणामएव सा चनचेतनेसाधारणमाहदृष्टांतमाह। पुंसामिति। जीवानामित्यर्थः। ननु जीवशरीरस्यैव केशलोमाद्युपादानत्वं न तु जीव
स्येतिवेन्न मृतशरीरे केशादिवृद्ध्यदर्शनेन परस्परतादात्म्येनाध्यस्तयोरप्यविवेकेन तथोपादानत्वात् तद्व्यवहारः। ४पथो र्णनामादि
सजंतेगृण्हते च। यथा पृथिव्यामोषधयः संभवंति। यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथा क्षरात्संभवतीहविश्वमिति [illegible]
दृष्टांतेन बुल्लसा४प्रपंचोपादानत्वमाहेति॥ ५५२॥
॥२॥२

अ.१
१२१

वैशेषिकादीनामपि यदुपादानं तद्जडमेवेति नियमः बुध्याद्युपादाने चेतने व्यभिचारात् तद्द्रव्योपादानस्यैव तथात्वनियम इति वाच्यं यतो
पादानेष्वपि विद्याद्युपादानस्य चेतनत्वात् दर्शनात् आत्मनो गुणतोपादानत्वमपि न स्यात् न च वा तु भूवाच्ये तन्नस्यापि गुणोपादानत्वमिति
वाच्यं घटादावपि सत्तास्फुरणानुभवात् तत्स्थैतन्यस्य तदनुपगमात् न चेतनत्वस्यास्फूर्त्तिरस्ति दृष्टान्तादृग्मतासम्भवतिर्न च घटः स
चित्तिसत्तादात्म्यानुभवो वै भूतेषु कुकल्पितसत्ताज्ञातिविषय इति ज्ञातौ मानाभावात् न च सद्रूपत्वधीरेव तन्मानं तत्सा सम्बन्धमात्र वि
षयत्वात् तदेव स्वधर्मि विषयत्वेनापि पक्षत्वे न धर्मिसाधकत्वात् न च घटनिष्ठत्वेन प्रतीतेः सा धर्मः तस्याबाध्यत्वात् तद
पायाघटे अनुगते हि घटसाबाध्याचेमानमस्ति तस्मात् कालत्रयाबाध्य स्थितामैव सर्वोपादानतया नुसरतः सद्रूपं ब्रह्म
नो ब्रह्मदृष्ट्या विद्याकृते तदृष्टं तदेवं श्रुतिबलाद्विचेतनस्य तत्वमते बुध्याद्युपादानताविरहे वक्तुपादानत्वमविरुद्धं सा अपेक्षा
बुध्यादिकार्यस्थितिः आदिशब्देन इच्छादिग्रहणं तेऽर्थ्य तेष्वेतिशेषः तेषामपि कारणमेवोपपादितं सर्वकमाह आत्मैति ते बुध्याद
॥५३॥
बुध्यादिकार्यं बुद्धिचेतनेयं भवेदुपादानमितीष्यते च ॥ आत्मादयो तेन युताः प्रसिद्धा गुरुतीर्थता नानात्मजन्म सिद्धा ॥५४॥
आकांक्षासंनिधिर्योग्यता नामवाक्यार्थबोधे हेतुत्रयं स्मृतम् ॥ सामग्री चावैदिके सर्वसदृशासाधुकार्यो मिताचेतनस्य ॥५४॥ एवमात्मेव विद्
यतनः कित्त्रादृग्जातीति प्रसिद्ध्यसत्वात् ॥ अमथागुणा ज्ञानाभावो बुध्यादेतत्व न स्यादिति भावः ॥५५॥ एवमात्मेव सत्सु कमिप्सा
यादानत्वं दृष्टान्ततदुपपादितं युक्तम् एवं यदि नाम चेतनो द्रव्योपादानमिति वाक्ये योग्यताविरहेण बोधकमिति तदेव सत्स्तु कमिप्सा
हाँ आकांक्षादिरिति योग्यता भवेन्नस्या आकांक्षादिभ्यां आकांक्षा आदिर्यस्याः योग्यता तास्यात्था प्रसिद्ध
निवृत्तिस्य ब्रह्मप्रपञ्चोपादानत्वमसिद्धान्त विद्धान्त तदस्या आयमात्मा ब्रह्मेति वेदिकेषु मीमांसकैर्लौकिकेषु यासाम्यप्रदृष्ट्या
आकांक्षादिर्योग्यतासो अस्मिन् जनयतः अतो वाक्यादिवदनामपि यस्मात् हि तत्र तत्साधुकोस्य चेतनस्यापि तत्संबन्धक्षु
करीत्वात्तन्न स्यात्प्रयोजनानपेक्षाभावात् तत्प्रतिपादकवचसाम् सहकारिमपि आकांक्षासन्निधानयोग्यतास्सर्वेति ब्रह्मणः सत्ता
इत्यतीतिभावः ॥५५॥

राम०
१२१

एवं सत्त्विद्याक्यं ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं यदुक्तं तत्र सम्बन्धमेव वक्तुं तस्मिन् प्रमाणं प्रमाणानुतनस्य तः प्रमाणं वेदान्तवाक्यमेव
कार्यलिंगमपि तदर्थे यथा दुक्तं तथा तत्सहायमादरं तत्र तर्कभावं प्राप्नोतीति स्वाभिमतमुपसंहरति स्मादेतदिति स्पष्टं ॥५५॥ एवं सत्यि
वाक्यस्य ब्रह्मणि तात्पर्यं सिद्धासद्यं तस्य तदर्थे विहितं परमप्रकृतं समन्वयमुपसंहरति इत्यमिति जगत्कारणवादिवाक्यं तस्य ब्रह्म
णस्सज्ञानीयादिपरिच्छेदरहितस्वरूपानन्दसिद्धेस्तत्स्य प्रकृतं कल्पिततयाततस्वरूपात् पृथक् प्रकृतं यथोक्तमभिन्ननिमित्तोपादान
त्वस्वरूपं लक्षणं कृत्यर्थं ब्रह्मणस्सम्बन्धितमितिसंबन्धः ॥५६॥ न नु ब्रह्मणेकमेवोपादानं निमित्तं चेत् तत्कथं प्रसमय
वस्य कर्मेशा सृष्टिवैचित्र्यं वा वैषम्यं नैर्घृण्यं वा भगवतः कृपानपेक्षस्य तेषां संपादनं कुर्वीरन् श्रुतिबलात् कृतमनुगच्छा
मः न तु समानप्राणिनां विषमं कर्म तद्वशेन तेषां भोगवैषम्यं ते तिवक्तव्यमिति तदभिमताकर्मवैचित्र्यमेव कर्मवैचित्र्ये
सृष्टिरवश्यम् अत एव वैषम्यनैर्घृण्यादिकमपि तथा च श्रुतिः तत्कर्महरमणीयचरणाः रमणीयां योनिमापद्येरन् कपूयचरणाः
तस्मादेतदक्षरं विरूपमाहुर्नैतत्स्मिन् ब्रह्मणि तस्याश्रमात् ॥ आम्नायस्य प्रधानत्वे न जोर्लिंगस्याभिन्नत्वे भावात् ॥५५
स्थजगत्कारणवादिवाक्यसमन्वितं ब्रह्मणि तत्सदर्थं तदक्षरतीतस्यतत्स्य प्रकृतमानत्वसिद्धेः कथं घोषाते ॥५६॥ त्वात्मानं ॥५७॥
मेव जगतः प्रकृतिं यस्येविवर्तयत्यनिमित्तं प्रकृतम् ॥ कर्माकल्प्यरमणीयकपूयमिश्रं प्ररूपन्त्वरणा परिवृढं तदितीक्षमाणा ॥५७
कपूया योनिमिलाद्याविचित्रासंसारजनिमत्ववदतीत्याशयेनाह स्वात्मानमिति यमदितीयमात्तत्वमविद्या मन्येतस्य सोपादानं यदि
श्वरदुहन्नतरमणीयपुण्यकपूयपापमिश्रमिश्रितंतदनुभूयकर्म च तत्र प्रजानतसर्गे कर्तव्ये तत्रनिमित्तं प्रकृतमाकल्प्य
हदविचित्रसर्गनिमित्तमिच्छा सृष्टिकर्मप्रजगतः प्रकृतिस्वात्मानमेवविवर्तयतीति अवकृतो मध्याभावयापादयतीतिसं
बन्धः एवं सत्प्रमाणस्याप्तिं कर्मवशात्कोकरोषनुयोपीतिभावः एवं सृष्टिवाक्यानां तस्य ब्रह्मणि लक्षणानुवादद्वारा त
स्वरूपलक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयो निरूपितः ॥ ततः स्वरूपलक्षणमपि सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्यसिद्धं यतेद्वितीयं ब्रू

अ.१

१२२ ननु समन्वयसूत्रे सर्ववेदांतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो विचारित इति किमनेन सूत्रेणापि तन्निरूपणेनोत्पाद्यते न तत्त्व
मस्यादिसमस्तवाक्यानां महातात्पर्यं निरूप्यं द्वितीयसूत्रे तु तत्पदवृत्तिर्निरूपितेति नैतद्घटते। नहि तत्पदतात्पर्यनिश्चयं वि
ना वाक्यार्थपरिच्छेदः सुभवती साशयेनाह। वाक्यवृत्तीति। तत्त्वमस्यादिवाक्येषु प्रथमं तत्पदार्थशोधनं तत्त्वमसिवाक्यत
त्पदार्थं तच्छुवाक्ये तदर्थकथनमार्गेण प्रथमं समन्वयविचारः सर्वः॥५५॥ नन्वेवं त्वंपदस्यापि निरूपणीयत्वादत्रैव वाक्या
र्थपरिच्छेदः स्यादित्याशंक्य प्रथमसूत्रे सा निरूपितेवेति द्वितीयसूत्रेण तत्पदवृत्तिरेव निरूप्यते इत्याशयेनाह। आद्यसूत्रे इति। अ
थातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे इत्यर्थः। अस्मिन्सूत्रे इत्यर्थः॥ ननु द्वितीयसूत्रेण तत्पदस्य कस्मिन्नर्थे तात्पर्यं निरूप्यते प्रथमसूत्रे वा
कीदृशं त्वंपदस्येत्याशंक्याह। तत्पदार्थ इति। आद्यद्वितीयसूत्रयोर्निरूपणं ब्रह्मणि तत्पदार्थे द्विती
यवृत्तिसमन्वयाभावेऽपि पाद्यप्रथमे हि लक्षणेन॥ तद्वाक्यार्थं तत्त्वमस्यादीनां प्रथमप्रकीर्तिता॥५८॥ आद्यसू
त्रे त्वंपदस्योदितत्वात्सुत्रेऽस्मिन्तत्पदस्योपमानो॥ वृत्तिर्वाक्यार्थेति द्वितीये प्रथमसूत्रे त्वंपदस्योदिते च॥५९॥ अन
धिकारिणि मुमुक्षुकेनार्थेऽस्मिन्तेन रविभागमात्रे॥ ग्रामादिसम्पन्ने तनेव्यते भवेत्तेन विनोप्यधिकारिता॥६०॥
येन तत्स्वरूपं निर्णीयते। प्रथमेन तु ग्रामादिविलक्षणापरोक्षसाक्षिचैतन्यमात्रे त्वंपदस्य सा निरूपितेत्यर्थः॥५८॥ ननु
प्रथमसूत्रमधिकारि तो ब्रह्मणो नाय प्रवणः कर्तृत्वं नान्विता प्रतिपाद्यते। ननु कस्मिंश्चिद्विशेषे त्वंपदवृत्तिर्निश्चेतव्या तत्त्वमसि वाक्ये
धिकारिणि प्रयुक्तमानत्वं पदं तत्स्वरूपे चैतन्यं ब्रह्मणो प्रथमसूत्रे च मुमुक्षुत्वविशिष्टे त्वंपदार्थे निरूपिते तत्र मे
व॥ ननु वदेत्य ग्रामादिविशिष्टस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मविचाराधिकारः तस्य कथं ब्रह्मत्वं योग्यतेति चेत्स त्यात्मादिमत
वाधिकारः स च तत्त्वमसि वाक्यस्य सामर्थ्यान्नि समुक्तं तु नैवेतिस्वतो नाधिकारी। किंतु देहोपहितस्मिन् इत्यपरस्मान्नोऽपरस्मा
त्प्रदीपाहंकारादेश्चेतरेतराध्यास तादात्म्यात्संसारेऽवतरद्धर्मविवेकेऽवेराग्यशमदमादिमत्त्वे त्वेऽप्यते तेन विद्वत्स्वपरस्यापि अधिकारिता भवे
दीतिमहावाक्यस्य त्वंपदसामर्थ्यान्निध्यति। ततश्चाधिकारितृत्वं प्रथमसूत्रे त्वंपदस्य चिन्मात्रे वृत्तिर्निरूपितेत्याशयेनाह। अ

पत्रम्० १२२

नन्वधिकारित्वस्य मुमुक्षुत्वघटितत्वात्तस्य केवलस्यैवात्मनः ग्रामादिकं श्रवणाद्यधिकारस्त्वेति दर्शोऽरिसाद्यनुपपन्नमिति चेत्तत्राह। अनधि
कारितयेति। पूर्वोक्तन्यायेन परमेश्वरस्वरूपत्वादधिकारित्वस्वरूपभूतादहंकृतेन विकारितया स्थितेऽपि शाश्वताध्यासादेव तदधिका
रितेति भावः। ननु स्वप्रकाशात्पृथक्ध्यासस्य वक्तव्यमिति वाच्यं तस्य अध्यासावरणसम्पादितत्वात्सदुपपन्नमित्याशयेनाह। घनतमेऽ
ति॥६१॥ नन्वेवमहंकारादिविशिष्टस्य श्रवणाद्यधिकारे तस्यैव मोक्षोऽपि वाच्य इति केवलात्मनि त्वंपदवृत्तिरित्याशंक्य यथा देहादिविशिष्ट
स्वर्गसाधने कर्मण्यात्मनोऽधिकारः न तु ते नाविनैव महं कारादिद्वारा मुक्तेरैवात्मनोऽमुक्तता भावात्साक्षिसाधनेऽधिकारो न तु तेन विनानवी
तस्य मुक्तत्वमित्याशयेनाह। अज्ञानेति। अज्ञानतो घटस्य घटाकाशस्य बंधः। विनोधिक्रियान्यथा द्वारं घटकमुपाधिरिति यावदस्याघ
टनाया अधिकाराभावे हेतुमाह। नाचेतनस्येति। अचेतनस्यात्मनो अधिकृतिर्न उत्तरेत्यर्थः। अचेतनस्यापि सा किं न स्यादित्याह। करे
अमधिकारितयावस्थितास्वरसतः परमेश्वरविग्रहा॥ घनतमः पटलात्परस्तात्तापरपगता श्रवणाद्यधिकारिता॥६१॥ अ
तानतघटमादिरविक्रियायां द्वारं भवतिमाधिकृतिस्तमस्यः। नाचेतनस्य घटनेऽधिकृतिः करस्थितकृत्स्नशक्ति विरहा
दितिविरूप्यते हि॥६२॥ उपसंविधाक्यमधिकारितायत्किंचित्तं समवितत याप्रथमं॥ इदमेवचेतसि निधायतु तन्मुनिनापठी
तिसाक्ष्य
त्वेति। अचेतनस्य चेतनधर्मश्रवणादिकर्तृत्वायोगाच्चेतनानधिष्ठितस्य तस्य स्वातंत्र्यायापारासंभवेन च कर्तृत्वशक्तिर्नेतिसाक्ष्य
चेतनस्य चेतनधर्मश्रवणादिकर्तृत्वायोगाच्चेतनानधिष्ठितस्य तस्य स्वातंत्र्याया पारासंभवेन च लब्धेवाधिकारी
पिताकरणावसरे स्वरूपतावस्थानं त्वित्यर्थः। एवं निःसमुक्ता नैवसाध्यस्वदेहद्वयतद्धर्मनैरपेक्ष्यादि संपन्नः सद्धारात्र लब्धेवाधिकारी
तितन्निष्ठस्त्वंपदस्याद्यसूत्रे तत्रवृत्तिर्निरूपितेति भावः॥६२॥ ननु मुमुक्षुविशेषणं एवो कीसाधिकारत्वे त्वंपदस्य तत्रैव वृत्तिश्चेन्न द्विता
नार्थं गुरूपसेवाभिगच्छेदित्यादिश्रुत्यर्थतपोपसत्त्योदय तद्व्यससाधनत्वादित्यादिमाधिकारिनिरूपणमसावेवमवतारत्वमर्थकृ
थनोऽक्तदसाशंक्य सत्यार्थत्वादस्य तत्रमम पापमपि प्रेतत्वेसाशयेनाह। उपसत्तिवाक्यमिति॥ उपरधारणोपलक्षितेना
तिमेवेत्यर्थः॥५६३॥

अ·१

१२३ ननु द्रष्टृत्ववाक्यस्येयमर्थो निषतीयुत इति कथं मुनिनापि संकीर्तितः इत्याशंक्योक्त्यायसिद्धमर्थं स्मारयति। विष्णोपसन्नीति। स्पष्टं ॥६४॥

एवं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामद्वयप्रतीतिमत्त्वं पदद्वयनिरूपणासमर्थनमुपसंहरति। उपसदनेति। परात्मनि देहाहङ्कारादि

विलक्षणो साक्षिणि हप्रथमसूत्रे परमात्मनि जगत्कारणतो घिष्ठाने द्वितीये ॥६५॥ ननु यदि द्वितीयसूत्रं मनोवा इत्यादि स्वविषयवाक्ये

सूत्रयत्तदर्थद्वयेतल्लक्षणमिति निरूपणापरत्वं हितदर्थद्वयसंभावकयुक्तेरसूत्रितत्वात्कथं तत्सिद्धेरिदि साशंक्यमनन्तरसूत्रणामसिद्धमि

त्याशयेनाह। आहुस्त्वेति। इदं द्वितीयसूत्रं येकथ्या ऽऽ दृत्सोक्तां श्रुतिं सूचयत्यन्यया ऽऽ दृत्साजन्माद्यस्ययत ४ संभवतीत्यध्याहारेणाच

वेदवाक्यार्थनिर्णायोपयुक्तां युक्तिमपि सूचयति। अथवा। तन्मदृत्सातामाचष्टे। युमपदनेकार्थविवक्षयोच्चारणं तत्र सूत्रता देवा

नेकार्थत्वमपि नान्याय्यमिति भावः। ननु वेदवाक्यस्यानपेक्षस्य किं युक्त्या सहायेनेत्याशंक्याचेतनप्रधं चस्य चेतनोपादानत्वं नर्के

णैमेदतत्स्वर्वज्ञत्वसर्वशक्तिवादीनां लोकाप्रसिद्धानां श्रुतीनामप्युपपादकयुक्तिमन्तरेणा विपरीतमावश्यत्वशंकयाप्युतिमात्रा दसि

द्वेष्यो पसति वचनान्निसमन्वितानि। इष्वेदित्यत्रभिपरामृत्तिनिस्पष्टं। इत्येतत्रैकत्थितं तुनिलात्त्वमर्थं तत्रावदृत्निक ९१

घनापपरेशनीति ॥६४॥ उपसदनवबोधिचारमार्गात्वमिति पदस्यपरात्मनीहदृतिं। कथयतिभगवान्द्वितीयसूत्रेऽन्तदि

निपदस्यपरात्मनीतिमे ६४॥६५। आद्यावातत्रदृत्सोयदेदसूत्रे युक्तिर्वेदवाक्योपयुक्ता। अप्याचेद्वेदं हि शास्त्रमन्तरे

णास्वार्थे युक्तिवेदवाक्यमनुष्ठे ॥६६॥ त्वपदार्थविषयं समन्वयं तत्पदार्थविषयं ततः क्रमात् ॥ तस्मिन्नेवमपरत्वं वर्णयन्

हेतुः साध्यपेक्षितत्वाशायेनाह। इष्टं हि शास्त्रमिति। स्वार्थसंभावनाहेतुयुक्तिं विना वेदवाक्यं नपुष्टं ॥ न स्वार्थनिष्ठापकमित्युच्यते ॥ ६६ ॥ ननु

यदि प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यां तत्त्वंपदद्वयं निरूपितं समन्वयसूत्रेण च समस्तवेदवाक्यानां समन्वये न हि वाक्यार्थविषयत्वेन प्रधानेन त्वात्सू

त्रकारेणाविभक्तेन देवादौ निरूपणीयमित्याशंक्यशास्त्रारंभायसाधिका रिविशारविधौ प्रथमसूत्रेणानिरूपितं विचार्यमाणं

ब्रह्मलक्षणासंभवेनतदासन्नेवेतत्समाधानाय [redacted]र्थ द्वितीयप्रवृत्तमितिनाम्यां पदार्थद्वयेसिद्धे तु मयामेदेवा

क्यार्थं तृतीयसूत्रेणाश्रुतेरपौरुषेयतयास्वतः४ प्रामाण्ये सिद्धे तदपेक्षसमाधानपसमाधानपरसमन्वयसूत्रे अवकाशः इति क्र राम०

मेणामुने ४ सूत्रप्रणायनं युक्तमित्यपि प्रेत्याह। त्वं पदार्थेतिसमन्वयं जीवस्वरूपपरवाक्यानामिति शेषः ॥ तत्पदार्थविषयं सत्या १२३

दिवाक्यानामिति शेषः समन्वयमिति चानुषंजनीयं तत्स्यसमन्वयस्य शेषमनुकूलमयोरुपेयत्वमहावचोगतं महावाक्यागतं सम

र्थं स्वरूपमपरिहितसिद्धं एवक्रमः साधुरितिभावः ॥ ६७ ॥

अ·१

१२४ एवं सूत्रचतुष्टयेन तत्त्वमर्थपदद्वयवाक्यदृष्टि निरूपणासमर्थनमुपसंहरति। तं परस्येति। दृशिप्रत्यगात्मनि तत्पदस्य दृष्टिं भू

ह्येव ब्रह्मतत्तमसदस्पृष्टिं मुनिव्यासः। अथ अनंतरं तयोस्तत्त्वं पदयोः शेषिणासमन्वयं प्रगृह्य बुलिमि एवमुपन्येणा ब्रुवीत। वाक्यस्य

तिशेषः ॥६८॥ समन्वयाध्यायेस्मिन्नुपनतिपादितमर्थमुपसंहरति। शक्तोतीति। वाक्यं वेदान्तवाक्यं सिद्धं ब्रह्म तद्वस्तु मानान्तरमेदेस्य

णावबोधयितुं शक्नोतीति नेत्युक्तमिति शेषः ॥ सिद्धार्थं युक्तमित्यमर्थं नादिसर्वाः एवमुन्नरअपि कार्यरहितं कार्यशेषवत्त्वरहितं नियोगादि

तिरासेनतत्त्वं प्रधानमेवेसर्व ४। अत्र पूर्वाद्धेन समन्वयसूत्रवर्णकद्वयार्थः क्रमेण प्रदर्शितः तत्फलमवेदत्तु ब्रह्मावबोधः तत्फलं मुक्ति

श्चोत्तराद्धेनापवर्तितं ज्ञानमहोत्तरेतिशेषः ॥ ६८॥ समन्वयपरतो [redacted] तिरित्यपिकिं द्विविधिरूपणीयमस्ति किमिलाशंक्यामिवर्तयन्नेगी

वेतेवसमन्वयादिषयात्विलाशंकां निरवेनैतन्निरूपणां यमिसाशंयेनाह। एतदिति मनुनिर्णीतं पदार्थावगममस्यवाक्यात्तदर्थाव

गशक्नोतिसिद्धमवबोधयितुं न वाक्यं शक्नोतिकार्यरहितं वदितुं ववाक्यं॥ शक्नोसस्वं उमवबोधयितुं न वाक्यं शक्नोति

मुक्तिफलमर्पयितुं वाक्यं ॥ ५८९ ॥ एतत्समन्वयानिरूपणामेवमस्मिन्नद्वुद्ध्यातामुपगतेसति वाक्यजन्य ॥ विज्ञाने

महद्यगतं ततो मदन्तसो ऽपराधेहृत मिसु दिव्यात्यनीति ॥ ५९० ॥ ॥ इति श्रीदेवेश्वरपूज्यपादशिष्य सर्वज्ञात्मकृ

मुनेष्कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्यप्रकरणवार्तिकसंक्षेपशारीरके प्रथमोध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ रामः

गमेलोके एवथ कुमायोनापेक्ष्यते इत्याशंक्य तत्समादिवाक्यानि गहनतयाबाहिरि ४ स्वेच्छयात्यकृष्ट्यगर्धकृत्स्नानान्दर्थतदासर्व

वेदमापदर्शितरूपेणासमन्वयोपि निरूपतीयएवेत्याशयेनाह। एवमस्मिन्निति। उक्तप्रकारेणास्मिन्समन्वये बुद्धिस्थे सति। अथ दृष्टपूर्व

त्वविषयमेव विज्ञानं श्रुतिजन्यं तनोऽहमन्नानादन्तं श्रुतिजन्यं किं तु पुंसो ऽपराधकृतं पुरुषप्यवेहं तत्तीसर्वाज्ञानादिहेतोयदुःखा

तमितिप्रतीविसालसिस्वयमेवोदयानेस्फुरेदित्यर्थ४ तस्माद्दृढरूपसमन्वयसूत्रमस्याधोनोधिकारिणाः खंडेकरसे ब्रह्मात्मा

सलक्षणाविलक्षणवेदांताना मन्यर्थं निरूपणीयान्तत्ज्ञानि ४ शेषनिरूपितं तत्थाचवेदान्तवाक्यरूपप्रमाणागतासंभावनानिरासे राम०

नवाप्यार्थनितायव समन्वयनिरूपणाफलं सिध्यतीतिभावः ॥ ॥५७०॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वे १२४

९४
७

१५
७ इति

"संक्षेपशारीरकम्"
(सर्वज्ञात्म मुनि विरचितम्)
। मधुसूदनी व्याख्यासहितम् ।

१५
७